

K. S. R. I. LIBRARY

DUE DATE LABEL

**This book should be returned on or before
the date last marked below.**

5-3-91.

10-7-97

17126

THE KUPPUSWAMY SASTRI
RESEARCH INSTITUTE
MADRAS.

THE KUPPUSWAMY SASTRI 17126
RESEARCH INSTITUTE,
MYLAPORÉ, MADRAS-4

TRIKĀNDA MANDANAH

OR

ĀPASTAMBA SUTRA DHVANITĀRTHA KĀRIKĀ

BY

BĀDI MUDGARA KUTHĀRA KUMĀRA SWĀMI'S

SON,

TRIKĀNDA MANDANĀ BHĀSKARA MICRA

A

SOMA-YĀJI.

BEING

AN EXPOSITION OF THE SOMA-YĀGA APHORISMS OF ĀPASTAMBA.

WITH AN

ANONYMOUS COMMENTARY

EDITED BY

BANDYAGHATEEYA MAHĀMAHOPADHYAYA

ANDRAKĀNTA TARKĀLANKĀRA BHATTĀCHĀRYA,

Late Professor of the Government Sanskrit College, Calcutta,

Honorary Member, Asiatic Society of Bengal, &c.

~~~~~
CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1903.

17126

त्रिकाण्डमण्डनः

वा

आपस्तम्बसूत्रध्वनितार्थकारिका ।

वादिमुद्गरकुठारकुमारस्वामिह्वरिसुत-त्रिकाण्डमण्डन-

भास्करमिश्रसोमयाजिकृता ।

शास्त्रया समलङ्कृता ।

राजकीयसंस्कृतविद्यालयाध्यापकपर-

बन्धघटोप-

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्त तर्कालङ्कार भट्टाचार्येण

परिशोधिता ।

अध्यापकसमाचालुमन्त्रा

कश्चिकातामहानगर्भी

वासिष्ठ सिद्धमन्त्रे सुद्विता ।

श्राव्याः १८२५ ।

श्रवतरणिका ।

अथैष त्रिकाण्डमखननाम्ना प्रख्यातो ग्रन्थो मुद्रयित्वा प्रकाशतां गीतः ।
यानि पुस्तकान्यवलम्ब्यैतस्य शोधनमुद्रये अकरवं, तानि तावत् प्रदर्शन्ते ।
एकं तावदस्मदीयं पुस्तकं टीकासहितं क-चिद्भितम् । द्वितीयं मिथिला-
प्रदेशादाहृतं टीकासमलङ्कृतं ख-चिद्भपरिचितम् । तृतीयं काशीस्थसंस्कृत-
विद्यामन्दिरपुस्तकालयादानीतं मूलभाषं ग-चिद्भितम् । चतुर्थं जयपुरात्
संग्रहीतं सटीकं घ-चिद्भोपेतम् । पञ्चमं कलिकातावास्तव्य श्रीयुक्त वावु
प्रतापचन्द्र, घोषमहाशयस्य पुस्तकालयादधिगतं सटीकं ङ-चिद्भ-
विनिर्दिष्टम् । तेषु पञ्चमं पुस्तकमतीव समीचीनम् । द्वितीयन्तु पुस्तकं
प्रायस्तादृशमेव समीचीनम् ।

पुस्तके चास्मिन् भूत्वानि काण्डानि प्रकरणानि वा सन्ति । तानि च
यथाक्रमं अधिकाग्निरूपण-प्रतिनिधिरूपण-पुनराधेयनिमित्तनिर्णय-
प्रकीर्णकाख्यानि । काण्डत्रयाणां मूख्ये प्रतिपाद्यविषयः तत्तन्नामैव सुग्रहः ।
चतुर्थकाण्डे तु पाकयज्ञादीनामावृत्तनावृत्त्यादिकं निरूपितम् । सर्वत्रैव
प्रसङ्गादन्येऽप्यर्था निरूपिताः सन्ति । प्रथमे काण्डे सार्द्धसप्ताशीत्युत्तरशत-
संख्यकाः कारिकाः, द्वितीये सार्द्धाष्टादशोत्तरद्विशतसंख्यकाः, तृतीये
सार्द्धैकचत्वारिंशदधिकशतमिताः, चतुर्थे एकोनत्रिंशत्संख्यकाः सन्ति ।
मिथित्वा सार्द्धचतुःसप्तत्यधिकपञ्चशतमिताः कारिकाः सन्त्यस्मिन् ग्रन्थे ।
परन्तु तृतीयकाण्डान्ते भ्रमादेकाधिकचत्वारिंशदुत्तरशतसंख्या मुद्रिता-
ऽस्ति । एवं द्वितीयकाण्डे क्वचित् क्वचित् पत्रे प्रथमकाण्डमित्युपरि
मुद्रितम् । कृपया सुधीभिः क्षन्तव्यमेतत् ।

ग्रन्थोपसम्पर्ण इति प्रतिभाति । तृतीयकाण्डशेषे

पुनराधिप्रसङ्गेन क्वचिदत्र निरूपितम् ।

प्रायश्चित्तान्तरं वक्ष्ये स्वस्थाने बद्धवित्तम् ॥

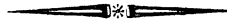
इति प्रतिज्ञातस्य प्रायश्चित्तान्तरस्यात्रानुपलम्भात् । यश्यास्यास्य नाम
 व्यापस्तम्बसूत्रध्वनितार्थकारिकेति तत्र तत्र पुष्पिकायां दर्शनादवगम्यते ।
 परं यश्याज्ञानमानुसारेण त्रिकाण्डमण्डननाम्नैव प्रसिद्धिमुपागतोऽयं यश्याः ।
 कर्त्ता ह्यस्य कुमारस्वामिसूरिसुतो भास्करमिश्रः । तस्यास्य यश्याकर्त्तुः
 त्रिकाण्डमण्डन इति नामान्तरमासीदिति पुष्पिकादर्शनादवसोयते ।
 तन्नाम्नैवास्य प्रसिद्धिः । कस्मिन् समये अयं भास्करमिश्र आविरासीदिति
 न निश्चेतुं शक्यते । स्वयंश्रे तावदयं कर्क-ब्रह्मदत्त-दामोदर-भवनाग-वामन-
 भरद्वाजसूत्रभाष्यकार-मन्त्रब्राह्मणभाष्यकारादीनां, केशवसिद्धान्त-कल्प-
 भाष्य-भवभाष्य-लौगाक्षिकारिकादियश्यानां चोत्तमं कृतवान् । तेऽपि यश्याः
 यश्याकृतस्य अतौव प्राचीना इत्यत्र नास्ति सन्देहः । मदनपारिजातादिषु
 प्राचीननिबन्धेषु यश्यास्यास्य समुल्लेखात् अत्रत्यकारिकाया उद्धृतत्वाच्च
 यश्याऽयमतिप्राचीनः प्रामाणिकश्चेति ज्ञायते । यश्याकृता खल्वनेन वाज-
 पेयादिकारिकाऽपि विरचिता । वाजपेयकारिका तु दृष्टेवास्माभिः ।
 टीकाकृता तु स्वनाम नैव प्रकटितम् । अतः केन कदेयं टीका विरचितेति
 न ज्ञायते । परन्तु टीकायां रामाख्यरापरार्कप्रयोगपारिजातादीनामुल्लेख-
 दर्शनात् टीकेयं नातौव प्राचीनेति शक्यते वक्तुमिति शिवम् ।

कलिकातामहानगर्याम् ।
 शाकाः १८२२ । चैत्रे मासि । }

श्रीचन्द्रकान्तदेवशर्मा ।

त्रिकाण्डमण्डनस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

अ ।

विषयः ।	पृष्ठाः ।	पङ्क्तयः
अग्निनाशभ्रान्त्या मथनेनाग्न्युत्पादनान्तरं		
पूर्वाम्निदर्शने व्यवस्था	१६७	८
अग्न्यनुगमे व्यवस्था	१६०	४
अज्ञानादशुचिना कर्मणि कृते व्यवस्था ...	२०	१
अधिकारभेदाः	११	१४
अधिकृताधिकारः	१८	१२
अनाहिताग्नेः पितुरनुज्ञया पुत्रस्याधानाधिकारः	४६	१३
अनेकफलस्य कर्मणः प्रतिफलं कर्मण-		
आवृत्त्यनावृत्तिविचारः	२५	१४
अरिणि शनिमित्तम्	२०६	११
अरिणिस्वरूपम्	२३५	२
अर्थशौचप्रशंसा	२३७	३
अर्थज्ञानाभावेऽपि कर्माधिकारः	२६	२
अवत्तद्विर्वाशे व्यवस्था	११०	६

आ ।

आधानस्य निवृत्त्याम्यत्वविचारः	१३	२
आरम्भानन्तरं शक्तिशोषे व्यवस्था	३६	१६
आहिताग्नेः प्रवामे देशकालपरिमाणम् ...	५६	१८
आहिताग्नेः शवालाग्ने व्यवस्था	१८०	१
आहिताग्नेर्धनार्थं प्रवासः	५४	१५

विषयः । प्रश्नाः । पङ्क्तयः ।

उ ।

उद्घाताभौ व्यवस्था	१३६	...	१
उपघाते नैमित्तिकम्... ..	२११	...	१७

क ।

कर्ममध्ये कर्मान्तः सन्निपाते व्यवस्था ..	३१	...	१२
कर्ममध्ये पतिपत्योरन्यतरमरणे व्यवस्था ...	३७	...	१५
कर्मलोपे नैमित्तिकम्	२१०	...	११
काम्यकर्मारम्भानन्तरं कामनानिवृत्तावपि तत्समापनम्	३८	...	१२
काम्यनैमित्तिकाधिकारः	१५	...	११
काम्यसोमधागाधिकारी	५६	...	१०
काम्यानामल्पदक्षिणान्वे दोषः	२३८	...	७
काम्येन निवृत्तिद्विः	१५	...	७
कालश्रीचादेरधिकारहेतुत्वम्	१६	...	८
क्वचित् कर्मणि दीक्षितस्य नाधिकारः ...	२१	...	१

ग ।

गृणावयवयोर्गुणस्य बन्धवत्वम्	१२३	...	७
गोप्रतिनिधिः	१२१	...	७
गौणकालव्यवस्था	१३४	...	१

ज ।

जातेयावधिकारचिन्ता	{ १. ... १६ ... २३ ...	{ १० ४ ३	
जीवन्पितृकस्य पिण्डपितृयज्ञनान्दीमुग्धविधिः	२३१	...	२
जीवतोमृतभ्रान्त्यौर्ध्वदेहि कर्माणो व्यवस्था	६२०	...	१२

विषयः ।	श्रुत्याः ।	पङ्क्तयः ।
ज्येष्ठस्य श्रद्धाविहीनत्वे तदाज्ञया		
कनिष्ठस्याधानाधिकारः	४६	८
ज्येष्ठानुज्ञयापि कनिष्ठस्य विवाहे नाधिकारः	५८	४
ज्योतिष्टोमस्यावृत्त्यनावृत्तिभिन्ता ...	१५	२

द ।

दक्षिणाप्रतिनिधिः	१२२	६
दत्तकस्य पित्रादिनामोच्चारणे विशेषः ...	६८	६
दुर्वाक्षणाक्षणम्	७६	११
दृशासन्नगुण्यारासन्नगुणस्य बलवत्त्वम् ...	१२४	३
देशान्तरे यष्टुमरणे व्यवस्था	६८	६

ध ।

धर्मप्रजासमृद्धेषु दारेषु सत्सुपि		
कामतोदारान्तरग्रहणम्	२०४	१

न ।

नदीक्षणाक्षणम्	२००	४
नष्टाग्निसंप्रतिपत्तिः	२१८	२६
नित्यकर्मण्यपि सङ्गन्तः	४१	१०
नित्यकर्म्मार्थं कदाचिच्चौर्यगापि दद्यान्नम्	६२	३
नित्यकर्म्मार्थं चौर्यातिरिक्तकुमार्गापि दद्यान्नम्	६२	५
नित्यकर्म्मार्थमप्रतियाह्वमपि प्रतियाह्वम्	२३६	२
नित्यकाम्यकर्म्मणि	१४	१
नित्यानामल्पदक्षिणात्वं न दोषावहम् ...	२३८	७
निन्दितकाले सोमादौ नाधिकारः ...	८०	१८
निन्दितदेशे सोमादौ नाधिकारः ...	८०	११

विषयः ।	पृष्ठाः ।	पङ्क्तयः ।
निषेधेऽधिकारचिन्ता	१६	१
नूतनारण्यग्रहणम्	२१६	१२
नैमित्तिकाद्यधिकारः	१६	६
नैमित्तिकाधिकारचिन्ता	१७	११

प ।

पक्षहोमातिपाते व्यवस्था	१२६	३
पतितत्वातिदेशेऽपि कर्माधिकारः	७५	३
पतितस्य निषिद्धवर्जनेऽधिकारः	७४	१६
पतितस्य वैधकर्मनिधिकारः	७३	६
पतितस्य साधारणधर्मेऽधिकारः	७३	१६
पतितानां नामग्रहणं सुब्रह्मणाश्रंसनादौ न कर्त्तव्यम्	७५	१७
पत्नीप्रतिनिधिः	६३	५
पत्नीविशेषणाणि	३४	१७
पत्न्याधिकारे विशेषः	३५	१२
पत्न्यादीनां स्वयं होमाधिकारो नास्ति	१६५	१३
पत्न्यानद्यतिक्रमे व्यवस्था	१६७	२
पत्न्यां प्रीषितायां व्यवस्था	१८४	३
पत्न्या रजस्नादित्वे व्यवस्था	५१	४
पत्युः प्रवासे पत्न्याः कर्माधिकारविचारः	४६	१४
परिभारारूपयोर्मध्ये रूपस्य बलवत्त्वम्	१२४	१
परीथिदोषविचारः	४४	६
पितृयज्ञम्यानङ्गत्वमङ्गत्वं वा	१२	५
पितृादीनां पतितत्वे पितामहादौ पित्रादिभावना	७७	१३
पितृादीनामसोमपीथित्वे व्यवस्था	६४	४

विषयः ।	प्रश्नाः ।	पङ्क्तयः ।
पुनः परिणयकारणानि	२०२	६
पुनराधाननिमित्तानि	१५६	१८
पुनराधानविधिः	१५०	१
पुनराधेयनिमित्तानि	१५४	४
पुनराधेयविधिः	१५०	१
पुनरुत्सृष्टशब्दार्थविचारः	६५	५
प्रतिनिधिनिरूपणम्	८१	१
प्रतिनिधौ मन्त्रस्योद्वाभावः	१२४	८
प्रथमारम्भगृहीतकालादीनामुपादानम्	२४०	१२
प्राङ्मुखिनाग्निमन्थनम्	२३५	३
प्रारब्धस्य सूतकादौ कर्त्तव्यता	७३	३
प्रेताधानम्	१८१	१४
प्रोषितस्य नियमाः	१८७	८
प्रोषितस्य पुनराधानप्राप्तौ निर्णयः	५२	१६

ब ।

बहुभार्यस्य एकपत्याः पत्या मरणो व्यवस्था	१२८	१

म ।

मन्त्रोक्तब्राह्मणोक्तगुणानां मध्ये मन्त्रोक्तगुणस्य

बलवत्त्वम्	१२४	५
मेलमासलक्षणम्	८१	६
मलमासे कर्त्तव्याकर्त्तव्यनिर्णयः	८१	७
मुख्यकालमुख्यसाधनयोः प्राधान्यचिन्ता	१३५	१०
मृतपत्नीकस्य पत्नीस्थाने कुशपत्नी	२०७	६
मृतभार्यस्य पुनर्विवाहाभावे एकाकिनोनाग्न्याधानम् २०६		१

विषयः ।	प्रश्नाः ।	पङ्क्तयः ।
य ।		
यज्ञार्थभिक्षितद्रव्यस्यान्यत्र विनियोगे दोषः	६०	१४
यज्ञोपवीतप्रतिनिधिः	१२२	६
याज्यानुवाक्यादिविस्मृतौ व्यवस्था	१६१	१
व ।		
विकृत्यधिकारप्रयोजकम्	२२	७
विधुरामिहोत्रिणः कर्माणि	२०६	२
वेदिसन्नमनव्यवस्था	१३३	१
श ।		
श्रिंखावत्त्वादीनामधिकारिविशेषणत्वम्	३३	८
श्रुद्रस्य होमसालग्रामस्पर्शाद्यनधिकारः	२४०	५
स ।		
सायंहोमादिलोपे प्रायश्चित्तम्	१०५	१४
सुब्रह्मण्यायां पुत्रनामनिर्देशे विशेषः	७८	१५
सूकरादिभिरग्न्यादिस्पर्शे व्यवस्था	२१२	६
सूतकादौ केषाञ्चिन्नित्यनैमित्तिकानामननुष्ठानम्	७२	१
सूतकादौ नित्यनैमित्तिकाचरणम्	७१	१६
सोमादिप्रतिनिधिः	११८	१
सोमाधिकारः	२४	१४
स्वकालपूर्वकालस्यापि कदाचिद् गौणकालत्वम्	१३६	५
ह ।		
हिमाचने ऋगस्य वाहकत्वम्	६५	७
होमसमाप्तः	१३६	७
होमसमाप्ते तन्मनियमः	१४७	४

त्रिकाण्डमण्डनटीकोक्तविषयानामकारादिक्रमेण सूची ।

अधिकारलक्षणम्	...	...	...	१०	...	६
अन्तर्जाः	...	...	...	२१३	...	५
अपवर्गविचारः	...	...	...	४	...	१३
अपवर्गसाधनविचारः	...	...	...	६	...	२
कर्म्मरम्भे द्विराचमणम्	...	...	...	३४	...	६
कुटुम्बलक्षणम्	...	...	...	५६	...	१३
क्रोशलक्षणम्	...	...	...	२०१	...	४
गव्यूतिलक्षणम्	...	...	...	२०१	...	४
गोधूमानामहविष्टम्	...	...	...	१०३	...	२०
देवतायाविग्रहचैतन्ययोः						
सद्भावासद्भावविचारः	...	...	...	३१	...	४
धनुर्लक्षणम्	...	...	...	२०१	...	६
नवसंस्थितिनिमित्तसंस्थितिरूपणम्	...	...	...	२०६	...	१६
न्यायस्यागतिकगतित्वम्	...	...	...	२४१	...	५
पुत्रशब्दस्यापत्यार्थता	...	...	...	१५६	...	१२
प्रवासलक्षणम्	...	...	...	१०४	...	२०
मन्त्राणां दृष्टादृष्टार्थत्वविचारः	...	...	...	१६	...	६
यज्ञः-कीर्ति-स्वरूपम्	...	...	...	२३८	...	१०
योजनलक्षणम्	...	...	...	२०१	...	५
वारणस्नानस्य कर्म्मरहित्वम्	...	...	...	३३	...	१४
शूरावलक्षणम्	...	...	...	२१८	...	१६
शम्यःप्रसलक्षणम्	...	...	...	१६७	...	२०
शम्यालक्षणम्	...	...	...	१६७	...	१६
सकलवेदस्य धर्मे प्रामाण्यम्	...	...	...	२८	...	१०
साम्नाय्यशब्दार्थः	...	...	...	१०८	...	६

त्रिकाण्डमण्डनोद्धितग्रन्थकारनाम्नामकारादिक्रमेण

प्रज्ञापनपत्रम् ।

आपस्तम्ब ६२ । ५ ॥ १२० । ११ ॥

आश्वलायन ११० । १० ॥ २४८ । २ ॥

कठ ४७ । २ ॥ २१६ । ३ ॥ १२० । ६, १०, २२ ॥ २२१ । ४ ॥ १२५ । १ ॥

१३२ । १ ॥ १४० । ५ ॥ १४२ । ५ ॥ २४५ । ४, ८ ॥ २३७ । ७ ॥

कर्क ६८ । २ ॥ ७० । ३ ॥ १६२ । २ ॥ १६२ । २ ॥

कात्यायन ६३ । २ ॥ ६३ । ४ ॥ ११२ । २१ ॥ ११७ । २ ॥ १२८ । १० ॥

केशवस्वामी ५८ । १ ॥

जैमिनि ६३ । १५ ॥

दामोदर १०५ । ११ ॥

द्रवण ६० । ८ ॥

बोधायन वा बौधायन १३ । १२ ॥ ६८ । ८ ॥ ६४ । ६ ॥ १०४ । १५ ॥

१०६ । ७, ८ ॥ १२६ । २ ॥ १२६ । ८ ॥ १५६ ।

१६ ॥ १८७ । १० ॥ २२२ । २ ॥

भरद्वाज २७ । ५ ॥ ६७ । ७ ॥ १०६ । ७ ॥ १०७ । ८ ॥ ११५ । १३, ६ ॥

११७ । ८, १७ ॥ १२७ । ६ ॥ १३२ । ३ ॥ १८२ । १६ ॥ १८३ ।

१६ ॥ २०७ । ८ ॥

भरद्वाजसूत्रभाष्यकृत् १२ । ६ ॥

भवनग ११६ । ५ ॥

मन्त्रब्राह्मणभाष्यकृत् ७० । ७ ॥

मीमांसक ३ । ३ ॥ ६४ । ११ ॥

लौगाक्षि ६७ । ११ ॥ १७४ । १८ ॥ १६६ । १४ ॥ २०२ । १० ॥

वामन ५८ । ६ ॥

शब्दानुसारी ३६ । ११ ॥ ४६ । ८ ॥

शालीकिनाथ ४० । ६ ॥

सत्याषाढ ११५ । २, १८ ॥ १५६ । ७ ॥

सूत्रकार १५४ । ५ ॥

त्रिकाण्डमण्डनोद्धितग्रन्थनाम्नामकारादिक्रमेण

प्रज्ञापनपत्रम्

अथर्वणसूत्र ४२ । ५ ॥

कर्मदीप २०७ । ५, ८ ॥

कल्पभाष्य १४३ । १३ ॥

कातीयसूत्र ११७ । २ ॥

केशवसिद्धान्त ५३ । १४ ॥ १२६ । १० ॥

कौषीतकिश्रुति १७५ । १४ ॥

कन्दोगमृह्य १०४ । १० ॥

कन्दोगपरिशिष्ट १७६ । १३ ॥ १६१ । १ ॥

तातप्लोक १८७ । १२ ॥

बौधायनभाष्य १२५ । १७ ॥

भरद्वाजभाष्य १३५ । ६ ॥

भवभाष्य १८७ । १२ ॥

भारद्वाजीयभाष्य ६७ । १८ ॥

माध्यन्दिनश्रुति १०५ । ६ ॥ १५५ । २६ ॥

यज्ञपार्श्व २११ । १८ ॥

लौगादिकारिका ४६ । १५ ॥

वार्त्तिक ४० । १५ ॥

वेदान्त ५८ । ६ ॥

वैचिकाण्डमण्डनटीकोल्लिखितग्रन्थकर्तृनाम्नामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

अमर १२१ । १८ ॥

आपस्तम्ब ६ । १७ ॥ १५५ । १२ ॥ १५८ । २१ ॥

आश्वलायन ११२ । १२ ॥ १५७ । ८ ॥

कर्क ५ । ८ ॥ ३७ । १० ॥ ६८ । ४, १८ ॥ १५८ । ५ ॥ १६२ । ७ ॥

१६३ । ४ ॥

कात्यायन १२ । ८, ११ ॥ २५ । ७ ॥ ४२ । १५ ॥ ६३ । ७ ॥ ८५ । ४ ॥

१०१ । १० ॥ ११० । १३ ॥ ११३ । १, ७, १० ॥ ११५ । ३ ॥

११७ । ३, ४ ॥ १६७ । १८ ॥ २०७ । १० ॥ २२६ । १६ ॥

कुमारस्वामी ३ । १४ ॥

गर्ग ८६ । २, १७, १८ ॥

गोभिल २४१ । ७ ॥

गौतम १८८ । ६ ॥

जैमिनि ६६ । १० ॥

दत्त ३४ । ८ ॥ १८६ । ६ ॥

दुर्गावृत्तिकार १५५ । ११ ॥

देवमिश्र १८५ । १५ ॥

देवयान्जिक १६१ । ५ ॥ १६४ । ११ ॥ २४० । १४ ॥

नारायण १८५ । ५ ॥

नीलकण्ठ १८६ । ७ ॥

पारश्वर २३० । ३ ॥

बोधायन वा बौधायन ११ । १ ॥ ५१ । ८ ॥ १५६ । १२ ॥ १७३ । ५ ॥

१८५ । २१, २२ ॥ १८७ । १६ ॥ १८६ । ६ ॥

१६३ । ११ ॥ २३६ । ६ ॥

ब्रह्मगुप्त १२१ । २६ ॥

भगवान् २७ । ६ ॥

भरद्वाज १२२ । १५ ॥ २१० । ६ ॥

भर्तृयज्ञ २६ । ३॥ १५८ । ४ ॥ १५६ । ४ ॥

भाष्यकृत् २३३ । १८ ॥

भास्करभट्ट १६० । १ ॥

भृगु १५७ । २ ॥

भगडन २४१ । १० ॥

मनु ८ । ७ ॥ २२१ । २१ ॥ १५६ । १ ॥

माधव ८ । ७ ॥ १५६ । ७ ॥

मिश्र १५६ । १६ ॥ १७६ । ८ ॥

रामाख्य ७० । १० ॥ १७२ । १६ ॥ १८६ । १ ॥

रुद्रदत्त ३७ । २ ॥ ५० । ५ ॥ ५२ । १० ॥ ५३ । १२ ॥ १८६ । १

रिंगुकाचार्य १७२ । १८ ॥

लौगाच्छि १७६ । ४ ॥

वादरायण २१ । १८ ॥

वृत्तिकृत् १५७ । १६ ॥

साक्य ८ । ६, ८ ॥

श्रीतातप १०४ । २ ॥

श्रीधर ३४ । ५ ॥

शांखायन १५८ । १७ ॥

सुमन्तु ४६ । १६ ॥

सूत्रकार ३० । ५ ॥

हरिस्वामी १५६ । ७ ॥

हेमाद्रि ३४ । ३ ॥ ४८ । १ ॥

त्रिकाण्डमण्डनटीकोल्लिखितग्रन्थनाम्नामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

अथर्वपरिशिष्ट १३६ । २ ॥

आग्नेय ३३ । १७ ॥

आथर्वण १५८ । १५ ॥

आपस्तम्बसूत्र १३० । ११ ॥

आपस्तम्बीय २१५ । ३ ॥

आशार्क १६० । ६ ॥

आश्वलायनसूत्रभाष्य १०३ । १८ ॥

कर्म्मप्रदीप १६२ । ४ ॥

कल्पतरु ४८ । १ ॥

कल्पसूत्र ६ । २, ६, १५ ॥

काठक १५६ । ३ ।

कात्यायनमीमांसा ७० । १७ ॥

कालमाधव ८ । ६ ॥

कालादर्श ८६ । १० ॥

कूर्मपुराण १८५ । २१ ॥ १६३ । ११ ॥

केशवसिद्धान्त ५३ । १२ ॥

गौतमस्मृति १५ । ४ ॥

मृह्यासंग्रह १२२ । १५ ॥

कुन्दोगपरिशिष्ट १८४ । ११ ॥ १६१ । ३ ॥ १६८ । ५ ॥ २०७ । २० ॥

जैमिनिस्मृति १८६ । ५ ॥

तन्त्ररत्न १७ । १७ ॥

दानखण्ड १८६ । ६ ॥

दानधर्म १८७ । १८ ॥

दीपिका १६६ । ३ ॥

देवग्रन्थ १६७ । १५ ॥

देवजानीयंपद्धति ३४ । ६ ॥

देवयाज्ञिकग्रन्थ २२१ । ६ ॥

• देवयाज्ञिकभाष्य ८६ । २१ ॥

धर्मसूत्र ३४ । ५ ॥ १०४ । १ ॥

नारायणवृत्ति ५६ । १२ ॥ १६२ । १८ ॥ १६० । ८ ॥

निदान ६१ । २ ॥

निदानसूत्र २० । ७ ॥

पारस्करगृह्य २४१ । ६ ॥

प्रयोगपारिजात ८६ । २ ॥

प्रायश्चित्तप्रदीप १७६ । १८ ॥

बङ्गचब्राह्मणभाष्य २०६ । ११ ॥

बौधायनसूत्र २०४ । १० ॥

बौधायनीय १३८ । ७ ॥

भाष्य २४० । १४ ॥

मातृपुराण २०१ । ३ ॥

मातृ १३६ । १ ॥

•मार्थ्यन्दिनश्रुति १०४ । १६ ॥

मानव १५६ । १३ ॥ १५६ । १ ॥

मिश्रग्रन्थ १८८ । ६ ॥

मौमांसासार ६२ । १८ ॥

यज्ञतन्त्र १५५ । २० ॥ १५७ । ११ ॥

यज्ञपार्थ्व ५५ । १२ ॥ ६० । ४ ॥ १६६ । २ ॥ १८४ । १७ ॥ २४१ । १० ॥

याज्ञिकग्रन्थ १६५ । १० ॥

गमाख्यारभाष्य २०६ । ३ ॥ २३३ । १६ ॥

कृत्यायनस्मृति ५ । ६ ॥

वादशायणसूत्र ३१ । २ ॥

वाराह ३४ । ३ ॥

वार्त्तिक १३ । ८ ॥ ३२ । १७ ॥

विधिरत्न ६३ । १०, ११ ॥ ६८ । १६ ॥

वृत्ति १५७ । १२, १४ ॥ १७२ । १८ ॥

व्याकरणसूत्र ३० । १५ ॥

शतन्दयीभाष्य १६० । १० ॥

शांखायनसूत्र १७१ । १६ ॥

श्रीरुद्रदत्तभाष्य १५५ । १३ ॥

श्रुति ४ । १४ ॥ ६ । ६ । ५७ । १५ ॥ ६२ । १२ ॥ ६२ । ७ ॥ ६४ । ३ ॥

७४ । १३ ॥ ७५ । १४ ॥ ७७ । ६ ॥ ८० । ८ ॥ ८५ । १२ ॥ १०० ।

१२ ॥ १०६ । १३, १४ ॥ ११२ । १२ ॥ ११२ । १६ ॥ ११३ । २ ॥

११५ । १० ॥ १५० । १० ॥ १५६ । १० ॥ १५८ । ६ ॥ १६० ।

१० ॥ १६२ । ३ ॥ २३७ । १० ॥ २३६ । ६, २० ॥

सग्रह ८६ । २२ ॥ १६२ । ६ ॥ १६४ । ११ ॥

सूत्र २३० । २० ॥

स्मृति २ । १६ ॥ २७ । १६ ॥ ३३ । १३ ॥ ३४ । १० ॥ ३६ । ७ ॥ ४८ ।

६ ॥ ४६ । ३ ॥ ६२ । १२ ॥ ८४ । १० ॥ १०३ । १६ ॥ १६६ । १,

३ ॥ १६५ । १५ ॥ १६६ । २० ॥ २०२ । १४ ॥ २०६ । १२ ॥

२३६ । ११ ॥

स्मृतिचन्द्रिका १५६ । २ ॥

शुद्धिपत्रम् ।

प्रश्ने ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
७	८	विवितिघन्तीति	विविदिघन्तीति
९	१६	स्थिवम्	स्थितम्
१०	१५	तथा	तथा
१३	५	पुरुषोय	पुरुषोप
१४	२	शौत्रामणौ	सौत्रामणौ
१५	१९	नित्यत्वार्था	आवृत्त्यर्था
१६	१४	कृदविहितो	कृदभिहितो
३१	१०	स्तोत्रशस्त्राणि	स्तोत्रशस्त्राणि
३५	१	विश्रोषितो	विश्रोषितो
७६	१६	पुरुषत्रयमध्ये	पुरुषत्रयमध्ये
९५	३	बह्वचैः	बहुचैः
१००	१५	पुष्यः	पुष्यैः
११०	१२	देकशि	देशि
१३२	२	द्रियत	द्रियेत
१३२	६	सद्यनाम्	सद्यनाम्
१३८	३	जुहुत्वौप	जुहोत्वौप
१६८	१४	उद्वतो	उदातो
१७५	८	अतिक्रान्त	अतिक्रान्त-
१८२	१	भगद्वाजा	भगद्वाजा
१८४	३	प्रोषितया	प्रोषिताया
१८५	१८	श्राम्या	श्राम्या
१८८	९	पटत्त्यर्थ	पटत्त्यर्थ
१९८	१९	स्यग्भय	स्यग्भयः
२०६	२५	ह्यते	ह्यते
२१५	१७	हित्वा	कृत्वा (एवं परत्र)
२२२	१५	क्रियता	क्रियता
२२५	१२	व्यदिना	व्यादिना
२२७	१६	निर्मर्थ	निर्मर्थे
२२९	११	विश्लेषा	विश्लेषेण
२३०	६	वृत्तौ	वृत्तौ

BIBLIOTHECA INDICA :
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS .

PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL .

NEW SERIES, No. 925.

PROF. K. V. RANGASWAMI AYYANGAR'S
COLLECTION

TRIKĀNDA-MANDANAM

BY

BHĀSKARA-MIṢRA, SOMA-YĀJĪ

BEING

AN EXPOSITION OF THE SOMA-YĀGA APHORISMS
OF ĀPASTAMBA.

AN ANONYMOUS COMMENTARY ENTITLED VIVARANA

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CANDRAKĀNTA TARKĀLAṢKĀRA.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS

1898.

त्रिकाण्डमण्डनम् ।

प्रथमकाण्डम् ।

(अधिकारिनिरूपणम्)

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीलक्ष्मीनृसिंहाय नमः ।

(टीकाकारोपक्रमणिका)

भुजगाभुजगा यस्य वामगा* वामलोचना ।

सर्वदः सर्वदा दिश्यात् सशिवः स शिवः शिवम्^(१) ॥१॥

उच्चैर्गतिर्जगति सिध्यति धर्मतश्चेत्

तत्र प्रमा† च वचनैः हतकेतरैश्चेत् ।

तेषां प्रकाशनदृशश्‡ गुरोः सकाशा-

त्तस्मात्तमेवमहमादरतो§ नमामि ॥२॥

यस्य स्याद् - इति ख० पु० पाठः ।

† प्रमा - इति क० पाठः ।

‡ प्रकाशनदृशा च - इति ख० पाठः ।

§ तस्मात्तमेवमहमादरतो - इति क० पाठः ।

((१) सशिवः शिवया सहितः स पूर्वोक्तलक्षणः शिवो महादेवः शिवं मङ्गलं दिश्यादित्यर्थः ।

त्रिकाण्डमण्डनम् ।

व्याख्याऽनपेक्षः सुधियां प्रबन्धो*

व्याख्याव्यपेक्षोऽल्पधियां निबन्धः ।

दुरूहशब्दार्थविधानयुक्ता

सा चेद्वृथा तद्ग्रथनप्रयासः ॥ ३ ॥

त्रिकाण्डमण्डनव्याख्यामतः पदप्रकाशिकाम् ।

स्फुटां स्फुटप्रबोधाय कुर्वे सङ्क्षिप्तयुक्तिभिः ॥ ४ ॥

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य प्रत्यूहापोहद्वारा परिभ्रमाप्यर्थं सृति-
शिष्टाचारपरिकल्पितश्रुतिबोधितकर्त्तव्यताकं खेष्टदेवतानमस्कार-
रूपं मङ्गलमाचरन् शिष्यशिष्यायै निबन्धस्याभिधेयं प्रतिजानीते ।

श्रियं वागीश्वरीं देवीं सम्प्रणम्य विनायकम् ।

गुरुञ्च† सोमयागस्य प्रयोगः प्रवितन्यते ॥ १ ॥

श्रियमित्यादिना ।

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात् मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति
विघ्नध्वंसं प्रति वा न कारणत्वमिति चेत् । न, अविगीतशिष्टा-
चारविषयत्वेन “मङ्गलमे सङ्कटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते”—
इत्यादिस्मृतिभिश्च मङ्गलस्यावश्यं कर्त्तव्यतासिद्धौ तत्र फलजिज्ञासा-
यामर्थवादगतस्य दृष्टस्यैव फलस्य न्याय्यत्वात् ।

तत्र समाप्तिरेव फलं, विघ्नध्वंसस्तु द्वारमिति प्राञ्चः । नव्यास्तु
विघ्नध्वंस एव मङ्गलफलं समाप्तिस्तु प्रतिभावुद्धादिकारणकलापात्

* निबन्धो - इति ख० पाठः ।

† गुरुञ्च - इति ग० पुस्तकपाठः ।

तत्र सङ्कलतेनापि एकदेवतानमस्कारेण सिद्धावधि किरणावल्या-
दिग्रन्थेषु सत्यपि मङ्गले^१ तद्दर्शनाद् बलवत्तरविघ्नप्राचुर्यसम्भावनायां
तन्निरासायंमनेकाद्यां देवतानां नतिरिति न पौनरुक्त्यम्^(१) ।

तत्र तावदुपासकानामतिप्रागल्भ्यदात्रौ भारतीमेव नौति ।
वागीश्वरीमिति । वाचामीश्वरीं अधिष्ठातृदेवतां, वायूपां वा
ईश्वरीं, देवीं द्योतमानां, त्रियं लक्ष्मीप्रदातृत्वेन लक्ष्मीरूपाम् ।
तदुक्तम् । काव्यं यशसेऽर्थकृते इत्यादि । विद्या नाम नरस्य रूप-
मधिकं प्रयच्छन्नमन्तर्धनमिति च । यदा, स्नेहरूपां त्रियं महालक्ष्मीं,
वागीश्वरीं महासरस्वतीं, देवीं महाकालीं संप्रणम्य । समित्यनेन
साष्टाङ्गप्रणामो ध्वन्यते । विघ्नविघाताय विघ्नराजस्यैव समाख्यया
शक्तिमत्त्वात्^(२) तमपि नौति । विनायकमिति । विनायकं विघ्न-
राजम् । अविघ्नो विघ्नकर्त्ता च इत्येते षड्विनायकाः । विनायको
विघ्नराज इति च वचनात् । यतो विज्ञानोपलब्धिस्तमपि ग्रन्थस्य
प्रचरदवस्थायै* प्रणमति । गुरुमिति । गुरुं कुमारस्वामिनं । तस्यैव महा-

प्रचरदवस्थायै - इति ख० पाठः

सिद्धावपीति मङ्गलाचरणस्येति शेषः । अथवा, तत्र फले सिद्धावधि
सिद्धेऽपीत्यर्थः । फलविषयिण्यां सिद्धौ सत्यामपीति वा । किरणा-
वल्यादिग्रन्थादौ सत्यपि मङ्गलाचरणे समाप्तेरदर्शनात् तत्र विघ्नप्राचुर्यं
सम्भाव्यते । प्रचुरो हि विघ्नः प्रचुरेणैव मङ्गलेन ध्वस्यते न त्वत्त्वेन ।
अतः प्रकृतेऽपि बलवत्प्रचुरविघ्नसम्भावनायाऽनेकदेवतानमस्कार इति
तात्पर्यार्थः ।

(२) समाख्ययाऽनुगतार्थेन नाम्ना विघ्नराजस्य विघ्नविघातशक्तिमत्त्वात् विघ्न-
विघाताय तमपि नौतीत्यर्थः ।

गृह्णात् । जनकत्वेन सोमद्रव्यवान् थागोऽग्निष्टोमाख्यस्तस्य प्रयोगः, प्रयु-
ष्यते अनेनेति प्रयोगो निबन्धः प्रवितन्वते । प्रवीत्युपसर्गद्वयोपेतस्य
तनुधातोः सूत्रसूत्रान्तरोक्तसकलधर्मपुरस्कृतविस्तारोऽर्थः^(१) ।

ननु दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टान्येन यजेतेति श्रुतेः पूर्वं दर्शपूर्ण-
मासौ वक्तव्यौ । तदर्थञ्च आधानमेव प्रथमं निरूपणविषयं* न तु
सोमयागस्यादाववसर इति चेत् । सत्यं, महातन्त्रे अल्पतन्त्रनिवे-
शनस्य^(२) ।।स्तसिद्धत्वात्, लोके च तदेवाद्वियते यदेकक्रिययाऽनेक-
कार्यसम्पत्तिसम्पादनदत्तं बुधैरिति^(३) अग्निष्टोमे दीक्षणीयादिद्वारा
पौर्णमासतन्त्रनिवेशस्य लभ्यमानतया, प्रसङ्गाच्चाधानस्यापि तत्र तच्च
क्वचित् निरूपणीयत्वेनात्रैव आदरो युक्तः, न तथा आधानाद्युपक्रमे
पुनरुत्सृष्टादिविचारसम्भवः । एतेन अधिकारिसम्बन्धविषयप्रयोजन-
रूपानुबन्धचतुष्टयं दर्शितम् ।

ननु आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः
इति श्रुत्या सकलवैदिकधुरीणानामात्मज्ञानसाध्यपरमपुरुषार्थाप-

* प्रथमनिरूपणविषयं - इति क० पाठः ।

(१) सूत्रमापस्तम्बसूत्रं, सूत्रान्तराणि बोधायनादिसूत्राणि । तदुक्ताधि-
कार्यादिसकलधर्मपुरस्कृतविस्तार इत्यर्थः ।

(२) तन्त्रमितिकर्तव्यता । महातन्त्रे महैतिकर्तव्यताके, अल्पतन्त्रस्य अल्पे-
तिकर्तव्यताकस्य यत् निवेशनं तस्येत्यर्थः ।

(३) एकक्रियया अनेककार्यसम्पादनदत्तं यद्भवति, तदेव लोके बुधैराद्रियते
इति हेतोरित्यर्थः ।

वर्गमुख्योपायात्मानात्मविचार एव श्रेयस्कर इति किमुत^(१) कर्म-
चितो लोकः क्षीयते इत्यादिश्रुत्या धूमार्चिरादिमार्गप्रदर्शनेन^(२) च
बुद्धफलकाऽयमारम्भ इति चेत् । उच्यते । ये तु नित्यसुखाभि-
व्यक्तिं येऽपि दुःखध्वंसं वा अविद्यानिवृत्तिं वा लिङ्गशरीरलघं
वाऽपवर्गमाङ्गस्तेषामपि शरीरपरिग्रहाभावे अविवाद एव । एत-
द्विरुद्धायास्तु वात्स्यायनसूतेर्द्वाष्टवर्षकामिनीनीविमोच एवापवर्ग
इति, तस्याः काममूच्छलेनाप्रामाण्यनिश्चयाद्वैसर्जनाधिकरणन्यायेन^(३)
श्रुत्यकल्पनात् । अतःसर्ववादिस्मृतमिदमेवापवर्गलक्षणं कर्काचार्यै-

(१) उत पुनरर्थे । किं पुनरयमारम्भ इति वक्ष्यमाणेनास्य सम्बन्धः । तद्-
यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते
इति क्वान्दोग्योपनिषत्पठितां श्रुतिमेकदेशमात्रेण पठति कर्मचित-
इति । कर्मणा कृष्णादिना चितः लोको भोग्यः शस्यादिरित्यर्थः ।

(२) केवलकर्मिणां धूमादिमार्गेण, देवताविज्ञानादियुक्तानां कर्मिणा-
श्चार्चिरादिमार्गेण गमनम् । उभयत्रापि नास्ति मोक्षप्राप्तिः । धूमा-
र्चिरादिमार्गे च क्वान्दोग्योपनिषदादिषु पठितौ, शरीरकादौ
व्याख्यातौ च ।

सच न्यायो मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे चतुर्थसूत्रे
भाष्यकारादिभिर्व्युत्पादितः । तत्र हि दृष्टमूलकसूतेर्न प्रामाण्यमतो-
न तथा श्रुतिकल्पनमिति सिद्धान्तितम् । वात्स्यायनीयं कामशास्त्रमपि
दृष्टमूलकमिति न तेन श्रुतिकल्पनम् । अधिकरणञ्च, विषयो विषय-
श्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णयश्चेति पक्षाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं मत-
मित्युक्तलक्षणम् । विषयो विचारार्हवाक्यम् । विषयः संशयः । पूर्व-
पक्षः प्रकृतार्थविरोधितर्कोपन्यासः । उत्तरं सिद्धान्तानुकूलतर्कोप-
न्यासः । निर्णयो वाक्यतात्पर्यार्थनिश्चयः ।

रूपाहृतम् । शुभाशुभकर्मोपभोगनिमित्तनैरन्तर्येण प्राणिनां शरीर-
परिग्रहाभावोऽपवर्ग इति । अयञ्चापवर्गो निषेध^(१)काम्यवर्दानान्नि-
त्यानुष्ठानाच्च जायते नेतरथा ।

(१) नन्विदमयुक्तं, कर्मणां तावत्कर्मणा पितृलोक इति फलान्तर-
विधानेन निराकाङ्क्षात्, प्रत्युत एतदेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः
प्रव्रजन्तीति, न कर्मणा न प्रजया, नास्यकृतः कृतेनेत्यादिश्रुति-
सहस्रैर्मुमुक्षोः कर्मणां त्यागविधानात् । अतो न कर्मसाध्यत्वमिति^(२)
चेत् । सत्यं । तथापि कर्मणां विविदिषावाक्येन मोक्षे उपादानात् ।
तथा हि, यथाऽथेन जिगमिषन्तीत्यत्र गमनफले ग्रामसंयोगेऽश्रो-
पादानं, तथा तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन
तपसा ऽनाश्रकेनेत्यनेनापवर्गोद्देशेन तृतीयाश्रुत्या^(३) कर्मणां संयोग-
पृथक्त्वाधिकरणन्यायेन^(४) तादर्थ्येन प्रयोगान्तरानुपादानात्^(५) मुक्तोः

(१) निषिध्यते इति निषेधो निषिद्ध इत्यर्थः ।

(२) नित्यानुष्ठानादपवर्गो जायते इत्यत्र शङ्कते नन्विति ।

(३) न कर्मसाध्यत्वमपवर्गस्येति श्लेषः ।

(४) यज्ञेनेत्यादि तृतीयाश्रुत्येत्यर्थः । श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्य
प्रदान्येव तु संहतानि । सा प्रक्रिया वा कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमो-
योगबलं समाख्येत्यत्र द्वित्वेयापदं कारकविभक्त्युपलक्षणम् ।

(५) स च न्यायो मीमांसादर्शनस्य चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चमसूत्रे
व्युत्पादितः ।

(६) तादर्थ्येन मुक्त्यर्थत्वेन । प्रयोगान्तरमनुष्ठानान्तरम् । नित्यविधिप्रेर-
णयाऽनुष्ठितानामिव नित्यकर्मणां मुक्तिसाधनत्वम् । न तु मुक्त्यर्थं तेषा-
मनुष्ठानान्तरमित्यर्थः ।

कर्मसाध्यत्वम् । न च पदश्रुत्या इच्छावेदनयोरन्यतरस्य भाव्यत्वं^(१) स्यान्न कृत्तेरिति वाच्यम् । तयोरपुरुषार्थत्वात्, विधिश्रुत्या पुरुषार्थस्यैव भाव्यत्वात्, मदश्रुत्यपेक्षया तस्या बलीयस्त्वात्^(२) । तत्र कथं कर्मणा मोक्षः साध्यत इत्यपेक्षायां पूर्वोक्तोपभोगाभावद्वारेणेति सर्वं समञ्जसम् । अस्ति चात्मज्ञानस्यापि परम्परयोपयोगः^(३) ।^(४) अस्तु चात्मज्ञानस्यापि मुक्तिव्यापारत्वं, व्यांपारस्तु तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनक इति । तच्च नित्यकर्मणैवेति सङ्क्षेपः ।

- (१) पदश्रुत्या विविदिषन्तीति पदश्रुत्या । विवितिषन्तीति श्रुत्या विविदिषैव भाव्यत्वेन प्रतीयते । विविदिषा च वेदनेच्छा । तत्र प्रकृत्यर्थस्य प्राधान्यविवक्षायां वेदनस्य, प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यविवक्षायां चेच्छायाभाव्यत्वं भवितुमर्हति । अयमभिप्रायः । विविदिषन्तीति विध्यर्थे लट् । भट्टनये च भावनैव विध्यर्थः । भावना च किं केन कथमित्यपेक्षितांशत्रयवती । किमिति भाव्याकाङ्क्षा, केनेति करणाकाङ्क्षा, कथमितीति कर्त्तव्यताकाङ्क्षा इति विभागः ।
- २) तथाच पदश्रुत्या इच्छावेदनयोरन्यतरस्य भाव्यत्वसम्भवेऽपि तयोरपुरुषार्थत्वात् तदुपेक्ष्य विधिश्रुत्या वेदनफलस्यापवर्गस्यैव भाव्यत्वमवधार्यते । अपुरुषार्थं विधेः प्रवर्त्तकत्वायोगादिति भावः ।
- (३) मुक्ताविति शेषः । ज्ञानकर्म्मणोः समुच्चयेनानुष्ठानान्मोक्ष इति मतेनेदम् । अथवा । देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमन्तरेण कर्म्मणुष्ठानायोगात् कर्म्मणुष्ठानमन्तरेण च मुक्त्यसम्भवात् देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्य परम्परया मुक्तावुपयोगः ।
- (४) अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधक इति स्मृतिमाश्रित्याह अस्तु चेति । चकारो वाऽर्थः । अस्तु वेति तु समीचीनः पाठः । तच्चेति ज्ञानमित्यर्थः ।

५) ननु तथापि धर्मः—

पुराण-न्यायमीमांसा-धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

इत्यादिवाक्यैः प्रमाणत्वेनोपकृतानां^(१) सदाचारसहितानामेषा-
मभ्यसनीयतया तैरेव प्रतिपादितानामेव कर्मणामनुष्ठेयतया प्रसिद्धौ
तद्विज्ञाकाद्यादिग्रन्थानामिवास्त्य न धर्मं प्रामाण्यमिति चेत् । न
इदानीन्तनानामपि माधवप्रभृतीनां मन्वादिवद्देदानामेव धर्मं
प्रामाण्यमभ्युपगन्तॄणां आप्तत्वेन शाक्यवैलक्षण्यतया तद्वर्णीतानां
श्रुतिस्मृत्यविरुद्धानां कालमाधवादिनिवन्धानां व्याख्याग्रन्थानाञ्च
क्वचिदेकान्तरितञ्च द्यन्तरितञ्च*^(२) सदाचाराधिकरणन्यायेन^(३) धर्मं
प्रामाण्यं निर्विवादम् ।

आचारात्तु स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम् ।

* द्यन्तरितञ्च - इति नास्ति क०पुस्तके ।

- (१) श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राहुः
साक्षाद्ब्रह्मस्य लक्षणमिति मनुस्मृतिमनुसूत्याह सदाचारसहितानाम्
मिति । आत्मतुष्टैर्वैकल्पिकविषयतया नेह समुल्लेखः ।
- (२) स्मृतौनां प्रामाण्यमेकान्तरितमनुमीयमानश्रुतिसापेक्षत्वात् । व्याख्या-
ग्रन्थानां प्रामाण्यं द्यन्तरितं, व्याख्येयस्मृतितन्मूलश्रुत्युभयसापेक्षत्वात्
- (३) स च न्यायो मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायदृतीयपादगतः । स-
चाराणां प्रामाण्यं द्यन्तरितं, आचारेण स्मृतेः, तथा च श्रुतेरनु-
मानात् । यत्रेदमुक्तम् । आचारात्तु स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्प-
नम् । तेन द्यन्तरितं तेषां प्रामाण्यं विप्रकथ्यते इति ।

इत्युक्तेः सदाचारस्यापि प्रमाणतया स्वीकरणात् किमु* ।
तत्राणीभूतानां ग्रन्थानाम् । दृश्यते हि प्रकृतस्यास्य कल्पसूत्रप्रणीतः
सर्वोऽप्यर्थः । तेन कल्पोपजीव्यप्रामाण्यस्यास्य क्वचित्परप्रत्यक्षवेदमूल-
कत्वं क्वचित् स्वप्रत्यक्षवेदमूलकत्वं चावश्यमभ्युपेयम् । न चैवमस्य
प्रणयनं तथापि निरर्थकमेवेति^(१) वाच्यम् । अष्टकादिस्मृतीनामिवे-
ष्वपि नानाशाखासमधिगम्यानेककल्पसूत्रोपस्थितानेक-कर्मोपष्टंभक-
तत्तद्विकल्पानामङ्गप्रधानकर्मणां तत्तद्भ्रमणाच्च विप्रकीर्णतया अलस-
पुरुषैरल्पमत्या सुखेन बोद्धुमशक्यत्वात्परमकरुणया सर्वसङ्गहार्योऽय-
मारम्भः ।

स्यादेतत् । ननु तथापि स्वाध्यायविध्युत्थापिताध्ययनविधौ
उपादेयस्वाध्यायगतस्यैकत्वस्य विवक्षितत्वेन^(२) स्वपूर्वजपरिगृहीतस्य
वेदावयवैकशाखायामेव स्वाध्यायशक्तौ पारम्पर्यस्यैकवेदस्य द्वयोस्त्व-
याणां वा प्रत्येकं एकैकशाखाऽध्ययनविषयत्वेन प्रतिज्ञाता, न त्वन्या ।
एवञ्च सति अध्ययनस्य दृष्टार्थता सङ्गच्छते । अन्यथाऽदृष्टार्थता-
सङ्गः स्यात् । तथा कल्पसूत्राणामपि वेदाङ्गत्वेनाध्ययनं स्वाध्याय-
कं व्यवस्थिवम् । एवञ्चानेकसूत्रार्थसंग्रहः किंफलायेति चेत् ।
इत्यम् । अधिकारिपरत्वेनात्र वैषम्यात्^(३) । न चापस्तम्बध्वनितार्थ-

* किमु - इति क० पुस्तके

वेदमूलकतया प्रामाण्ये वेदादेव निर्वाहे किमेतत्प्रणयनेनेति भावः ।

। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वाध्यायगतमेकत्वं प्रश्नेकत्ववदुपादेयगततया
विवक्षितमिति भावः ।

(३) तथाचाधिकारिभेदाभिप्रायेणानेकसूत्रार्थसंग्रह इति भावः ।

कारिकास्विति वक्ष्यमाणत्वात् कथमेतदिति^(१) वाच्यम् । सूत्र्यधि
करणन्यायेनास्यापि सुवचत्वात्^(२) । तदुक्तम् ।

तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमतः ५

षड्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पते ॥ इति ।

यद्वा, साकाङ्क्षस्थान्यतः पूरणाय शाखान्तराधिकरणन्याय^(३)
मूलकोऽयं संग्रहः ॥ १ ॥ अवांतरप्रकरणन्याह,—

तत्राधिकारकालादि प्रथमं प्रतिपाद्यते ।

सूत्रान्तरमतं वक्ष्ये सोमयागं क्वचित् क्वचित् ॥ २ ॥

तत्रेति । अधिकारोनाम कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम् । अधि फलेभ्य-
उपरि क्रियते अनेनेत्यधिकार इति व्युत्पत्तेः । तत्र सोमप्रयोगे
प्रथमं अधिकारः कस्मिन् कर्मणि कस्याधिकार इति निरूपणम्
कालोवसन्तादिः । स च,

कालदोषोऽधिकारस्य हानिं वितनुते क्वचित् ।

इत्यादिना वक्ष्यते । आदिपदात् पत्न्यादिनिरूपणम् । प्रथमं
प्रथमपरिच्छेद इति यावत् । प्रतिपाद्यते उच्यते । तथा सोमया

(१) अनेकसूत्रार्थसंग्रहे हि बोधायनादिसूत्रध्वनितार्थकारिकास्वित्वात्
वक्तुमुचितमित्यभिमानः ।

(२) तथाचापस्तम्बसूत्रध्वनितार्थानां बाहुल्यात् तथोक्तमिति भावः । सूत्र्यधि-
धिकरणन्यायश्च, मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे व्युत्पत्तिः ।

(३) शाखान्तराधिकरणन्यायश्च मीमांसादर्शनस्य द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थ-
पादे चिन्तितः ।

प्रति सूत्रान्तरमतम् । सूत्रान्तराणि बोधायनादीनि, तेषां कृतं
तदुक्तार्थं, क्वचित् साकाङ्क्षादिस्थले, प्रतिपाद्यते । वीष्णाकरणमनि-
यमप्रदर्शनार्थं ॥ २ ॥

प्रसङ्गाभङ्गायाह,—

प्रसङ्गादग्निहोत्रेष्टिपश्वाधानोपयोगि यत् ।

तत्रापि लेशतः किञ्चित् प्रवक्ष्ये तत्र तत्र च ॥ ३ ॥

प्रसङ्गादिति । प्रसङ्गात् प्रसङ्गसङ्गत्या^(१) । अग्निहोत्रं तन्नामक-
कर्मविशेषः । इष्टिर्दर्शपूर्णमासाग्रयणेश्चादिः । पशुरग्निषोमीयादिः ।
आधानम् । एतेषु उपयोगि यत् देशकालद्रव्यप्रतिनिध्यादि । तत्र-
वक्ष्ये । एतदपि न साकल्येनेत्याह । तत्रापि । लेशतः सङ्क्षेपेण ।
सार्वविभक्तिकस्तसिः । न तु क्रमेणापीत्याह । तत्र तत्रेति । तस्मिन्
तस्मिन् प्रसङ्गे ॥३॥

तत्र प्रथमोद्दिष्टमधिकारं निरूपयति*,—

अधिकारास्त्रिधा नित्यकाम्यनैमित्तिकत्वतः ।

च औतार्थवादोत्यकल्पत्वेन त्रिधा पुनः ॥ ४ ॥

अधिकारो इति । कर्मणां त्रैविध्यादधिकारस्यापि त्रैविध्यमिति
३ । नित्यादीनां लक्षणानि वक्ष्यन्ते । पुस्तके अधिकाराः औतार्थ-
य-
कल्पत्वेन त्रिविधा भवन्ति । एतदुक्तं भवति । सौर्धं चरुं निर्व-
म्या-
ग्निः औतोऽधिकारविधिः । प्रतितिष्ठन्ति इ वा यएताराची-

* नास्त्येतत् क० पुस्तके ।

(१) स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः ।

सूयन्तीत्यादिरार्थवादिकोऽधिकारः । विश्वजिता यजेतेत्यादौ
कल्प्यो^(१) विधिरित्याद्युक्तम् ॥ ४ ॥

अथ पितृयज्ञे अधिकारचिन्ता । तदर्थमिदं विचार्यते । वि
पितृयज्ञोदर्शाङ्गमुत नेति । तत्र मतभेदेनोभयमपि सिद्धान्तयति

पितृयज्ञस्य चाङ्गत्वमापस्तम्बेन दूषितम् ।

साधितं तु भरद्वाजसूत्रभाष्यकृता श्रुतेः* ॥ ५ ॥

पितृयज्ञस्येति । पितृयज्ञ इति तत्प्रख्यशास्त्रात्कर्मनाम^(१) ।
अङ्गत्वं दर्शाङ्गत्वम् । कात्यायनोऽपि । प्रकरणलिङ्गानुग्रहवचनाना-
हिताग्निश्रुतिभ्योऽनङ्गमिति पूर्वपक्षसूत्रेणानङ्गत्वमाह । श्रुतेरिति ।
हेतौ पञ्चमीयम् । पूर्वद्युः पितृभ्यो निष्क्रीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुते
इति श्रुतेः । कात्यायनस्तु । अङ्गं वा समभिव्याहारदिति
सिद्धान्तमाह ॥ ५ ॥

* पञ्चमषष्ठस्लोकौ व्यत्ययेन लिखितौ ग० पुस्तके ।

(१) कल्प्यते इति कल्पः । कल्प इति तु समीचीनः पाठः । विश्वजित
यजेतेत्यादौ फलश्रवणाभावात् निष्फले च नित्यातिरिक्ते प्रवृत्त्यसम्भवा
तत्तत्फलविशेषकल्पनायाञ्च विनिगमनाऽभावात् सर्वेषामिच्छागो-
स्वर्ग एव फलत्वेन कल्प्यते । तेन स्वर्गकामस्य तत्राधिकारः । स्पष्ट-
मीमांसादर्शनस्य चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे ।

(२) एतच्च मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे तत्प्रख्यज्ञान-
शास्त्रमित्यस्मिन् सूत्रे विचारितम् ।

एवमङ्गलपक्षे आधानपितृयज्ञभोरधिकारसाधर्म्यंमाह ।

आधाने नित्यमेवेष्टं पितृयज्ञोऽपि तादृशः ।

कैश्चिन्मीमांसकैः काम्यः पितृयज्ञो निरूपितः* ॥ ६ ॥

आधानमिति । आधानं नित्यमिति याज्ञिकसिद्धान्तः । हवि-
र्यज्ञसंस्थासु पाठात्पुरुषोययोगित्वात् । चिन्ताप्रयोजनं तु यथा-
ऽधिकारं विनियोगज्ञापनेति । तेनाङ्गहीनानामप्यधिकार इति ।
एवमाधानपितृयज्ञयोर्नित्याधिकारमुक्त्वा मतान्तरेण काम्याधिका-
रमाह । कैश्चिदिति । वार्तिकमते पिण्डपितृयज्ञस्यानङ्गलपक्षेण
काम्यत्वम् ॥ ६ ॥

मतान्तरेणाधानस्यापि काम्यत्वमाह ।

आधानस्यापि काम्यत्वं बोधायनमताद् भवेत् ।

सर्वकामार्थमाधानमिति तेन निरूपितम् ॥ ७ ॥

आधानमिति † । बोधायनीये आधानस्य काम्यत्वमुक्तं, तेनो-
भूयोः काम्याधिकारोऽप्यस्त्वैव ॥ ७ ॥

अथेदं श्रूयते । पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत. वसन्ते‡ ज्योतिषा
यजेतेत्यादि च । तत्र केषु चिन्नित्यकाम्याधिकारः, केषु चित्का-
म्यनैमित्तिकाधिकारः, केषु चिन्नित्याधिकार इत्याह ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्तु आधानस्येति - इति भवितुमुचितम् ।

‡ वसन्ते वसन्ते - इति क० पुस्तके पाठः ।

द्विप्रकाराधिकाराणि कर्माण्यन्यानि कानिचित् ।
 ज्योतिष्टोमोनिरूढश्च पशुः शौचाम्णी तथा ॥ ८ ॥
 चातुर्मास्यानि दर्शश्च पौर्णमासोऽग्निहोत्रकम् ।
 वाजपेय इतीमे स्युर्नित्याः काम्या इति द्विधा ॥ ९ ॥

द्विप्रकाराधिकाराणीति । नित्यकाम्यभेदेन द्वौ प्रकारौ ।
 अन्यान्याधानभिन्नानि । कानिचित्, न सर्वाणि । आगयणादीनां
 नैमित्तिककाम्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तान्येवाह । ज्योतिष्टोम-
 इति । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, स्वाराज्यकामो वाज-
 पेयेन यजेतेत्यादि तत्तद्वाक्येषु फलश्रवणादिति भावः ॥९॥

ज्योतिष्टोमे नित्यकाम्यत्वस्य विशेषमाह ।

ज्योतिष्टोमस्य चाप्यग्निष्टोमसंस्थस्य नित्यता ।
 अथ वोकथ्यादिसंस्थस्यापीच्छन्त्यन्ये तु* नित्यताम् ॥१०॥

ज्योतिष्टोमस्येति । अग्निष्टोमः सामविशेषः समाप्तौ यस्य सो-
 ऽग्निष्टोमसंस्थो ज्योतिष्टोमः । स नित्यः । अन्ये त्वग्निष्टोमादयो-
 ऽनित्याः काम्या इति यावत् । मतान्तराश्रयणेनाह । अथ-भेदेति ।
 उक्थ्यादौनामपि संस्थासु पाठान्नित्यतेति भावः ॥१०॥

वसन्ते वसन्त इति वीष्णाश्रवणात् नियतनिमित्तकत्वाच्च
 ज्योतिष्टोमस्य नित्यत्वम् । कामनाऽधीनत्वाच्च काम्यत्वम् । तच्च
 नित्यत्वे सोमस्यावृत्तिः सहात्करणं वेति मतभेदेन पक्षद्वयमाह ।

* अन्येऽपि, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

ज्योतिष्टोमस्य नित्यत्वादावृत्तिः प्रतिवत्सरम् ।

अथ वा सद्यदेव स्यान्नित्योऽप्याधानकर्मवत् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमस्तेति । प्रतिवत्सरं वसन्तं* प्राप्येत्यर्थः । अथ वा शब्दो-
विकल्पे । वीष्णा आदरार्था^(१) । पुरुषसंस्कारत्वेन गौतमस्मृतौ संस्थानां
पाठात् नित्यानां सद्यदेवानुष्ठानं दृष्टान्तेनाह । आधानेति ॥ ११ ॥

काम्येन नित्यसिद्धिमाह ।

काम्यबुद्ध्या यदैतानि कर्माणि कुरुते तदा ।

तेनैव नित्यसिद्धिः स्यान्न नित्यार्था† पृथक् क्रिया ॥ १२ ॥

काम्येति । स्पष्टम् ॥ १२ ॥

क्वचित्कामनिमित्ताभ्यामधिकारस्तत्रोदाहरणमाह ।

क्वचित्कामनिमित्ताभ्यां सहिताभ्यामधिक्रिया ।

यथैवाग्रयणे‡ यागे यथा जातेष्टिकर्मणि ॥ १३ ॥

क्वचिदिति । अत्र शरत्कालीननवग्रह्यागमोनिमित्तम् । तद्ग्रहं

* वसन्तं वसन्तं, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† नित्यार्थं, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ तथैवाग्रयणे, - इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) तंधाच पुरुषसंस्कारस्याधानवत् सद्यदनुष्ठानेनैवोपपत्तेः न नित्यस्यापि
ज्योतिष्टोमस्य प्रतिवत्सरमावृत्तिः । वसन्ते वसन्ते इति वीष्णा तु न
नित्यत्वार्था किन्वादरार्थेति भावः ।

वामः । एवं पुत्रोत्पत्तिर्निमित्तम् । पूतत्वादिकं कामना । तच्च
सकृदनुष्ठानेनोभयसिद्धिः^(१) ॥ १३ ॥

अत्र नैमित्तिकाधिकारः एवेति एकदेशितमाह ।

केचिन्निमित्तमात्रेणैवाधिकारमिहाब्रुवन् ।

पूततोत्पत्त्यन्नवाप्ती*कामाभावेऽपि सिध्यतः ॥ १४ ॥

केचिदिति । पूतत्वान्नवाप्ती^{†(२)} आनुषङ्गिकं फलम् । तत्तु
कामनां विनैव सम्भवति ॥ १४ ॥

उद्भिदादिष्वधिकारस्वरूपमाह ।

अन्ये नैमित्तिकाः केचित् यागाः काम्यास्तथाऽपरे ।

काम्यनैमित्तिकाः केचिदिति त्रैधं प्रकीर्तितम् ॥ १५ ॥

अन्ये इति । उक्त्यादिभ्योऽन्ये^१ विश्वजिदादयः । सत्रायागूर्था-

* पुत्रोत्पत्तिर्नवान्नाप्तिः, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† पूतत्वान्नावाप्तिः, - इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) काम्यते इति कामः फलान् । कामना इत्यत्रापि कृदविहितो भावो-
द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायेन फलमेवार्थः । तथाचैतन्मते आग्रयणोच्छि-
र्जातेष्विष्व नैमित्तिकी काम्या च । द्वयोरधिकारयोः संबलनात्
सकृदनुष्ठानमिति भावः ।

(२) पुत्रपूतत्वमन्नावाप्तिश्चेत्यर्थः । वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोस्त्व-
नेनाकारलोपः ।

शक्तौ विश्वजिताऽतिरात्रेणेत्यादिवाक्यैर्नैमित्तिकत्वम् । अपरे ऋणा-
यागादयः । उपसंहरति इतीति ॥ १५ ॥

अस्मिन्नर्थे भरद्वाजमतमाह ।

काम्यताऽपि हि सोमानां वैकृतानामशेषतः ।
नित्यतोक्ता भरद्वाजेनाधिकारमखैर्विना ॥ १६ ॥

काम्येति । अशेषाणामित्यशेषतः वैकृतानां विश्वजिदादीनां सर्वेषां
यागानां नित्यकाम्यत्वं भरद्वाजसूत्रोक्तं, अधिकारमखा ऐन्द्राग्नाश्वि-
नादयः, तान् वर्जयित्वा । तेषां नैमित्तिकत्वमेवेति भावः ॥ १६ ॥

निमित्तमधिकारकमुक्तं^(१), तच्चोभयनिष्ठम् अन्यतरनिष्ठं वोभ-
योरप्यधिकारं जनयतीत्याह ।

जायापुरुषसम्बन्धि निमित्तमधिकारकत् ।
जीवनादि यथा होमे गेहदाहादि वा यथा ॥ १७ ॥

जायेति । उदाहरति । जीवनादीति । उभयसम्बन्धि यावज्जी-
वनं होमाधिकारनिमित्तम् । तेनैकतरमृतौ नाधिकारः । यदा
त्वग्रयः सन्ति, तदा, तदाङ्गरपत्नीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरेदिति वचना-
दग्निहोत्रेऽधिकारः, न तु दर्शपूर्णमासादौ, तथा व्यवहाराभावादिति
तन्त्ररत्ने । अन्ये दर्शपूर्णमासाग्रयणहोमनैमित्तिकेष्टिष्वपि अपत्नीक-
स्याधिकार इत्याहुः । गेहदाहोऽपि उभयनिमित्तम् । पाण्डिग्रह-
णाद्धि सहत्वं कर्मसु तथा द्रव्यपरिग्रहेषु चेति सूतेः ॥ १७ ॥

(१) अधिकारकमधिकारहेतुः ।

अन्यतरस्योदाहरणमाह ।

क्वचिदन्यतरस्येन निमित्तेनोभयोरपि ।

साधारणोऽधिकारः स्याद् भार्यासङ्गमणेष्टिवत् ॥ १८ ॥

क्वचिदिति । भार्यासङ्गमणेष्टिराहिताग्नेर्द्वितीयपाणिग्रहणोत्तर-
मात्नाता इष्टिः । अत्र यष्टृगतमेव* निमित्तमुभयाधिकारकम् ॥१८॥

क्वचिदेकस्यं द्वयस्यं वा अधिकारकमुदाहरति ।

क्वचिदन्यतरस्यं वा द्वयस्यं वाऽधिकारकम् ।

यथा मांसाग्ने वाऽश्रुकर्मण्यनृतभाषणे ॥ १९ ॥

क्वचिदिति । मांसाग्नादि द्वयस्यमेकस्यं वा व्रातपतीव्रात-
भृत्याद्याः प्रयोजयति,—इति भावः ॥१९॥

प्रधानकर्मण्यधिकृतस्यापि गुणकर्मण्यधिकारान्तरं भवतीत्याह ।

क्वचित्त्वधिकृतस्यैव चाधिकारान्तरं भवेत् ।

यथा गोदोहनाद्येषु पशुकामोऽधिकारभाक् ॥ २० ॥

क्वचिदिति । गोदोहनेन पशुकामः प्रणयेदिति वचनाद् ॥२०॥

अथ निषेधवाक्येषु निवृत्तेरेव फलत्वात्तस्याश्च प्रवृत्तं प्रत्येव
सार्थकत्वात्† स च रागतः शास्त्रतो वा भवति । अतस्तप्रत्येव
निषेधशास्त्रमाधिकारकङ्गवति न सर्वानित्याह ।

* यष्टृपक्षमेव, — इति ख० पुस्तके पाठः ।

† अधिकारमुदाहरति, — इति ख० पुस्तके पाठः ।

‡ समर्थत्वात्, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

निषिद्धेषु* प्रवृत्तः सन्निषेधेष्वधिकारवान् ।

मन्त्रशून्येऽपि† भावार्थे विद्वानेवाधिकारवान् ॥ २१ ॥

निषिद्धेष्विति । विद्वत्त्वञ्चाधिकारितावच्छेदकमिति वक्ष्यति । दर्वि-
होमादौ मन्त्राभावाद्द्विद्वत्त्वमव्याप्तं स्यात्तदर्थमाह । मन्त्र इति ॥२१॥

यावज्जीवमग्निहोत्रं‡ जुहोति, शुचिना कर्म कर्तव्यमुपवासवताऽ
बद्धकच्छेन कर्तव्यमित्यादिवाक्यैः कालशौचादिमज्जीवनं निमित्तम-
धिकारकमित्याह ।

होमादौ कालशौचादिमन्निमित्तन्तु(१) जीवनम् ॥ ।

अग्निहोत्रादिकं तस्मात् काले शौचे॥ विधीयते ॥ २२ ॥

होमादाविति । आदिपदाद्दर्शपूर्णमासादि । द्वितीयादिप-
दादभुक्तत्वादि । उपसंहरति । अग्निहोत्रादिकमिति ॥२२॥

अकाले कृतमकृतमिति न्यायेन सिद्धमकाले कृतस्य पुनः
करणम् । अशुचित्वादिकृते सन्देहः । तदर्थं मतान्तराभिप्रायेण(२)
पक्षद्वयमुपन्यस्यति ।

* निषेधेषु, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः । एवं परत्र टीकायाम् ।

† न्यूनैऽपि, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ यावज्जीवनमग्निहोत्रं, - इति क० पुस्तके पाठः ।

§ मुभयवासवता, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

॥ जीवितम्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

¶ तस्य काले शौचं, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) कालश्च शौचश्चेत्यादिविग्रहः ।

(२) अन्तरग्रन्थोभेदार्यः । मतभेदाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

अज्ञानादशुचिः कर्म कृत्वाऽशुचिधनेन वा ।
नावर्तयेत्युनः कर्म प्रायश्चित्तेन शुध्यति ॥ २३ ॥

अज्ञानादिति । अशुचिधनेन,

अस्त्विगात्मा धनं जाया शुद्धं यस्य चतुष्टयम् इति ।

स्मरणात् । चोरितद्रव्यस्यैवाशुचिधनमिति वक्ष्यति । नावर्तयेदिति । कृतस्य पुनः करणं नास्तीति वचनात् । तथा च निदानसूत्रम् । अङ्गमपरिसमाप्ते प्रधाने क्रियते परिसमाप्ते तु न^(१) कर्तव्यमित्यादि ॥ २३ ॥

पचान्तरमाह ।

अपरे त्वशुचिद्रव्यकर्त्रादिकृतकर्मणः ।
आवृत्तिः सर्वथा कार्येत्येवमाहुर्विपश्चितः ॥ २४ ॥

अपरे त्विति । स्पष्टम्* । अत्राहुः । परस्यां व्याख्यायां ज्ञाना-
ज्ञानव्यवस्थाभेदेन विकल्पमाहुः । तथाचाज्ञानादशुचिना कर्म-
णि ज्ञानोत्तरं प्रायश्चित्तमात्रं नावृत्तिः । ज्ञानात्करणे तु पुनरा-
वृत्तिरिति ॥ २४ ॥

प्रसङ्गात् क्वचिक्र्मणि दीक्षितस्थानधिकारमाह ।

* नास्त्येतत् क० पुस्तके ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । कर्मणि कृते, - इति तु भवितुमुचितम्

(१) प्रधानपरिसमाप्ते पूर्वं वैगुण्येऽवगते, पुनः सर्वमेव कर्तव्यम् । समाप्ते तु प्रधाने नावृत्तिरित्यर्थः

दौक्षितोऽनङ्गभूतेष्टिहोमपश्चादिं नाचरेत् ।

होमेष्टिपशुमध्येऽपि काम्यं कर्मान्तरं न च ॥ २५ ॥

नित्यं नैमित्तिकं तन्त्रं* प्राप्तकालं समाचरेत् ।

दौक्षित इति । दौक्षितो न जुहोतीत्यादिवाक्यात् पुरुषार्थ-
भूतहोमादीनां बाधः क्रियते । न त्वङ्गभूतहोमप्रायश्चित्तेष्ट्यादीनां
बाधः । अथ प्रवृत्ते नित्यं दोषविशेषादित्यधिकरणन्यायेनाह ।
होम इति । कर्मान्तरनिषेधेन गुणान्तरन्तु भवति । प्राप्तकालमिति ।
पश्चिष्ट्यादौ क्रियमाणे दैवात्सायङ्काले समागते मध्ये सायं होमं
समाप्यैव पूर्वप्रवृत्तममाप्तिः । एवमग्निहोत्रार्थमुद्धरणे कृते सन्ध्याका-
लप्राप्तौ सन्ध्यां कृत्वैव होमः ॥ २५ ॥

विशेषमाह ।

अल्पतन्त्रे† महातन्त्रं यदि सन्निपतेत् क्वचित् ॥ २६ ॥

तन्मध्ये तन्न कर्त्तव्यं तत्समाप्यं तदाचरेत् ।

अल्पतन्त्रे इति । यथा होमे क्रियमाणे रासभान्तरा^(१)गमने
समाप्यैवेष्टिः । श्वेडकवराहादीनाञ्चान्तरागमनेऽल्पतन्त्रं प्रायश्चित्तमु-
दकधारारूपं कृत्वैवाग्रे कर्मण्यधिकार इति भावः । एतदुक्तं भव-
ति । प्रवृत्ते कर्मणि नित्यं नैमित्तिकं च कर्मान्तरं अल्पतन्त्रं समा-
नतन्त्रं वाऽऽपतति तदोत्तरकर्माधिकारार्थं वादरायणिन्यायं बाधि-

* तत्र, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† तन्त्रं, - इति क० पुस्तके पाठः । एवं परत्र टीकायाम् ।

(१) रासभस्य अन्तरा मध्ये गमने इत्यर्थः ।

त्वाऽऽगन्तुकं ह्यैव शेषस्य करणम् । महत्तन्त्रपाते * तु अङ्गाङ्गं
प्रधानाङ्गेनेति न्यायेन प्रवृत्तं समाप्य तत्कार्यमिति ॥२६॥

समानं तन्त्रमपि पश्चादेव कार्यमिति एकदेशमतेनाह † ।

कैश्चित्पश्चिष्टमध्येऽन्यत्पश्चिष्ट्यादि समागतम् ॥ २७ ॥

तन्मध्ये तन्न कर्त्तव्यं ‡ पाश्चात्यं कार्यमिष्यते ।

कैश्चिदिति । स्पष्टम् ॥२७॥

कृतप्रकृतियागत्वञ्च विकृतिस्वधिकारप्रयोजकमित्याह ।

प्रयुक्तप्रकृतेरेव विकृतावधिकारिता ॥ २८ ॥

नायं नियम इत्यन्ये यथाकामं प्रयुञ्जते ? ।

प्रयुक्तेति । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्याऽन्येन यजेत, एष वाव प्रथमो-
यज्ञोयज्ञानामित्यादि॥वचनात् ॥२८॥

एकदेशमतमाह । नायमिति । अकृतसोमयागस्यातिरात्रा-
दिकं, अकृतदर्शपूर्णमासस्यापि पर्जन्यादिकामनायां कारीर्यादिकं
भवति । अपरा व्याख्या । असोमयाजिनोऽप्यग्निषोभीयविकारा-
मतभेदेन विकल्पिता इति ।

एवं श्रूयते । पुत्रे जाते वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति ।
तत्र संग्रहः । अनेकभार्थस्यैकस्यामपि पुत्रोत्पत्तौ एकस्या एवाधि-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । महातन्त्रपाते, — इति तु भवितुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । एकदेशिमतेनाह इति तु भवितुमुचितम् ।

‡ न कार्यं तत् समाप्यैव, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

§ प्रयुञ्जते, — इति क० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ यज्ञानां यज्योतिष्ठोम इत्यादि, — इति क० पुस्तके पाठः ।

कार उत सर्वामामप्यधिकार इति । तत्रैकस्या व्रतंज्ञोपनिमित्तमे-
कस्या व्रातपतीतिन्यायेन प्राप्तं पूर्वपक्षं निराकरोति ।

बह्वीनामेकपत्नीनामेकस्याः* पुत्रजन्मनि ॥ २९ ॥

सर्वासां तेन जातेन जातेष्टावधिकारिता ।

बह्वीनामिति । एकपत्नीनामित्यवधारणे^(१) षष्ठी ॥ २९ ॥

ननु

भ्रातृणामेकजातानां यद्येकः पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणोमनुरव्रवीत् ॥

इति मनुक्तेरेकस्य भ्रातुः पुत्रे जाते सर्वामामप्यधिकारो न वेति
सन्देहे सिद्धान्तमाह ।

भ्रातृणां यद्यनेकेषामेकस्योत्पद्यते सुतः ॥ ३० ॥

स एवैकोऽधिकारो स्यात्, जातेष्टावितरे न तु ।

भ्रातृणामिति ॥ ३० ॥

ननु श्रुतौ विशेषश्रवणात्† पुत्रशब्दस्य चापत्यवाचकत्वेन पुमान्
पुत्रो जायत इत्यत्र दृष्टत्वात् क्षेत्रजाद्युत्पत्तौ कन्याजनने चेयमिष्टिः
स्थान्न वेति सन्देहे सिद्धान्तमाह ।

क्षेत्रजादिसुतोत्पत्तौ पुत्रिकातनयोद्भवे ॥ ३१ ॥

यमौ जातौ पुमांसौ चेत् तयोरेकोऽपि वा पुमान् ।

* भिकस्यां, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । विशेषाश्रवणात्, - इति तु भवितुमुचितम्

(१) निर्धारणार्थेत्यर्थः ।

दुहितुर्जनने वाऽपि न जातेष्टिर्विधीयते ॥ ३२ ॥
 कृत्वा वैश्वानरीं कुर्यान्मारुतीमिष्टिमप्यथ ।

चेत्रजादीति । स्पष्टम् ॥ ३१ ॥ प्रायश्चित्तसमुच्चयार्थमाह
 यमाविति ।

मरुद्देवताकञ्चरुद्रव्यकोयागः ॥ ३२ ॥

यमयोर्मरणे विशेषमाह ।

मारुत्येकैव मरणे स्त्रीत्वे वा यमयोर्द्वयोः ॥ ३३ ॥
 पुमानन्यतरः सोऽपि मृतस्तत्रापि सैव हि ।

मारुतीति । अधिकारात् यमयोरित्यधाहारः । एकैव मारुती
 न जनननिमित्तजातेष्टिः । एकलिङ्गयोर्भिन्नलिङ्गयोर्वा यमापत्य-
 योर्मरणे केवला मारुतेष्टिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

एवं साधारणमधिकारं निरूप्य विशेषाधिकारार्थं प्रतिज्ञापयति ।

एवमुच्चावचेषूक्तेष्वधिकारोपयोगिषु ॥ ३४ ॥
 पुनः सङ्क्षेपतः सोमस्याधिकारी निरूप्यते ।

एवमिति । उच्चा असाधारणाः, अग्निहोत्रादिषु अधिकारोप-
 योगिनः । अवचाः साधारणाः । यथैकस्याः पुत्रोत्पत्तौ सर्वामाञ्जा-
 तेष्ट्यावधिकारोपयोगिनः । तेषु अधिकारोपयोगिषु अधिकारे
 फलभुक्तौ उपयोगो येषान्तेषु उक्तेषु, प्रसक्तानुप्रसक्तयेति शेषः ।
 पुनः प्रकृतमेव सङ्क्षेपेण सोमाधिकारिणं निरूपयिष्यामः । उक्तेषु-
 यद्व्याञ्जात्र यानि अधिकारिविशेषणानि नोक्तानि, तानि उपल-
 क्षणेन ज्ञातव्यानीत्यर्थः । यथा पवित्रपाण्यादि ॥ ३४ ॥

तत्र सोमेज्याऽधिकारिविशेषणान्याह ।

अहिताग्निः शुचिः शक्तः सश्रद्धोऽपतितोद्विजः ॥ ३५ ॥
स्वर्गं कामयमानोऽन्यत् यत्किञ्चिद्वा फलान्तरम् ।

अहिताग्निरिति । सिद्धाग्निमन्तमेव सर्वक्रतूनां प्रवृत्तेर्न ततः प्राक्^(१) । एवं शुचित्वं शक्तत्वं सश्रद्धत्वं अपतितत्वं द्विजत्वं चाधिकारितावच्छेदकम् । अश्रद्धया ऊतञ्जप्रमित्यादि वचनात् । ब्राह्मणराजन्यवैश्यानामिति श्रुतिरिति कात्यायनोक्तेर्द्विजानामेवाधिकारः । स्वर्गकामत्वमयधिकारितावच्छेदकं, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवचनात् । यत्किञ्चित्कामनावत्त्वमपि तत् । श्रीपुत्रकामनयाऽपि सोमेऽधिकारः, श्रीराष्ट्रपुत्रायुष्कामानामप्येवम् इति वचनात् ॥ २५ ॥

ननु फलसमुच्चये सति अनेकफलोद्देशेन सकृत्प्रयोगः, उत प्रतिकाममावृत्तिरिति । तत्र पूर्वपक्षमेव^(२) सिद्धान्तत्वेन स्वीकरोति । अन्यत्कामयमानोऽपि स स्वर्गं वाऽपि केवलम् ॥ ३६ ॥
समुच्चितं वा युगपत् स्वर्गादि सकलं फलम् ।
निष्कामोऽप्येनसोभीतो वसन्ताख्यनिमित्तवान् ॥ ३७ ॥

अन्यदिति । स्वर्गादन्यत्पुत्रादि । स्वर्गं वा केवलं कामय-

१) सिद्धाग्निमन्तं जनं प्रथेव क्रतूनां प्रवृत्तिर्न तु ततोऽग्निसिद्धेः पूर्वं क्रतुप्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः ।

२) आशङ्कितयोः पक्षयोः प्रथमपक्षम् अनेकफलोद्देशेन सकृत्प्रयोग इति पक्षमिति यावत् ।

मानो यथा निरपेक्षः* स अधिक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तथा, समुच्चितं स्वर्गपश्चादि सकलं फलं^(१) युगपत्कामनावानधि-
कारी । पर्यायेणेत्यपरेषां सिद्धान्तः^(२) । मित्रविन्दा श्रीराष्ट्रमित्रायु-
ष्कामस्येत्यादावप्येवम् । एवं सोमस्य काम्यत्वमुक्त्वा नित्यनैमित्तिकत्व-
मप्याह । निष्काम इति । कामनाभाववतोऽप्यधिकारः । विधेर्भा-
व्याकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थमाह । एनसं इति । एनः पापम् । एतेन उपा-
त्तदुरितक्षयस्योत्पत्स्यमानदुरितप्रतिबन्धस्य वा भाव्यत्वमुक्तं भवति^(३) ।
वसन्त इति श्रवणात् वसन्ते निमित्ते ज्योतिष्टोमस्य विधानाद्वसन्त-
कालनिमित्तमप्यधिकारितावच्छेदकम् ॥ ३७ ॥

* निरपेक्षं, - इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) फलं प्रतीत्यर्थः ।

(२) सकलफलकामना न युगपत् किन्तु पर्यायेणेत्यन्वेषां सिद्धान्त इत्यर्थः ।

(३) अयमर्थः । भट्टमते भावनैव विध्यर्थः । भावना चोत्पादनापरपर्यायो-
भावयितुर्थापारः । सा च किं केन कथमित्यंशत्रयमपेक्षते । किमि-
त्याकाङ्क्षायां फलं भाव्यतयाऽन्वेति । निष्फले प्रवृत्तयोगात् । केनेत्या-
काङ्क्षायां धात्वर्थीयागादिः करणत्वेनान्वेति । यदाहुः । भावनैव हि
भाव्येन फलेनान्वयमर्हति । धात्वर्थः करणं तत्र लाघवात् सूत्रिकर्षतः
इति । कथमित्याकाङ्क्षायामङ्गजातमितिकर्तव्यतयाऽन्वेति । एवञ्च,
प्रयाजादिभिरुपकारं सम्प्रत्य दर्शपूर्णमासयागेन स्वर्गं भावयेत् स्वर्गकाम-
इति स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेतिविधिवाक्यस्य बोधः । नित्य-
कर्मणि तु फलाश्रवणात् उपात्तदुरितक्षयो वा अकरणभावात्प्रतिबन्ध-
प्रतिबन्धो वा फलतयाऽन्वेति । तदुक्तम् । क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरि-
तस्य प्रचक्षते । अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते । नित्यक्रियां
तथा चान्ये अनुसङ्गफलां श्रुतिमिति ।

मतान्तरमुपन्यस्यति ।

यद्वा वसन्तकालादिजीवनाख्यनिमित्तवान् ।

सोमेन यजते ब्रह्मविद्याशेषतयाऽथवा * ॥ ३८ ॥

यदेति । वीष्माश्रवणात्^(१) वसन्तकालीनजीवनमधिकारितावच्छे-
दकमिति भावः । अपवर्गच्छुत्वमप्यधिकारिविशेषणमाह । सोमे-
नेति । ब्रह्मविद्याऽङ्गत्वेन कर्मणोमोक्षसाधनत्वं स्फुटीकृतं भगवता अर्जुनं
प्रति । तद्यथा ।

“कर्मणा शुद्धहृदयो ब्रह्मबुद्धिसुपेक्ष्यति” ।

“कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः” । इत्यादि
ब्रह्मभिर्वाक्यैर्गीतायामन्यत्रापि च । स्वर्गं कामयमान इत्यारभ्य
यानि विशेषणानि^(२), यथासम्भवं † पर्यायेण बोध्यानि^(३) ॥ ३८ ॥

परिवेत्नादिदोषनिवृत्त्यर्थमधिकारिविशेषणान्तरं सर्वसाधारणमाह ।

अधिकारदशाप्राप्तपुरुषान्तरवर्जितः ।

कर्त्तव्यस्यागतैरन्यैर्वक्ष्यमाणैस्त्रिभिर्युतः ॥ ३९ ॥

अधिकारेति । अधिकारदशायां प्राप्तं पुरुषान्तरं, तेन वर्जितो
ह्येनः । सत्यधिकारे पितरि ज्येष्ठे सोदरे चानीजाने सति

* शेषतया च वा, - इति क० पुस्तके पाठः । शेषतयाऽपि वा, -
इत्यपि पाठान्तरमस्ति ग० पुस्तके ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तानि यथासम्भवं - इति तु युक्तम् ।

(१) वसेन्ते वसन्ते इति वीष्माश्रवणादित्यर्थः ।

(२) उक्तातीति शेषः ।

(३) तथाच विशेषणानामेकैकमधिकारितावच्छेदकमिति भावः ।

अधिकारो नास्तीति तदभाववत्त्वमधिकारितावच्छेदकमिति भावः ।
षाष्टं^(१) विद्वत्त्वमप्यधिकारितावच्छेदकमित्यत्र पञ्चममाह । कर्त्तृति ।
वक्ष्यमाणैरनुपदम्, अन्यैः कर्त्तुरवस्थायान्दशायाङ्गैर्विद्यमानैस्त्रिभि-
र्विशेषणैर्युक्तोऽधिकारी ॥३९॥

तान्येवाह ।

स्वाध्यायविधिसंसिद्धकृतस्त्रवेदार्थवेदनः ।

यद्वाऽध्ययनसंसिद्धानुष्ठेयमखमात्रवित् ॥ ४० ॥

स्वाध्यायेत्यादिना । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधिचोदितषडङ्ग-
सकलस्त्रशाखाऽपरर्थायवेदाध्ययनसंसिद्धार्थज्ञानवत्त्वमधिकारितावच्छे-
दकमिति भावः । तत्र, विधिवाक्यानां विधायकत्वेनार्थवादानां
स्त्वावकत्वेन, मन्त्राणां स्मारकत्वेन, नामधेयानां परिच्छेदकत्वेन धर्मै
प्रामाण्यमिति सकलोऽपि वेदोर्धर्म प्रमाणमित्यन्यत्र विस्तरः ।
तच्चार्थप्रत्यायनद्वारा, न त्वक्षारणमात्रेण प्रमाणम्^(२) । एवं चाध्ययनं
दृष्टार्थम् ।

द्वितीयं पञ्चमाह । यद्वेति । स्वाध्यायविध्युत्पापितानुष्ठेयमात्रो-
पयोगिस्वाध्यायार्थज्ञानवत्त्वमधिकारित्व^(३)मिति भावः । तेनाध्ययन-
दृष्टार्थत्वं युक्ततरं भवतीत्यभिप्रायः ॥ ४० ॥

(१) मौमांसादर्शनस्य षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे ऽधिकारस्त्रिन्तितः । तत्र
च विदुष एवाधिकार इति स्थितम् ।

(२) तच्च प्रमाणमर्थप्रत्यायनद्वारेति सम्बन्धः । विधेयप्राधान्यविवक्षया
तच्चेति नपुंसकनिर्देशः ।

(३) अधिकारितावच्छेदकमिति, अधिकारिविशेषणमिति वाऽर्थः ।

द्वितीयं पञ्चमाह ।

यद्वाऽध्ययनसंसिद्धविज्ञानरहितोऽपि सन् ।

नातीवाधिक्रियांशून्योभर्त्तृयज्ञादिदर्शनात् ॥ ४१ ॥

यद्वेति । तादृशवेदाध्ययनवत्त्वमेवाधिकारिविशेषणं नार्थज्ञानवत्त्वमेव । तेनार्थज्ञानाभावे कर्मण्यधिकारो नास्तीति वक्तुं न युक्तमिति भावः । तदर्थं सम्प्रतिमपि दर्शयति । भर्त्तृयज्ञादीनां दर्शनात् । तत्कृतनिबन्धेषु* भाष्यरूपेषु दृष्टत्वादित्यर्थः । सत्यर्थज्ञाने भूयसी फलसिद्धिः ।

ननु अर्थप्रत्यायनद्वारा मन्त्राणां दृष्टार्थत्वमिति स्वीकुर्मः । तदभावे तु सिद्धमुच्चारणमात्रेणादृष्टमेव । न ततोऽन्यद्दृष्टमुपलभामहे । येनादृष्टकल्पनमन्त्राद्यं भविष्यति । दत्ततिलाञ्जलिश्च जैमिनि-सिद्धान्तः^(१) इति चेत् । उच्यते । अनुष्ठानहेतुभूतानुष्ठेयस्मरणार्थकत्वं

---

* भर्त्तृप्रपञ्चनामकभाष्यकारकृतेषु तत्कृतनिबन्धेषु, - इति क० पुस्तके पाठः । तत्कृतनिबन्धेषु इत्येतावन्मात्रं ख० पुस्तके । भर्त्तृप्रपञ्चनामकभाष्यकारकृतेषु निबन्धेषु, - इत्यंशस्तु तत्कृतनिबन्धेषु, - इत्यस्य टीकारूप इति प्रतिभाति ।

---

(१) स्यादिति शेषः । मीमांसादर्शनस्य द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्राणां विनियोगो जैमिनिना सिद्धान्तितः । अर्थज्ञानवत् एव कर्मण्यधिकारे स सिद्धान्तस्तथैवावतिष्ठते । अर्थज्ञानरहितस्याधिकारपक्षे तु स सिद्धान्तो भज्यते । प्रयोक्तारर्थज्ञानशून्यत्वेन मन्त्राणामर्थप्रत्यायनासम्भवादिति भावः ।

करणमन्त्राणां 'वदन्तो मन्त्रप्रयोक्तुरेव मन्त्रजन्यशाब्दबोधं मन्यन्ते । तत्तु वयं न मृष्यामहे । किन्तु श्रोतुरेव भन्यामहे । शब्दोच्चारणस्य परं प्रत्येव शाब्दबोधजनकत्वस्वाभाव्यात् । न हि स्वस्मिन्नेव शाब्दबोधाय वाक्यप्रयोगोऽर्थवान् भवति । वक्तुस्तदर्थवबोधस्य शब्दप्रयोगात् पूर्वमवश्यंभावित्वात् । न ह्यबुद्धेऽर्थं वाक्यरचना युज्यते । सूत्रकरोऽपि^(१), “अविशिष्टसु वाक्यार्थः (मी० १ अ० २ पा० ४० सू०)” इति लौकिकस्य वैदिकस्य च वाक्यस्यार्थावबोधं निर्विशेषं ब्रुवन् श्रोतुरेव शाब्दबोधमभ्युपगच्छति । अन्यथा, लोके श्रोतुः शाब्दबोधः मन्त्रेषु उच्चारयितुरिति वैरूप्यापत्तेः ।

किञ्च, श्रोतुरेव मन्त्रतः शाब्दबोध इत्ययमर्थामन्त्रगतशक्तैव स्पष्टं लभ्यते । प्रायेण हि सर्वे मन्त्राः सम्बोधविषयाः । तथाहि । इषे त्वोर्जे त्वेत्ययं मन्त्रः शाखाच्छेदने विनियुक्तः । तत्र साकाङ्गत्वात् । त्वाशब्दस्य सम्बोधैकविषयत्वाद्द्वितीयायोगबलाच्च शाखे, छिन-
द्वीत्यध्याहार्यम्^(२) । शाखे इति सम्बोधने प्रथमा, सम्बोधने चेति व्याकरणसूत्रविहिता । सम्बोधनं ज्ञापनम् । इषे त्वोर्जे त्वा छिनद्भि इति शाखां प्रति ज्ञाप्योऽर्थः । मन्त्रं प्रयुञ्जानो ज्ञापयति । तत् ज्ञात्वा शाखाऽनुजानाति । शाखाशब्देन तदभिमानिनी देवता अभे-
देनोपचर्यते । ततश्च केदनप्य तज्ज्ञापनस्य च तत्रान्वयो न विरुध्यते ।

(१) मीमांसासूत्रकारो जैमिनिरपीत्यर्थः ।

(२) त्वाशब्दस्य संबोधनार्थवाचित्वात् शाखे - इति सम्बोधनपदाध्याहारः । त्वा - इति द्वितीयायोगबलात् छिनद्वीति क्रियाध्याहार इति भावः ।

“अभिमानीव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् (वे० २ अ० १ पा० ५ सू०)” इति वादरायणसूत्रे तद्वाक्यादौ च स्पष्टमेतत् । विष्णो हव्यं रक्षस्वेत्यादौ सूत्रपादमेतत्^(१) ।

ननु देवताविग्रहचैतन्यादिकं नवमे^(२) निराकृतम् । सत्यम् । निराकृतमुत्सूत्रं भाव्यकृता । न तु सूत्रकृता । प्रत्युत सूत्रकारस्य देवताविग्रहादिकमभिमतमेवेति विस्तरभयान्नात्र प्रपञ्चते । किञ्च, स्तोत्रग्रन्थीया ऋचो^(३) देवतास्तुतिपराः स्तुत्यदेवताः प्रत्येव तद्गुणबोधकाः । लोके हि स्तोता गद्यपद्यादिभिः स्तुत्यं स्तौति । स्तुत्यञ्च तत्कृतं चमत्कारञ्जानानः प्रसीदति । वैदिकेऽपि हि तथा भाव्यम् । न च स्तोत्रस्त्राणि गाढशंभित्तोः स्तुत्यगुणबोधं ऋचः कुर्वन्ति । अग्न आयाहि,—इत्यादिसम्बोधनानुपपत्तेः । किञ्च सातत्येन शंसने न शंसितुरर्थबोधस्तदनुसन्धानस्फुरणासम्भवात् । स्तुत्यदेवतार्थबोधवादे तु न विरुध्यते । किञ्च द्वादशे तृतीये, “मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः स्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वात् (मी० १ २ अ० ३ पा० ५ सू०)” इत्यस्मिन्नधिकरणे करणमन्त्रेषु तदन्तेन कर्मादिसन्निपातः सिद्धान्तितः । मन्त्रार्थस्मरणस्य प्रयोक्तृगतत्ववादे मन्त्रोच्चारणं ततोऽर्थस्मरणं ततः कर्मेति क्रमः । ततश्च तेन^(४) व्यवधाने सिद्धान्तव्याकोपः । मन्त्रबोधदेवताशाब्दबोधवादे तु न कौचिदनुपपत्तिः । यदुक्तमदृष्टार्थमेव स्यादिति । तदपि न । देवतागतशाब्दबोधमादायैव

(१) तत्रै विष्णवादीनां देवतानामेव साक्षात् सम्बोध्यत्वादिति भावः ।

(२) मीमांसादर्शनस्य नवमाध्यायस्य प्रथमपादे नवमसूत्रे ।

(३) प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रम् । अग्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रम् ।

(४) तेन अर्थस्मरणेन ।

दृष्टार्थत्वसम्भवात् । जपानुमन्त्रणादिषु तु भवन्मतेऽप्यदृष्टत्वात् ।

न च श्रोत्रदेवतागतार्थज्ञानस्य कथं 'दृष्टत्वं' देवतानामप्रत्यच-
त्वात् इति वाच्यम् । तर्हि लोके परबुद्धेरप्रत्यचत्वात् वाक्यस्य
परप्रत्यायकतयाऽदृष्टार्थत्वम् । अनुमानादिना परस्मिन्नर्थज्ञानस्य
दृष्टत्वमिति चेन्नोक्तवद्वेदेऽपि तुल्यम् ।

इयांस्तु विशेषः । लोके वाक्यरचनायाः प्रयोक्तृधीनत्वादर्थज्ञानं
विना तदसम्भवात् प्रयोक्तुरर्थज्ञानन्नान्तरीयकमस्ति । न तु तात्पर्य-
विषयीभूतम् । मन्त्राणां त्वपौरुषेयत्वेन नित्यसिद्धतया तत्रप्रयो-
क्तुरर्थज्ञानं नावश्यकम् । तथाचाव्युत्पन्नानामपि मन्त्रप्रयोगो न
विरुध्यते । न हि वक्तुरर्थज्ञानं श्रोतुरर्थबोधे प्रयोजकम् । अव्युत्प-
न्नशुकसारिकाद्युदीरितगद्यपद्येभ्योव्युत्पन्नानां शाब्दबोधात् । ये तु
भाष्यादिग्रन्था वक्तुरर्थज्ञानमिति ज्ञापयन्ति । तत्फलाभ्युदयहेतु-
त्वमात्रं न तु अधिकारितावच्छेदकमिति सर्वमनवद्यम् । यदि च
नैवं मन्यसे चेदुपनीयमानस्य वटोरुपनीतमात्रस्य च वटोर्मन्त्रविधिः
कथं सङ्गच्छेत । न हि तस्य मन्त्रार्थज्ञानं कथमपि सम्भाव्यते । इति
दुस्तरापोहतरङ्गिणी ।

ननु स्वाध्यायोऽधेतव्यइति विधौ वार्तिके अधीतेन स्वाध्यायेन
फलवदर्थज्ञानं कुर्यादिति वाक्यार्था मीमांसामारे चाधीतेन
स्वाध्यायेन यच्छक्यं समीहितं तत्कुर्यादिति वाक्यार्थः । (१) स सर्वा-
ऽप्यार्थिकः । वास्तविकस्तु स्वाध्यायोऽधेतव्य इत्यस्मिन् वाक्येऽध्य-
यनकरुणिकायां भावनायां स्वाध्यायस्य कर्मत्वम् । तच्च योग्यतया

(१) समाधत्ते स इत्यादिना ।

प्राप्यत्वम् । तेनाध्ययनेन स्वाध्यायं प्राप्नुयादिति मुख्योऽर्थः । न च अनर्थकस्य प्राप्यत्वायोगाद्वीक्ष्यान्तरेणार्थवत्त्वज्ञानभ्दीदृशं वचनं युज्यते अधीतेन स्वाध्यायेन । यकर्तुं शक्नुयात्तत्कुर्यादिति वाच्यम् । तां चतुर्भिरभ्रिमादत्ते । उरू प्रथस्वेति प्रथयति । ऐन्द्रा गार्हपत्य-सुपतिष्ठते । इत्यादि श्रौतलैङ्गिकविनियोगाभ्यामर्थवत्तानिश्चये न तत्कल्पनं युक्तमिति सङ्क्षेपः ॥ ४१ ॥

अन्यान्यप्यधिकारितावच्छेदकान्याह ।

शिखावानुपवीती च स्नाताचान्तोऽस्यृशन् परम् ।
आत्मानञ्चाशुचिद्रव्यं शूद्रादीनविलोकयन् ॥ ४२ ॥

शिखावानिति । शिखित्वं बहुशिखत्वस्याप्युपलक्षणम् । उपवी-
तिलञ्च सव्यांसोपरिष्ठतमज्ञोपवीतिलम् ।

“विशिखी व्युपवीती च यत्करोति न तत्प्रतम्” ।

इति स्मरणात् । स्नातत्वञ्च वह्निः सर्वशरीरजलसंयोगित्वम् ।
यद्यपि सप्तविधं स्नानं^(१) स्मर्यते, तथापि वारुणमेव^(२) सर्वकर्माङ्गम् ।

“स्नानानामपि सर्वेषां वारुणेन च मानवः ।

कर्तुमर्हति कर्माणि विधिवत्सर्वदा द्विज” ॥

इति आग्नेयात् । इदं च हृतसन्ध्यादित्वस्यापलक्षणम् ।

“सुस्नातः सम्यगाचान्तः हृतसन्ध्यादिक्रियः ।

(१) मान्तं भौमं तथाऽऽग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च । वारुणं मानसञ्चैव सप्तस्नानं
प्रकीर्तितमिति स्मृतौ सप्तविधं स्नानमुक्तम् ।

(२) वारुणं चावगाह्यं स्यादित्याद्युक्तेरवगाहनस्नानं वारुणम् ।

कामक्रोधविहीनश्च पाखण्डस्यर्गवर्जितः ।

जितेन्द्रियः सत्यवादी सर्वकर्मसु 'ग्रस्यते' ॥

इति हेमाद्रौ वाराहात् । कृतसन्ध्यत्वञ्चानुदितहोमिभिन्नानामेव विशेषणम् । अनुदितहोमिनां * तु उदयात्प्रागेवोद्धरणं^(१) कृत्वा होमोत्तरं सन्ध्यावन्दनमिति धर्मसूत्रात् । दशमे श्रीधरोऽप्येवमाह । उद्धृत्य सन्ध्यावन्दनं ततो होमं इति देवजानीयपद्धतौ । युक्तं तु, "सन्ध्याहोनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु" । इति ।

दक्षवचनेन शुचित्वसम्पादनद्वारा सर्वकर्माङ्गत्वात् प्रातःसन्ध्योत्तरं समुद्धरणं होमस्य । आचान्तशब्देन कृतद्विराचमनत्वमुच्यते । कर्मारम्भे द्विराचामेदिति सूतेः । परं आत्मानमशुचिद्रव्यं समाजन्त्युपानहादीन् असृग्गन् अधिकारी भवति । शूद्रादीन् । आदिना स्नेच्छादीनपि अविलोकयन्नधिकारी । 'एतच्च दिङ्मात्रं प्रदर्शितम् । तेन कृताहतवासः^(२) परिधानप्राणायामसपत्नीकत्वादीन्युक्तानि भवन्ति ॥ ४२ ॥

तत्र सपत्नीकत्वमधिकारप्रयोजकमित्युक्तम् । तदर्थं पत्नीविशेषणान्याह ।

स्वाध्यायमात्रं त्यक्त्वाऽन्ययजमानोक्तलक्षणाः ।

भार्याः सन्तीह यावत्यस्ताभिः सर्वाभिरन्वितः ॥ ४३ ॥

* अनुदितहोमिना, - इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) होमार्थमग्न्युद्धरणमित्यर्थः ।

(२) ईषद्वौतं नवं शुक्लं सदृशं यत्र धारितम् । आहतं तद्विजानीयात् दैवे पितृबे च कर्मणि इत्युक्तलक्षणां वास आहतवासः ।

स्वाध्यायेति । स्वाध्यायव्यतिरिक्त-यावद्विशेषणविशेषितो यज-
मानस्तथैव लक्षणोपेतायीवत्यः पत्न्यः ताभिः सर्वाभिः* सहितोऽधि-
कारी ॥ ४३ ॥

पदान्तरमाह ।

यद्वा सवर्णया ज्येष्ठभार्ययैव समन्वितः ।

यद्वाऽऽधानादुपर्यूढकामपत्नीविवर्जितः ॥ ४४ ॥

यदेति । सवर्णज्येष्ठभार्यया सहितोवाऽधिकारी न तु सर्वाभिः ।
सवर्णानामप्यनेकत्वे ज्येष्ठाया एव साहित्यं द्योतयितुं ज्येष्ठाग्रहणम् ।

तृतीयं पदमाह । यदेति । आधानानन्तरं ऊढा विवाहिता
कामार्थं^(१) या पत्नी, तथा रहितोऽपि अधिकारीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अधिकारिनिरूपणसङ्गत्या पत्न्यधिकारे वैषम्यं वक्तुमुपक्रमते ।

एवं सिद्धेऽधिकारित्वे † पत्न्याः* किञ्चिन्निरूप्यते ।

तुल्य एवाधिकारः स्याद्दम्पत्योरुभयोर्मिथः ॥ ४५ ॥

एवमिति । अधिकारित्वे अधिकारिस्वरूपे । न तु जातिः^(२) ।

* सर्वाभिः, - इति नास्ति क० पुस्तके ।

† सिद्धेऽधिकारित्वे, - इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) कामार्थं विवाहिता न धर्मार्थमित्यर्थः । कामार्थमेव या विवाहिता
सैव कामपत्नीत्युच्यते ।

(२) अधिकारित्वे इत्यत्र स्वरूपार्थे स्वार्थे वा त्वप्रत्ययो न भावे इत्याशयः ।

स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना कामनायां स्त्रीपुंसोरविशेषाद्भयोरपि
 यागेष्वधिकाराद्दृग्दृशश्चरथन्यायेनान्योन्याकाङ्क्षैव यागनिर्दृत्तेः प्रथमं
 तुल्याधिकारपक्षमाह । तुल्येति* । फलिसंस्कारभूतकर्मसु पत्न्या
 अपि कर्तृत्वेन तुल्याधिकार इत्यर्थः । तत्र वपने श्मश्रुणोऽपि
 साहित्यदर्शनाद्वपने नास्तीति^(१) ॥ ४५ ॥

न च, त्रय एवाधनाः स्मृता इत्यस्यानिर्धनत्वेन त्यागे नाधि-
 कारइति । स्त्रीधनानि षडित्यादिस्मृत्योपेतद्रव्यत्वात्त्यागेऽपि तुल्या-
 धिकारमाह ।

कर्तृत्वं तु तयोस्तुल्यं द्रव्यत्यागे प्रचक्षते ।

यद्वा त्यागं पतिः कुर्यात् पत्नी तमनुमन्यते ॥ ४६ ॥

अधिकारेऽपि वैपम्यं प्रोक्तं शब्दानुसारिणा ।

कर्तृत्वमिति । तुल्याधिकारपक्षेऽपि मतान्तरेण द्रव्यत्यागे
 वेलक्षणमाह । यदेति । त्यागं स्वस्वत्वपरिहारपूर्वकं परस्वत्वोत्पादन-
 रूपं इन्द्रायदं नममेति, इन्द्रायदं त्यजामौति रूपं वा, स्वामी
 कुर्यात् । पत्नी तमनुजानाति । सत्यपि साधनत्वे † स्वतन्त्रत्वाभावात्

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तुल्यइति, — इति तु समीचीनम् । एव परत्रा-
 प्यनेकत्र ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । साधनत्वे, — इति तु भवितुमुचितम् ।

निर्धनत्वे नशब्दोच्चारणं यजमानस्यैवेति भावः^(१) । इति शब्दाः
सुधारिरुद्रदत्तमतम् * ॥४६॥

तुल्याधिकारमुक्त्वा महाधिकारपक्षमाह ।

प्राधान्येन स्वनिष्ठः सन् यजमानोऽधिकारवान् ॥ ४७ ॥

पत्नी तत्परतन्त्रा सत्यङ्गभूताऽधिकारिणी ।

तस्माद्विरुद्धधर्मत्वे पतिधर्मा बलाधिकाः ॥ ४८ ॥

प्राधान्येति । स्वनिष्ठः स्वतन्त्रः । स च प्राधान्यत्वे हेतुः ।
परतन्त्रत्वञ्च गुणभूतत्वे । विचारप्रयोजनं, फलिसंस्कारा ये वाच-
निका उभयोराम्नातास्त एव स्युः नेतरे । उक्तश्रायमर्थोऽपराह्णे
व्रतोपायनीयमश्रीत इत्यस्मिन् सूत्रव्याख्यात्रमरे[†] कर्कोपाध्यायैः ॥४७॥

तस्मादिति । महाधिकारादेव हेतोर्यत्रान्योन्यधर्मविरोधस्तत्र
यजमानधर्मा एव भवेयुः । प्राधान्यात् ॥ ४८ ॥

ननु पक्षद्वयेऽपि कर्ममध्यएवान्यतरस्त्वौ अधिकारविघातात्तत्रैव
संस्थापनीयमित्येकदेशिमतं दूषयति ।

म्रियेतान्यतरः पत्योर्यदीष्ट्यादौ विसंस्थिते ।

अवशिष्टः प्रकुर्वीत तत्समाप्तिं यथोचिताम् † ॥ ४९ ॥

* शब्दानुसारोरुद्रदत्तमतम्.— इति क० पुस्तके पाठः । शब्दानुसारौन्द्र-
दत्तमतम्.— इति ख० पुस्तके ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । इत्येतत्सूत्रव्याख्यावसरे.— इति तु भवितुमुचितम् ।

‡ यथोचितम् — इति ग० पुस्तके पाठः ।

(१) पत्न्याः सधनत्वपक्षेऽपि भार्यापुत्रश्चेत्यादिवचनैस्तस्या अस्मात्पत्न्यस्योक्त-
त्वात् न ममेति त्यागो यजमानस्यैव न तस्याः । पत्न्यानिर्धनत्वपक्षे तु
सुतरामेव तथेत्यभिप्रायः ।

द्वियेतेति । यदीच्छादौ । आदिपदात् पश्चादयः । विसंस्थिते
अपरिसमाप्ते । पत्योर्दम्पत्योः । अन्यतरः जीया पतिर्वा । अवशिष्ट-
स्तयोरेकः । यथोचितान्तत्कर्मलोपयुक्तामपि । इदं प्रक्रान्तकर्म-
विषयम् । भाप्रक्रान्तविषयम् ॥ ४९ ॥

देशान्तरे यष्टृमृतौ अप्रक्रान्तमपि कञ्चित्कालं * कर्त्तव्यमित्याह ।

देशान्तरमृतं यावद्देहेयुर्वैदिकाग्निभिः ।

तत्पत्नी कारयेत्तावद्गृहीत्राद्युपस्थितम् ॥ ५० ॥

देशान्तरेति । उपस्थितं काले प्राप्तम् । आदिपदेन नित्येष्टि-
राग्रयणं च । पत्नीपदं यष्टुरप्युपलक्षणम् । पत्नीप्रवासस्य बह्मवादि-
सम्मतत्वाभावात्पत्नीग्रहणम् ॥ ५० ॥

एवमेव शास्त्रार्थं काम्येष्ववतारयति । ..

एवमिष्ट्यग्निहोत्रादि प्रक्रान्तं कर्म किञ्चन ।

मृते पत्यौ यथाशास्त्रं पत्नी परिसमापयेत् ॥ ५१ ॥

काम्यं कर्म प्रवृत्तः सन् वीतरागस्ततो यदि ।

कामाधिकारश्चान्योऽपि तदवश्यं समापयेत् ॥ ५२ ॥

एवमिति । एवमवश्यं समापयेदित्युत्तरश्लोकेनान्वयः । प्रक्रान्तं
प्रारब्धं किञ्चन नित्यं नैमित्तिकं च । मृते पत्यौ । अन्तरेति शेषः ।
पत्नी यजमानो वा । यथाशास्त्रं सुगण्डस्थाधस्तात्समिधधातुणादि-
शास्त्रमनतिक्रम्य यथा समापयेत् तथा काम्यमपि प्रारब्धं सदन्तरा

* किञ्चित्कालमित्यादर्शपुस्तकपाठः ।

वृद्ध्यादिरूपकामनायां सिद्धायां तदुत्तरं कामनाविरहेणाधिकार-
शून्येनापि प्रारब्धं समापनीयमेव । न तन्तरा- त्यागः । शिष्टवि-
गर्हणात् । दोषश्रवणाच्च । यद्वा, पूर्ववचनमपि काम्यपरतयो-
क्षेयम् ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥

तुल्याधिकारसहाधिकारपक्षोपष्टम्भं पक्षद्वयमाह ।

काम्यत्वे दम्पती कामं कामयेते पृथक् पृथक् ।
यद्वा कामयते स्वामी नावश्यं कामना * स्त्रियाः ॥ ५३ ॥

काम्यत्वेति । कर्मण इति शेषः । कामनाविषयत्वे सति
उभयोरपि युगपदायुष्यादिकामनायामेक एव काम्येष्ट्यादिप्रयोगः
कालभेदे तु पृथगिति । अन्यतराधिकारे तु उभयोरप्यधिकारो-
ऽनुपदं वक्ष्यते । द्वितीयं पक्षमाह । सहाधिकारपक्षे यष्टुरेव
काम्याधिकारः । कामनाः स्त्रिया अवश्यं निश्चयेन न सन्तीति
शेषः । तस्याः पारतन्व्यादिति भावः ॥ ५३ ॥

नित्यकर्मणाहिताग्नेर्यथाऽधिकारं विनियोग इति षाष्ठसिद्धान्ते-
नाह^(१) ।

यस्तिरोहितशक्तिस्तस्याधिकारो न नश्यति ।
कर्मस्ववश्यकार्येषु नष्टशक्तेस्तु नश्यति ॥ ५४ ॥

आदर्शपुस्तकत्रयेऽप्येकवचनान्तपाठदर्शनात् तथैव निवेशितः । टौका-
कारमते तु कामनाः, - इति बद्धवचनान्तः पाठः ।

(१) मीमांसादर्शनस्य षष्ठाध्यायस्य तृतीयपादगतसिद्धान्तमाश्रित्वाहेत्वर्थः ।

यस्त्विति । अवश्यकार्येषु नित्यनैमित्तिकेष्विति यावत् । कर्मसु । आधानानन्तरं चक्षुर्नाशादिना तिर्रोहिताऽन्तरिता शक्तिः सामर्थ्यमाज्यावलोकनादिरूपं यस्य तादृशस्य पुरुषस्याधिकारो नश्यति । नित्येषु यावच्छक्यन्यायात् । यदा तु नित्येष्वपि आरम्भसामर्थ्यं नास्ति तदानौमधिकारलोप इत्याह । नष्टशक्तेरिति ॥ ५४ ॥

ननु नित्येषु केषु चित् यावज्जीवानुष्ठेयत्वेनोपदेशेऽपि जीर्णस्य कर्मण्यनधिकार इत्येकदेशिमतं दर्शयितुं सम्मतिं दर्शयति ।

यावज्जीवादिसंकल्पकारिणः शक्तिलोपने ।

अधिकारस्तदन्तः स्यादिति शालीकिनायधीः* ॥ ५५ ॥

यावदिति । तदन्तः सामर्थ्यपर्यन्तः । मनुष्याणामेवाधिकारः आरम्भसामर्थ्यादिति प्राक् प्रयुक्तहेतोरविधिष्ठत्वात् । शालीकिनायो ऋषिः ॥ ५५ ॥

पूर्वाक्तमेकदेशिमतं दूषयितुमाह ।

यावज्जीवादिसंकल्पादूर्ध्वं चेच्छक्तिलोपनम् † ।

तथापि नाधिकारस्य हानिर्वार्त्तिकदर्शनात् ॥ ५६ ॥

यावदिति । असामर्थ्येऽपि यथा कथञ्चित् नित्यं कर्त्तव्यमेवेति भावः ॥ ५६ ॥

* शालीकिनायधीः,— इति क० पुस्तके पाठः । शालीकिनायधीः,— इति ग० पुस्तके पाठः ।

† लोपने,— इति क०; ख० पुस्तकयोः पाठः ।

एतदर्थं याज्ञिकसम्पत्तिं दर्शयति ।

प्रायेण याज्ञिकाचारोऽप्येवमेवोपलभ्यते ।

न हि संकल्पितं कालमसंपूर्य त्यजन्ति ते ॥ ५७ ॥

प्रायेणेति । आचारस्यापि धर्मं ह्यन्तरितप्रामाण्यत्वेन निश्चया-
दाचारग्रहणम् । आचारमेव विशदयति । न हीति । यावज्जी-
वादिरूपं कालं असंपूर्य सम्पूर्णमकृत्वा न त्यजन्ति ॥ ५७ ॥

ननु यावज्जीवादिसङ्कल्पे मानाभावात्प्रत्यहं यथाकालं नित्यानां
प्रयोगमङ्गल्याश्रयणेनैव निर्वाहाय * यावच्छक्ति नित्यानां करणमिति
पूर्वपक्षमाशङ्क्य निराकरोति ।

यावज्जीवादिसंकल्पो न्यायप्राप्तो न यद्यपि ।

तथापि वचनात्प्राप्तस्तस्मात् कर्त्तुं स युज्यते ॥ ५८ ॥

यावदिति ॥ ५८ ॥

पक्षद्वयमप्युपसंहरति ।

एवंकृते तु संकल्पे ततः शक्तिविलोपने † ।

युक्ता दर्शनभेदेनात्राधिकारास्तिमास्तिता ॥ ५९ ॥

एवमिति । एवं यावज्जीवादिरूपे । दर्शनभेदेन शालीकिवार्त्तिक-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । निर्वाहात् - इति तु भवितुमुचितम् ।

† शक्तेर्विलोपने, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

शास्त्रभेदेन । 'अधिकारस्य अस्तित्वा नास्तित्वा च ज्ञेया^(१) ।

द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य तत्प्रत्ययस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः ॥ ५८ ॥

अशक्त्याऽभावप्रसङ्गादाह ।

अशक्त्या याजमानं चेत्यत्नीकर्म च लुप्यते ।

न तावता क्रतुभ्रेषः स्यादथर्वणसूत्रतः ॥ ६० ॥

अशक्त्येति । याजमानं पुरुषार्थरूपम् । न क्रत्वङ्गम् । पत्नी-
कर्मापि तादृशं योक्तवन्धनादिरूपम् । क्रत्वर्थन्तु समाख्ययाऽध्वर्युः
करोति ॥ ६० ॥

ननु त्यागस्य याजमानत्वेन तदशक्त्या पूर्वन्यायेन त्यागलोप-
इति पूर्वपक्षं दूषयितुमाह * ।

त्यागन्तु सर्वथा कुर्यात्तत्राप्यन्यतरस्तयोः ।

उभावप्यसमर्थौ चेन्नियुक्तः कश्चन त्यजेत् ॥ ६१ ॥

त्यागमिति । त्यागं सर्वथा स्वयमेव, पत्न्यपि पूर्वाक्तपक्षाश्रयणेन
कुर्यात् । सर्वथाशब्दस्तु अशक्तावुपामीतोपसर्पणाशक्तावासनमृध इति
काव्ययनोक्तप्रकारार्थः । अहन्ताशक्तौ त्वाह । तच्चेति । यजमा-
नस्य तत्रापि त्यागेऽप्यशक्ती स्वामित्वाविशेषेण तयोर्दम्पत्योरन्यतरः

* दर्शितुमाह, — इत्यादर्शपुस्तकपाठो न समीचीनः ।

(१) तथाच शालीकिनाथमते यावज्जीवादिसंकल्पकरणानन्तरं शक्ति-
लोपे नास्त्येवाधिकारः । वार्त्तिकमते त्वस्तीति यथायोगं बोद्धव्यम् ।

एकः पत्नी यष्टा वा । उभयोरसामर्थ्यं तु आध्वर्यवे नियुक्तः कश्चन
अस्वाम्यपि अध्वर्युः त्यागे अधिकरोति ॥ ६१ ॥

अथेदं चिन्त्यते बह्वभार्यस्यात्र सर्वासामधिकार इति प्रागुक्त-
प्रथमपक्षे कनिष्ठाया अङ्गवैकल्ये आज्यावेक्षणसम्भवात् कथमधि-
कारइति पूर्वपक्षं दूषयति ।

सर्वे स्वस्वक्रियाशक्तिमात्रेणैवाधिकारिणः ।

तस्मादनेकभार्यस्य ज्येष्ठा चक्षुष्मती यदि ॥ ६२ ॥

कनिष्ठाऽन्धाऽपि नित्येष्टिहोमादावधिकारिणी ।

क्रत्वर्थाज्येक्षणादीनि ज्येष्ठैव कुरुते यतः ॥ ६३ ॥

सर्वे इति । सर्वे स्वामिपत्नीश्चत्विजः स्वस्वकर्मसामर्थ्येनैवाधि-
कारिणः । कर्मसामर्थ्यञ्च चत्विजां समाख्यया वचनयोगाच्च । पत्योस्तु
फलयोगाद्वचनाच्च । तदुक्तं, कर्मणि पुरुषाणां प्रधानं स्वामी फलयो-
गात् । पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्यागे सामर्थ्यात् । वचनविरोधा-
भ्यामन्य इति । तत्राज्यावेक्षणस्य केवलक्रत्वर्थत्ववादिमतेनोत्तरमाह ।
तस्मादिति । यस्मात्सामर्थ्यमधिकारकं, तस्मात् अन्धाऽपि कनिष्ठा
पत्नी संस्कारकर्मसु त्यागे चाधिकारिणीति भावः ॥ ६२ ॥

न चावेक्षणे चक्षुर्वैकल्यादसम्भवेन नाधिकार इत्यत आह ।

क्रत्वर्थेति । शास्त्रार्थस्या † निष्पन्नत्वादिति भावः ॥ ६३ ॥

आज्यावेक्षणस्य पुरुषार्थतावादिमतेनाह ।

स्वामिफलयोगात्, - इत्यादर्शपुस्तकपाठो न समीचीनः ।

† शास्त्रार्थस्या, - इत्यादर्शपुस्तकपाठो न समीचीनः ।

अन्ये त्वाज्येक्षणादीनि* सुप्रजास्त्वफलान्वयात् † ।

सर्वाः कुर्युरिति ग्राहुः तस्मादन्यां त्यजन्ति ते ॥ ६४ ॥

अन्ये त्विति । श्रूयते हि सुप्रजास्त्वादिरूपं फलं तच्छ्रवणाच्च पुरुषार्थताऽऽज्यावेक्षणस्य । तच्च सर्वासामपि नान्वानाम् ॥ ६४ ॥

अधिकारितातिघातकरूपेण तद्वच्छेदकान्याह ।

परीष्टिदोषसम्प्राप्तौ न यष्टव्यं कदाचन ।

स च दोषः प्रपञ्चेन सम्यग्वाभिधीयते ॥ ६५ ॥

परीष्टेति । न यष्टव्यम्, आधानादिकमपि न कुर्यादित्यर्थः ।
शेषं स्पष्टम् ॥ ६५ ॥

दोषलक्षणान्याह ।

दर्शेष्टिं पौर्णमासेष्टिं सोमेज्यामग्निसंङ्ग्रहम् ।

अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् ॥ ६६ ॥

दर्शेष्टिमिति । एतन्निषेधापालनमेव परिवेत्त्वमिति ‡ भावः ।
अत्र प्रत्येकं निमित्तानि न तु समुच्चयः । तद्यथा । कृतदर्शनजनक-
ज्येष्ठौरससोदरस्यैव दर्शेष्टिधिकार इति यथातथमूह्यम् । तथा च
कृताधानजनकसोदरवत्त्वेऽग्नि तयोरकृतपौर्णमासादिकयोः सतोरेतस्य
पौर्णमासादौ नाधिकार इति भावः । निमित्तेन पुनराधानो-

* अन्ये त्वाज्येक्षणादीनां - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सुप्रजास्त्वफलान्वयात्, - इति तु भवितुमुचितम् ।
एवं परब्राह्मणेयम् ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परिवेत्त्वमिति, - इति तु भवितुमुचितम् ।

त्तरमकृतदर्शादित्वेऽपि तयोर्नातिप्रसङ्ग इति सूचयितुं प्रथमे
इति^(१) ॥ ६६ ॥

न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे वाऽप्यकुर्वति ।
क्षेत्रजादावनीजाने विद्यमानेऽपि सोदरे ॥ ६७ ॥
नाधिकारविघातोऽस्ति भिन्नोदर्येऽपि चौरसे ।
पङ्कन्धमूकवधिरपतितोन्माददूषणे ॥ ६८ ॥

अत्र सोदर इति औरसः सोदरो ग्राह्यः । तथा च वक्ष्यते ।
क्षेत्रजादाविति । क्षेत्रजादौ सोदरे इत्यनेनान्वयः । आदिशब्देन
कन्यावस्थायां जातः ॥ ६७ ॥

सोदरस्येवौरसस्य भिन्नोदरत्वेऽपि विघातकत्वमाशङ्क्य परिहृ-
रति । भिन्नेति । चक्ररः समुच्चये ।

अथ तयोराधानादिषु अधिकारित्वे सत्येव दोषो नान्यथेत्याह ।
पङ्क्तिरिति । पङ्क्तिर्निरङ्गिः । एकेन द्वाभ्यां वा । एवं सर्वत्र ।
अन्धो नेत्रह्येनः । मूको वाक्ह्येनः । बधिरोऽश्रोत्रः । पतितः पातित्या
पादककर्मकारौ । उन्मादोऽपस्मारः, तदेव दूषणं यस्य ॥ ६८ ॥

संन्यस्ते छिन्नहस्तादौ यद्वा पण्डादिदूषणे ।
जनके सोदरे ज्येष्ठे कुर्यादेवेतरः क्रियाम् ॥ ६९ ॥

(१) जनकादिभिर्दर्शादौ कृते सत्येव दर्शादावधिकारो न त्वकृते । एतच्च
दर्शादेः प्रथमानुष्ठाने बोध्यम् । यदि तु जनकादीनां पुनराधाननिमित्तमुप-
निपतति, तदा तेषां पुनराधानोत्तरं दर्शादिकरणात् पूर्वमपि दर्शाद्यनुष्ठानं
न विरुध्यते इति भावः ।

“संन्यस्तेति । संन्यस्ते आधानाद्यकृत्वैव प्रव्रजिते । छिन्नहस्तादौ ।
आदिशब्दात् नासिकादिः । यद्वा । प्रकारान्तरेण समुच्चयनिवार-
णार्थं वाग्रहणम् । तेन प्रत्येकं निमित्तता । षण्डः प्रसिद्धः ।
अष्टविधनपुंसकग्रहणार्थं आदिपदम् । ज्येष्ठे सोदरे औरससोदरे
एवं विधे सति इतरः पुत्रः कनिष्ठबन्धुर्वा पूर्वाक्तं सर्वं कुर्या-
दित्यर्थः ॥६८॥

तयोरस्त्वनधिकारित्वान्नैतस्याधिक्रियाश्रुतिः ।

ज्येष्ठे अद्वाविहीने सत्याधेयं तदनुज्ञया ॥ ७० ॥

तयोरिति । तयोस्तत्रानधिकारादिति । अथ सोदरस्य विशेष-
माह । ज्येष्ठ इति । ज्येष्ठे पूर्वाक्तदोषरहिते ज्येष्ठे सोदरे अद्वावि-
हीने सति कामतोऽकारिणि, आज्ञां प्राप्यैवाधिकारः ॥ ७० ॥

तादृशे^(१) पितरि तु अनुज्ञयाऽपि नाधिकार इत्याह ।

पितुः सत्यप्यनुज्ञाने नादधीत कदाचन ।

पितर्यनाहिताग्नावप्यादधीताथ वा सुतः ॥ ७१ ॥

अग्निहोत्रञ्च जुहुयादिति लौगाक्षिकारिका ।

पितुरिति । लौगाक्षिमतमुपन्यसति । पितरीति । अनुज्ञ-
येत्यध्याहारः ।

“अनुज्ञातसु पित्रा तु आधानं सर्वदा भवेत्” । इति ।

सुमन्तस्मरणात् । तथाच विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः ॥ ७१ ॥

एतदर्थं कठमस्मतिमाह ।

(१) तादृशे अद्वाविहीने ।

पिता यस्याग्रजो * भ्राता न कुर्याद्वा पितामहः ॥ ७२ ॥
तपोऽग्निहोत्रं यज्ञं वा सर्वं † कुर्यात् कठाशयात् ।

पितेति । तप आधानम् ॥ ७२ ॥

अथ सोदरगतनिमित्तान्याह ।

योगशास्त्राभियुक्ते वा कुञ्जो वा वामने जडे ॥ ७३ ॥
गङ्गदे वाऽग्रजे दुष्येत्परिविन्दन्न चानुजः ।

योगेति । योगः पातञ्जलम् । कुञ्जो भग्नपृष्ठः । वामनो ह्रस्वः ।
जडो वेदशून्यः ॥ ७३ ॥

गङ्गदः स्वलङ्घीः । एषां शुचिर्वेदेषु कर्मानर्हत्वमसामर्थ्यात् । न
हि सर्वस्मिन् इष्टिवेद्यादौ सुगामादनादिसम्भवः । तदर्थं च सुगा-
दिपरिमाणवाधेन कार्यानुपपत्तेश्चेति दिक् ।

देशान्तरस्ये मत्यपि ज्येष्ठे नानधिकारः इत्याह ।

देशान्तरस्थो न ज्येष्ठो ज्ञायेताहितवानिति ॥ ७४ ॥
कनीयानधिकारी चेदादधीताविचायरन् ।

देशान्तरस्य इति ॥ ७४ ॥

प्रोषितज्येष्ठस्य तु कालविशेषप्रतीचयैवाधिकारः इत्याह ।
प्रोषितस्तु यदा ज्येष्ठो ज्ञायेतानाहितानलः ॥ ७५ ॥
षड्वत्सरान् प्रतीक्षेत आदधीतानुजस्ततः ।

* यस्याग्रजो, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† सुतः, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

प्रोषित इति । अत्रत्योविशेषो हेमाद्रौ कल्पतरौ च ज्ञेयः ।
विस्तरभयान्नोच्यते ॥७५॥

परीष्टिदोषस्य मतान्तरेण वैकल्पिकत्वमाह ।

यद्वा पापं भवेज्ज्येष्ठात् पूर्वं भार्यापरिग्रहे ॥ ७६ ॥
यागाम्निहोत्रे तन्नास्तीत्याह कश्चिन्मतान्तरम् ।

यद्वेति । यागः आधानपूर्णमासादिः । एतच्च अनुज्ञापारम् ।

“सोदराणान्तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविन्देरन्नाग्निहोत्रेण नेज्यया” ॥ इति

स्मरणात् । इदं च विवाहे प्रायश्चित्ताधिक्यज्ञापनार्थं वचन-
मिति केचित् ॥७६॥

न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे इति प्रागुक्तस्यापवादमाह ।

पितरि प्रेतभार्ये वा देशान्तरगतेऽपि वा ॥ ७७ ॥
अधिकारविघातस्तु न पुत्रस्योपजायते ।

पितरीति । अत्रापि देशान्तरपुरस्कारेण वड्वर्षादिकाञ्च-
प्रतीक्षणं ज्ञेयम् ॥७७॥

वैकल्पिकमधिकारिविशेषणमाह ।

दृष्टकेशः समुत्पुन्नपुत्रोऽग्न्याधेयमाचरेत् * ॥ ७८ ॥
सूत्रान्तरेष्वनुक्तत्वान्नियमो नेति केचन ।

दृष्टकेश इति । दृष्टकेश इति शरीरबलोपलक्षकम् । अतपुत्र
इति । तामाग्निषमाशासते तन्तवे ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य

* मारभेत्, - इति क० पुस्तके पाठः ।

पुत्रोऽजातः स्यादिति श्रुतौ श्रवणाज्जातपुत्र इत्यवस्थाविशेषोपलक्ष-
कम् । सा च षोडशवर्षादूर्ध्वंति । तेनाष्टाचत्वारिंशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं
चरेदिति स्मृतिसंज्ञा भवति । स्मृत्यनुग्रहाय मतान्तरमाह ।
नियम इति । सूत्रान्तरेषु तन्मूलभूतश्रुतिवचनेषु । * यद्दहरेवैनं
श्रद्धोपनमेदयादधीतेति श्रवणात् ॥ ७८ ॥

कचित्पत्नीं विनैवाधिकारमाह ।

व्यभिचारवती योषा द्वेषिणी द्रोहिणी च या ॥ ७९ ॥
आधाने सा परित्याज्या न वा त्याज्या† मतान्तरात् ।

व्यभिचारवतीति । द्वेषिणी भर्तृद्वेषिणी । द्रोहोऽप्रियभाषणं
कर्म च । आधाने आधानोत्तरभाविकर्मसु च । परित्याज्या अन-
धिकारिणीति भावः । मतान्तरमाह । न वेति । मतान्तरात्
सहाधिकारवादिमतादित्यर्थः ॥ ७९ ॥

अधुना यजमानासन्निधाने कचित्कर्मणि पत्न्या अधिकार इत्याह ।

देशान्तरगते पत्यावग्निहोत्रादिकं तथा ॥ ८० ॥
ऋत्विक्समाहिता ‡ पत्नी कुर्यान्नैवं § तु सौमिकम् ।

* यथा, - इति ख० पुस्तके अधिकः पाठः ।

† नाधिकारो, - इति क० पुस्तके पाठः । सूत्रकार, - इति ग० पुस्तके
पाठः । न वा त्याज्या इति पाठान्तरतया तत्र लिखितमस्ति ।

‡ समायुता, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

§ नैव, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

देवान्तरेति । अग्निहोत्रादिकमिति । आदिना पूर्णमासादि
सर्वे नित्यम् । ऋत्विगिति ।

“निक्षिप्याग्नीन् स्वदारेषु परिकल्प्यन्निजं तथा” ।

इति षचनात् । सोमसंस्थां निषेधति । नैवमिति ॥ ८० ॥

रुद्रदत्तमतमाह ।

पितृयज्ञाग्निहोत्रं च* प्रकृतेष्टिं विनेतरत् ॥ ८१ ॥

पश्वज्यासोमयागादि याजमान† क्रियाऽन्वितम् ।

स्वामिनि प्रोषिते नास्त्युक्तं शब्दानुसारिणा ॥ ८२ ॥

याजमानक्रियाशून्यं दर्विहोमादि किञ्चन ।

पितृयज्ञ इति । एतत्त्रयं विनाऽन्यत्किमपि न भवतीत्यर्थः ।
याजमानक्रियाऽन्वितमित्येतेन वक्ष्यमाणग्रथणे ब्रीहिसम्बन्धो भव-
तीति भावः ॥ ८१ ॥

ननु तत्रापि त्यागस्य याजमानस्य विद्यमानत्वेन तदशून्यत्वात्
कथमधिकार इत्याशङ्कां परिहरति ।

यजमानेति । याजमानक्रिया पूर्णपात्रग्रहणविष्णुक्रमणादयः ।
तच्छून्यं कुर्यात् ॥ ८२ ॥

उद्देशत्यागमात्रेण याजमानेन संयुतम् ॥ ८३ ॥

कुर्याद्वसरंप्राप्तमृत्विक् पत्नीसमन्वितः‡ ।

* पितृयज्ञोऽग्निहोत्रं च, — इति ग० पुस्तके पाठः

† पावमान, — इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ पत्नीसमीपतः, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

देवतोद्देशत्यागात्मकयाजमानसहितं तु काले . काले ऋत्विक्
कुर्यात् त्यागमात्रं पत्नी कुर्यादित्यर्थः ॥ ८३ ॥

उभयांसन्निधानेऽपि पूर्वाक्तत्रयाणां कर्मणां* अवश्यकरणमाह ।

पत्न्यां रजस्वलायां वा प्रसूतायामथापि वा ॥ ८४ ॥
सर्वमेव† नियुक्तः सन् कुर्यादृत्विग्यथोचितम् ।

पत्न्यामिति । अपिशब्दात्पतितायाम् । वाशब्दो विकल्पे । सर्वं
कर्म त्यागञ्च । ऋत्विगध्वर्युः । यथोचितं ब्रह्मादयः स्वं स्वं कर्म-
त्यर्थः । तदभावे त्रयो द्वौ वा एको वा प्रचरेत् । तदा बौधायन-
निष्कृतिः ॥ ८४ ॥

रुद्रदत्तमतमुपसंहरति ।

अतोऽग्निहोत्रं नित्यैष्टिः पितृयज्ञ इति त्रयम् ॥ ८५ ॥
कर्त्तव्यं प्रोपिते . पत्यौ नान्यत् स्वामिक्रियाऽन्वितम् ।

अत इति । स्पष्टम् ॥ ८५ ॥

पूर्वाक्तं दर्विहोममाह ।

प्रवसत्याहिताग्नौ यद्याग्रयणमुपागतम् † ॥ ८६ ॥
अग्निहोत्री ब्रीहिस्तम्बमिति पक्षः ‡ समाश्रयेत् ।

* कर्मणां, - इति नास्ति क० पुस्तके ।

† पूर्वमेव, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ यद्याग्रयण उपागतः, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

§ यज्ञं, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

प्रवसतीति ॥ ८६ ॥

नैमित्तिकीनामिष्टौनां गौणकालाभाषासोपप्रसक्तावाह ।

नैमित्तिकास्तु* जातेष्टिगृहदाहेष्टिपूर्विकाः ॥ ८७ ॥

स्वाम्यागमनपर्यन्तमुत्क्रष्टव्या ह्यशेषतः ।

नैमित्तिका इति । पूर्विका इत्यत्र बङ्गब्रीहिः, पुरुषोपया-
तरूपाः । अशेषतः स्वरूपेण । तासां स्थाने पूर्णाङ्गतिरपि नेति
भावः ॥ ८७ ॥

कर्मापयातरूपास्तु विशेषमाह ।

प्रायश्चित्तेष्टिसम्प्राप्तौ कुर्यात् पूर्णाहुतिं बुधः ॥ ८८ ॥

उदातेष्ट्युपसम्प्राप्तौ जुहुयात् द्वादशाहुतीः ।

प्रायश्चित्तेति । प्रायश्चित्तेष्टयः व्रातपत्यादयः । बुध इति ।
प्रभुः प्रथमकल्पस्येत्यादिना निषिद्धं पूर्णाङ्गतिपक्षमेव प्रथमपक्षसा-
मर्थ्येऽपि कुर्यादिति भावः । उदातेष्टौ विशेषमाह । † स्पष्टम् । ‡
मित्रायेत्यादयः ॥ ८८ ॥

प्रोषितस्य पुनराधानप्राप्तौ निर्णयमाह ।

अग्न्याधेयादिकं प्राप्तमुभयानुगमादिना ॥ ८९ ॥

स्वाम्यागमनपर्यन्तमुत्क्रष्टव्यमसंशयम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । नैमित्तिक्यस्तु. - इति तु भवितुमुचितम् ।

† अत्र, उद्देति, - इति भवितुमुचितम् ।

‡ अत्र, द्वादशाङ्गतयो, - इति भवितुमुचितम् ।

अग्न्याधेयमिति । आदिना सर्वैः पुनराधाननिमित्तैः । असं-
शयं हृदिलेखोने कार्यं इति भावः । यस्योभावग्नौ अभिनिश्चोचेदि-
त्यभयानुगमः प्रसिद्धः ॥८९॥

तादृशस्थले पुनराधानोत्कर्षे अग्न्युत्पत्तये * नैमित्तिकमाह ।

मथित्वा पावकं सर्वप्रायश्चित्तं † विधाय च ॥ ९० ॥
मित्रायेत्यादिभिर्हुत्वा द्वादशानुगमाहुतीः ।

मथित्वेति । सर्वप्रायश्चित्तञ्च होमविशेषः । चकारः समुच्चये ॥ ९० ॥

पुनराधानोत्कर्षादावपि पूर्वाक्तं नित्यं कार्यमित्याह ।

अग्निहोत्रं यथाकालं नित्येष्टिञ्च समाचरेत् ॥ ९१ ॥
आ स्वाम्यागमनात्तिष्ठेदागत्याथादधीत सः ।

अग्निहोत्रमिति ॥ ९१ ॥

केशवसिद्धान्ताभुसारेण रुद्रदत्तमतमुपन्यस्य मतान्तरमत्रोप-
दिशति ।

एवं केशवसिद्धान्तात् प्रोषितस्याग्निषु क्रियाम् ‡ ॥ ९२ ॥
अवश्यं भाविनीमुक्त्वा § धुना वक्ष्ये मतान्तरम् ।

एवमिति ॥ ९२ ॥

* अनुत्पत्तये, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† सर्वं प्रायश्चित्तं. - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ क्रियाः, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

§ अवश्यं भाविनीमुक्त्वा. - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

काम्याः क्रिया न कर्तव्याः स्वामिनि प्रोषिते सति ॥६३॥
नित्या नैमित्तिकी कार्या* प्रवसत्यपि भर्तरि ।

काम्या इति । अत्र भिन्नवाक्यत्वान्न पौनरुक्त्यम्^(१) ॥६३॥

नित्येष्वपि क्वचिदपवादार्थमाह ।

तत्रापि नैव कर्तव्याः क्रियाः सोत्तरवेदिकाः ॥ ६४ ॥
आधानपुनराधाने न स्तः पत्यौ प्रवासिनि ।

† सोत्तरवेदिकाश्चातुर्मास्यपञ्चादयः । नित्यनैमित्तिकत्वाभ्यां
प्राप्ते निराकरोति । आधानेति ॥६४॥

नन्वाधाननिषेधे आधानोत्कर्षः स्यादित्याशङ्क्य परिहरति ।

उभयानुगमादौ तु प्राप्तेऽग्न्याधेयतः पुरा ॥ ६५ ॥
न किञ्चिदग्निहोत्रादि कर्तव्यमिह[†] दर्शने ।

उभयेति । आदिपदान्पूर्णाभासेष्टिः । तदभावाद्धारणञ्च न
भवति । इह दर्शने एतन्मते ॥६५॥

आह्वत्वमप्यधिकारितावच्छेदकमिति वक्तुं माग्नेः प्रवासमाह ।

धनान्यर्जयितुं युक्तः प्रवासो ह्यग्निहोत्रिणः ॥ ६६ ॥
धनैर्हि सम्भवेदिज्या तीर्याद्यर्थन्तु न व्रजेत् ।

* नित्यनैमित्तिकीः कुर्यात्. - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† अत्र, तत्रापीति, - इति भवितुमुचितम् ।

(१) स्वामिनि प्रोषिते इति प्रवसत्यपि भर्त्सरीति न पुनरुक्तं भिन्नयोर्वाक्य-
योरुपादानादिति भावः ।

धनानीति । अहिताग्नेरर्थलिप्तया प्रवासोयुक्तो भवति ॥८६॥

तत्रापि हेतुमाह । धनैरिति । यागस्यार्थस्मृद्धत्वात् । परिशेषात्
भिद्धार्यमनुवदति । तीर्थेति । आदिपदात्सुहृद्दर्शनादिकार्यान्तराणि ।
तर्ह्येतस्य^(१) महाफलदतीर्थस्नानादिजन्यमपूर्वं न स्यात् तद्विधायक-
वाक्यानां सङ्कोचापत्ति*श्वेत्यत आह ।

ब्रह्मा विष्णुः शिवः सूर्यो गोविं प्राः पितृदेवताः† ॥ ८७ ॥
अग्निहोत्रिगृहे सन्ति व्रततीर्थतपांसि च ।

ब्रह्मेति । ब्रह्मादियहणं देवतामात्रोपलक्षणार्थम् । पितृदेवताः
कव्यवाहनलादयः ॥८७॥

व्रतानि एकादश्यादीनि । तीर्थानि पुष्करादीनि । तपांसि
पराकादीनि † । वैश्वानर्यादिद्वारा अग्निहोत्रसंज्ञकं कर्म यस्यास्तीति
अग्निहोत्रौ । तद्गृहे विद्यन्ते । तदुक्तं यज्ञपार्ष्णे ।

“एवं सति गृहस्थस्य गृहे सन्त्यग्निहोत्रिणः ।

देवता ब्रह्मविष्णुश्रीश इन्द्रोपेन्द्रादयस्तथा ॥

अग्निहोत्रेण तुल्यं हि नैवेति तीर्थमालिका ।

ब्रह्मादितर्पणं नैव न तपो न जपादिकम्” ॥ इति ॥

* पत्तेः, - इत्यादर्शपुस्तकपाठो नातीव समाचानः ।

† ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च गौर्गुरुः पितृदेवताः, - इति पाठान्तरमस्ति ग०
पुस्तके ।

‡ नास्त्ययमंशः क० पुस्तके ।

अपरे त्वेवं वर्णयन्ति ।

“अङ्गे* चेभ्यधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।

दृष्ट्यार्थस्य सम्प्राप्तौ को विद्वान् बलमाचरेत्†” ॥

इति न्यायेन तीर्थक्षेत्रार्थप्रवासो न भवति । ‘अर्थार्थमत्यन्ताव-
श्यककार्यार्थञ्च प्रवासोऽस्येवेति । उक्तञ्च ।

“दृष्ट्यार्थाय प्रवासस्तु नादृष्टाय कथञ्चन” । इति ।

तथा ।

“न विना च निमित्तेन क्रीडाद्यर्थन्तु न व्रजेत्” । इति ।

तपोग्रहणेन प्रायश्चित्तप्रत्याम्नायनिर्दिष्टतीर्थस्नानक्रोशादिपरि-
माणगमनार्थप्रवासाः प्रत्याख्याताः । व्रतग्रहणाच्च एकादशादिष्वपि
होमाङ्गभूतस्तुक्प्यभक्षणहविःशेषभक्षणे न व्रतलोपप्रसक्तिरिति ध्येयम् ।
ब्रह्मादियजनेन गोब्राह्मणपरिचर्यया पितृदेवतात्प्राया व्रताचरणेन
तीर्थस्नानेन तपःक्षेत्रेण यद्वर्त्मजातं; तदग्निहोत्रादिकर्मणा जायते
इति । यथा ।

“यावानर्थं उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके” ।

तथाऽत्रेति ।

सत्याञ्च प्रवासानुज्ञायान्देशतः कालतश्चावधिमाह ।

अग्निहोत्रेण रहितः पन्थानं शतयोजनम् ॥ ६८ ॥

आहिताग्निः प्रयायाच्चेदग्निहोत्रं विनश्यति ।

* अर्के,- इति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

† यत्नमाचरेत्,- इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः

अब्दं स्वयमजुह्वद्योहावयेद्विगादिना ॥ ९९ ॥

तस्य स्यात्पुनराधेयं पवित्रेष्टिरथापि वा* ।

अग्निहोत्रेणेति ऋग्भ्याम् । गुणविध्याश्रयणेनाग्निहोत्रशब्दोऽग्नि-
वाची । साग्निप्रवांसे दोषाभावज्ञापनार्थं रहित इति । शतं योज-
नानि यस्मिन् ॥ ९८ ॥

साग्निकोपलक्षणार्थं आहिताग्निरिति । अनर्थक्याद्दुर्बलमपि
सबलं भवतीति न्यायात् ।

अब्दमिति । अजुह्वत् होममकुर्वन् । तच्च प्रवासोदशत्या वा
भवति ॥ ९९ ॥

केनापि हेतुना तस्याब्दं स्वयं होममकुर्वन्; पुनराधेयं नैमि-
त्तिकं स्यात् । सूत्रान्तरस्थं विकल्पमाह । पवित्रेष्टिरिति । अपरे
तु, प्रवासहेतुना पुनराधेयमशक्ततया पवित्रेष्टिरिति व्यवस्थित-
विकल्पमाहुः । एतेनार्थार्थमपि चतुःश्रौशात्मकयोजनस्य शतसङ्ख्योर्ध्वं
प्रवामस्तन्मध्ये चाब्दपर्यन्तं प्रवासो न कार्य इत्यभिहितं भवति ।

एवं हि श्रूयते । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । त्रिंश-
द्वर्षाणि दर्शपूर्णमासौ । जीर्णा वा विरमेदिति । तत्र त्रिंशत्संवत्स-
रपक्षे तदूर्ध्वं दर्शपूर्णमासयोरेवाकरणमुत कर्ममात्रस्येति विप्रति-
पत्तावाह ।

दृष्टेः सङ्कल्पिते काले जीर्णत्वे त्रिंशदाब्दिके ॥ १०० ॥

पूर्णे सति निवर्त्तत होमसोममखाद्यपि ।

केशवस्वामिना सर्वं स्पष्टमेतन्निरूपितम् ॥ १०१ ॥
 तस्मात् चैताग्निनिष्पाद्यं नाग्निहोत्रादि किञ्च न ।
 यद्वा नेष्टिविकाराः स्युः सर्व्वमन्यद्भवेदिह ॥ १०२ ॥
 यद्वाऽग्निहोत्रमेव स्यात् पशुसोमादि न त्विति ।
 चिंशद्दिनादिभिर्वाऽग्निहोत्राद्युपरमोऽस्त्विति ॥ १०३ ॥
 वेदान्ते पुरुषार्थाधिकरणे प्राह वामनः ।

इष्टेरित्यादिचतुर्भिः । इष्टेः दर्शपूर्णमासयागस्य । सङ्कल्पिते
 प्रथमप्रयोगे परिगृहीते । जीर्णत्वे जीर्णा वा विरमेदिति विहि-
 तकाले । अशक्तावस्थायामिति यावत् । तथा, त्रिंशत्संवत्सरात्मके
 काले पूर्णं सति, होमोऽग्निहोत्रं सोममखाद्यपि सकलं कर्मजातं
 निवर्त्तते ।

इदं केशवस्वामिना स्पष्टमुक्तम् । ॥ १०० ॥ ॥ १०१ ॥

तस्मात् चैताग्निसाध्यं किमपि न भवेत् । (१) धारणं तु प्रति-
 पत्त्या अर्थवत् ।

पचान्तरमाह ।

(१) यदि होमादिकं किमपि न भवति तदा किमर्थमग्निपञ्चपात्रादीनां
 धारणमित्याशङ्क्याह, धारणमिति । प्रतिपत्त्येति । आहिताग्निमग्नि-
 भिर्दहन्ति यज्ञपालैश्चेति श्रुत्या मृतस्याहिताग्निर्यज्ञपात्रैरग्निभिश्च दाहो-
 विहितः । सा तेषां प्रतिपत्तिः । तदर्थं तेषां धारणमिति भावः ।

यद्वेति । इष्टिविकाराश्चातुर्मास्यादयो न स्युः । दर्विहोर्म-
सोमविकाराश्च भवेयुः ।० नैमित्तिकेष्टौनां स्थाने पूर्णाहुतिः ॥
१०२॥

अथवा, पशुसोमविकारा न स्युः, दर्विहोमाग्निहोत्रादिकं भव-
त्येव ।

प्रथमपक्षे सम्पत्तिं दर्शयति ।

चिंशदिति । आदिपदात् सकलमपि ॥१०३॥

इति वेदान्ते पुरुषार्थाधिकरणे वामनेन साधितमित्यर्थः ।

काम्यसोमाधिकारिणमाह ।

*कुटुम्बभरणायालमन्नं यस्य त्रिवत्सरम् ॥ १०४ ॥
काम्येन सोमयागेन यजेतासौ न चेतः ।

कुटुम्बेति ।

यावन्तो यजमानस्य स्वगृहानृगवादयः ।

कुटुम्बं तद्गृहस्यस्य विज्ञेयं भरणार्हणम् । इति ।

त्रिवर्षाधिककुटुम्बभरणाय द्रव्यवान् काम्यसोमानुष्ठाने अधि-
हृतो भवति नेतरः ॥१०४॥

नित्यन्तु सौमिकं यथालभ्यगुणोपेतं कर्त्तव्यम् । तत्र यावच्छक्य-
न्यायोपष्टम्भार्थमाह ।

एतस्मात् पूर्वं, त्रैवर्षिकाधिककालो यः स हि सोमं पिवेन्नरः, -
इत्यर्द्धमधिकमस्ति ग० पुस्तके ।

तावदन्नविहीनोऽपि कुर्यान्नित्यन्तु सौमिकम् ॥ १०५ ॥
यथालब्धगुणोपेतं यथासम्भवदक्षिणम् ।

तावदिति ॥ १०५ ॥

गुणा अरूणादयः । शेषं स्पष्टम् । यच्च यज्ञपार्श्वीयं वचनं,
तत्काम्यशोमपरम् । नित्याकरणे दोषश्रवणात् ।

तमेवाह ।

योऽनाहिताग्निः शतगुः सहस्रगुरसोमपः ॥ १०६ ॥
नासावर्चादियोग्यः स्यादित्येवं प्राह देवलः ।

य इति । गोपदं द्रव्यादेरूपलक्षकम् । गोव्यतिरिक्तद्रव्यसाध्य-
त्वादाधानादेः ॥ १०६ ॥

अर्चा पूजा । आदिपदात् आङ्गनिमन्त्रणादि । देवलग्रहणं
पूजार्थम् ।

अपाङ्गेयाधिकारोपजीविविषयमाह ।

यथार्थं* भिक्षितं द्रव्यमन्यत्र विनियोजयेत् ॥ १०७ ॥
आद्वादौ स्यादपाङ्गेयो भासयोनिं च गच्छति ।

यथार्थमिति । यथाथं यथाप्रयोजनं यज्ञार्थमिति यावत्
अन्यत्र कुटुम्बभरणादौ । आदिपदादात्विज्यादौ ॥ १०७ ॥

भासः शृगालः । काकयोनिमिति वा पाठः । एतेन याचित-

यज्ञार्थं,— इति ग० पुस्तके पाठः ।

द्रव्येणापि नित्यं विधेयमित्युक्तं भवति । यच्च यज्ञार्थं चाचितं द्रव्य-
मित्यादि निदानवचनं, तत् काम्यपरम् ।

अथ संत्यधिकारे नित्यकर्मणामकरणे दोषश्रवणादवश्यमनुष्ठे
यत्वमाह ।

निर्धनोधनसाध्येषु नित्येष्वधिकृतो यदि ॥ १०८ ॥

चौर्यादन्यैः कुमार्गैरपीष्ट्यर्थं धनमर्जयेत् ।

निर्धनेति चतुर्भिः श्लोकैः ॥ १०८ ॥

कुमार्गैः प्रतिग्रहादिभिन्नैः । तदुक्तम् ।

“सप्त वित्तागमाधर्मा दायोलाभः क्रयोजयः ।

प्रयोगो विप्रयोगश्च * सप्रतिग्रह एव च” ॥ इति ।

चौर्यस्यापिप्रसक्तौ निश्चिनष्टि । चौर्यादिति । परस्वं नाददी-
तेति श्रवणात् ।

सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे मेघीकृष्णाजिनादिकम् ॥ १०९ ॥

चाण्डालात् प्रतिगृह्यापि यजेतावश्यकैर्मखैः ।

यज्ञार्थं कुरुक्षेत्रादिषु प्रतिग्रहोऽपि न दोषायेति भावः ॥ १०९ ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपांसते ॥ ११० ॥

इत्यादि निन्दावाक्यानि काम्यहोमविवक्षयां ।

ये शूद्रादिति ॥ ११० ॥

* प्रयोगः कर्मयोगश्च, - इति ग्रन्थान्तरे मनुसंहितायाञ्च पाठः ।

मन्वाद्युक्तं निन्दावचनं काम्यंहोमविषयम् । न नित्यविषयम् ।
तेषां करणश्रवणस्य बलीयस्त्वात् स्युतेश्च तदपेक्षया दौर्बल्यात् ।

आवश्यके तु सोमादौ सर्वसम्भारसम्भृते ॥ १११ ॥
सुवर्णव्यतिरिक्ताङ्गद्रव्यालाभे * हि चोरयत् ।

आवश्यकेति ॥ १११ ॥

सर्वसम्भारसमृद्धौ सुवर्णभिन्नदेयदक्षिणाऽलाभे तु चौर्यमपि
कृत्वा नित्यं सदक्षिणं कार्यम् । नादक्षिणोयज्ञो भवतीति श्रुतेः ।
यत्र सुवर्णमेव दक्षिणादेयं तत्र सुवर्णापेक्षायां यथासम्भवं देयं
न तु सुवर्णचौर्यम् । तस्य महापातकत्वेनाधिकार एव विद्म्येत ।

“अप्यन्यायंशतं † कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत् ।

इति स्युतेः पोष्यान्तर्गतत्वाच्चाग्नीनां पितृमनुष्ठेयमेवेति भावः ।

अथोपकृतप्रसोमभारस्यापि यष्टुः कृतदर्शपूर्णमासत्वञ्चाधिकारक-
मिति विकल्पेनाह ।

इष्टनित्येष्टिरथ वा ऽनिष्टेष्टिः सोममाहरेत् ॥ ११२ ॥
एवं सोमेष्टिपूर्वत्वे भवेत्तुल्यविकल्पनम् ।

इष्टेति । इष्टा नित्येष्टिर्दर्शपूर्णमासौ येन स तथा । अथ वा
अनिष्टेष्टिः सोमं कुर्यात् ॥ ११२ ॥

उभयथा श्रवणादस्य तुल्यविकल्पः ।

* सुवर्णव्यतिरिक्तान्यद्विक्तालाभे, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

† अप्यकार्यंशतं, — इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

कल्पान्तराभिप्रायेणाह ।

व्यवस्थितविकल्पो वा कातीयवचनाद्भवेत् ॥ ११३ ॥

यस्तूपकृतंसोमः सन्नादधीत हुताशनम् ।

स कुर्यात् सोमपूर्वत्वमन्येषामिष्टिपूर्वता ॥ ११४ ॥

व्यवस्थितेति ॥ ११३ ॥

व्यवस्थां दर्शयति यस्त्विति । स्पष्टम् । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्या-
न्येन यजेत सोमेन वोपकृतसोम इति कात्यायनवचनात् सोमेष्टि-
पूर्वकत्वे व्यवस्थितो विकल्पः ।

अत्रैव विधिरत्नोक्तप्रकारमाह ।

विधिरत्नोक्तमन्यादृग् व्यवस्थितविकल्पनम्* ।

त्रिपूरुषमविच्छिन्नो यस्य सोमक्रतुर्भवेत् ॥ ११५ ॥

तस्य स्यात् सोमपूर्वत्वमन्येषामिष्टिपूर्वता ।

विधीति । अन्यादृक् अन्यदेव ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

जैमिन्युक्तविषयमाह ।

विप्रे सोमेष्टिपूर्वत्वे विकल्पं ग्राह जैमिनिः ॥ ११६ ॥

राजादेरिष्टिपूर्वत्वपक्षमेव नियच्छति ।

विप्रेति । तुल्यविकल्पो व्यवस्थितो ब्राह्मणानामेवेति भावः ॥

११६ ॥

* विकल्पितम्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

दृष्टनित्येष्टिरित्यादिना कृतदर्शपूर्णमासस्याकृतदर्शपूर्णमासस्य च सोमेऽधिकारमुक्त्वाऽधुनाऽऽदौ ब्राह्मणनिरूपसार्थञ्च ऐन्द्राग्रं पुनरुत्सृष्टमालभेतेति श्रूयते, तत्राधिकारिणमाह ।

पिता पितामहो वाऽपि सोमं यस्य न पीतवान् ॥११७॥
ऐन्द्राग्रं पुनरुत्सृष्टमालभेत पशुं हि सः ।

पितेति । सोमयागेन नेष्ट्वानित्यर्थः । वाग्रब्दः समुच्चयार्थः ।
द्विपुरुषासोमपीथिन इति वचनात् ॥११७॥

उत्सृष्टशब्दार्थं स्वयं वक्ष्यति । देवताद्रव्यलक्षित ऐन्द्राग्रः
पशुयाग उच्यते ।

द्विपुरुषासोमपीथिन इति वचने द्वेधा विप्रतिपत्तिमाह ।

एवं मीमांसकाः प्राहुर्याज्ञिका अपि केचन ॥११८॥
तस्य नेष्टः पशुः कैश्चित् पिता यस्य न सोमपः * ।

एवमिति । तत्र पूर्वाक्तपक्षो मीमांसकाभिमतः । कतिपय-
याज्ञिकाभिमतश्च ॥११८॥

द्वितीयं पक्षमाह । तस्येति । कैश्चित् याज्ञिकैरुच्यत इति शेषः ।
तत्र सम्प्रतिमाह ।

पितर्यसोमपीथेऽपि सोमपश्चेत् पितामहः ॥ ११९ ॥
तत्रैन्द्राग्रो न कर्त्तव्यो भारद्वाजीयभाष्यतः ।

पितरौति ॥११८॥

एवं पितामहे सोमपे पितर्यसोमयाजिबि प्रायश्चित्तपशुर्न
भवतीत्युक्तं भाष्ये ।

स चायं पशुर्गौर्वा ऋगोवेति सन्देहे सिद्धान्तमेवाह ।

चोदकानुग्रहाच्चायं पशुश्चागोऽवगम्यते ॥ १२० ॥

पुनरुत्सृष्टवाच्यो हि वाहोत्सृष्टः पुनर्वहन् ।

ऋगेऽपि सम्भवत्येतद्वहत्येव हिमाचले ॥ १२१ ॥

चोदकेति । चोदकोविध्यन्तः । सर्वेषां हि प्रकृतिरग्नीषोमीयः ।
स च ऋगएवान्नातः, ऋगस्य हविष इत्यादिना । अत्रापि सामा-
न्यपशुशब्देनोपात्तः पशुश्चाग एव भविष्यति । एवं सति चोदका-
नुग्रहः ॥ १२० ॥

न चास्य पुनरुत्सृष्टत्वं न. सम्भवतीति वाच्यम् । यः पूर्वं
वाहितोदौर्बल्यादुत्सृष्टः पुनश्च समर्थः स न पुनर्वाहितः, स पुनरु-
त्सृष्टशब्दार्थ इति । सचायं ऋगेऽपि सम्भवति । हिमाचलादि-
देशे तस्यैव वाहकत्वात् ॥ १२१ ॥

एकदेशिमतमुत्क्षिप्य दूषयति ।

पुनरुत्सृष्टगोमृग इति गव्यमित्तीरितम् * ।

सूत्रे गोजातिनियतं पुनरुत्सृष्टशब्दनम् ॥ १२२ ॥

पुनरिति । पुनरुत्सृष्टगोमृगः † इति शाखान्तरे श्रूयते ।

* गव्या इतीरितम्, — इति क० पुस्तके पाठः ।

† पुनरुत्सृष्ट गोमृगः, — इति क० पुस्तके पाठः ।

सूत्रे तु पुनरुत्सृष्टमात्रम् । तत्र सामान्यस्य विशेषोपसंहार-
न्यायेन पुनरुत्सृष्टशब्दोऽपि गोजातौ नियत इति ॥ १२२ ॥

ननु कुत्रचित् सामान्यत एव श्रूयते अतोविकल्पोऽस्त्विति चेदत-
आह ।

तथाऽप्यन्येऽपि तच्छब्दवाच्याः शाखान्तरश्रुतेः * ।

गोपशुः पुनरुत्सृष्टोऽग्नीषोमीयो भवेदिति ॥ १२३ ॥

पुनरुत्सृष्टशब्दार्थो गोशब्देन विशेषितः ।

तेनागौरिति † बुध्येत पुनरुत्सृष्टशब्दभाक् ॥ १२४ ॥

तथापौति । शाखान्तरे श्रवणादन्येऽपि सामान्येन श्रुताः पुन-
रुत्सृष्टशब्दाः । तच्छब्दोगोजातिशब्दः । शाखान्तरौघवचनमाह ।
गोपशुरिति । विशेषितः अग्रेयचतुर्धाकरणन्यायेन । दूषयति ।
तेनेति । तेन शाखान्तरस्थेन ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

तस्मादन्यपरेणापि वाक्येनोक्तमसंशयम् ।

गावन्येषु ‡ च सामान्यं पुनरुत्सृष्टशब्दनम् ॥ १२५ ॥

अन्यपरेणापि गोपशुपरेणापि वाक्येन पुनरुत्सृष्टशब्दोगोषु
कागेषु च सामान्येनाभिधानतां धत्ते इत्यसंशयम् ।

तथाच पुनरुत्सृष्टशब्देन कागोऽपि बुद्धिगोचरो भवति ॥ १२५ ॥

एवं च सति अजएव ग्राह्यो नेतरः । तत्र हेतुचतुष्टयमाह ।

* शाखान्तरे श्रुतेः, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† तेन गौरिति, - इति क० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ इत्यमेव सर्वत्र । गावन्येषु, - इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

वाच्यत्वस्याविशिष्टत्वाच्चोदकाल्लोकगंर्हणात् ।

कलौ युगे तु गोयागनिषेधाच्च भवेदजः ॥ १२६ ॥

वाच्यत्वादिति * । शब्दस्यास्य यौगिकत्वेनोभयत्राविशिष्टत्वात् ।

शेषं स्पष्टम् ॥ १२६ ॥

उपसंहरति ।

पुनरुत्सृष्टशब्दार्थश्चाग एव भवेदिह ।

स्वकण्ठेन भरद्वाजः सुस्पष्टमिदमब्रवीत् ॥ १२७ ॥

पुनरिति । मन्मतिमाह । खेति ॥ १२७ ॥

अस्मिन्नेवार्थं लौगाचिमतमाह ।

त्यक्त्वेमं पुनरुत्सृष्टं क्लेशसाध्यं पुनर्मुनिः ।

लौगाक्षिरनुत्सृष्टाख्यं पशुमचोपदिष्टवान् ॥ १२८ ॥

त्यक्त्वेति । इमं पुनरुत्सृष्टशब्दम् । क्लेशसाध्यमिति लाक्षणि-
कम् ॥ १२८ ॥

पारिभाषिकमनुत्सृष्टशब्दार्थमाह ।

यमयोर्यः पुरो जातः * सोऽनुत्सृष्टोऽभिधीयते ।

स सर्वत्राविशिष्टत्वात् ह्यागेऽपि न विरोत्स्यते ॥ १२९ ॥

यमयोरिति । यत्र गोपशुरित्युक्तं तद्व्यग्रं सार्थमर्थवादवचनम् ॥

१२९ ॥

* इत्यमेव पाठः सञ्चेत् ।

। पुरा जातः, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

सोमाधिकारहेतुत्वात् * सोमात्पूर्वत्र पर्वणि ।
पशुरेव विधातव्य इति कर्कस्य सम्मतिः ॥ १३० ॥

स चायं पशुः सोमाधिकारार्थमुपदिष्टः । तस्मात् सोमात्पूर्वत्र
सर्वपर्वणि कर्त्तव्यः । य इच्छेति श्रवणात् । इति कर्कोपाध्यायः ॥

१३० ॥

बौधायनमतमाह ।

अग्नीषोमीयपशुना सवनीयेन वाऽप्ययम् ।
पशुः समानतन्त्रः स्यादिति बौधायनाशयः ॥ १३१ ॥

अग्नीषोमीयेति । स्पष्टम् ॥ १३१ ॥

भिन्नतन्त्राश्रयेण मतद्वयमुपन्यस्यति ।

पृथक्तन्त्रत्वपक्षेऽपि सोमात्पूर्वमनन्तरम् ।
ऐन्द्राग्नोऽयं विधातव्य इत्यन्ये तु व्यवस्थिताः ॥ १३२ ॥

पृथगिति । अनन्तरं सोमानन्तरमित्यर्थः । तथाच विकल्पः ।
स च व्यवस्थित एव । न त्वैच्छिकः । व्यवस्थिताः व्यवस्थां प्राप्ताः ।
सा चैवं बोध्या ।

असोमाधानिनः सोमात्पूर्वम् । सोमाधानिनस्त्वनन्तरम् । आ-
धानानन्तरं होमादिकरणेन सोमाधानं व्याह्रन्येत । तस्मात्सोमान-
न्तरमेवेत्याशयः । कर्कस्तु सर्वेषां सोमात्पूर्वमेवाधिकारनिष्पत्तिला-
भात् । अतएव विधिरत्ने साधूक्तम् ॥ १३२ ॥

सोमाधिकारे हेतुत्वात्, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

दौर्ब्राह्मणनिमित्तकं नैमित्तिकपश्चालम्भनान्तरमाह ।

योऽसौ दुर्ब्राह्मणः सीमं पिपासति स०आदितः ।

आलभेताश्विनं धूम्रललामं छागलं पशुम् ॥ १३३ ॥

य इति । असौ वक्ष्यमाणलक्षणो यो दुर्ब्राह्मणो दौर्ब्राह्मणगुणयुक्तः सन् सोमपानं कर्तुमिच्छति । स आदितः, आदौ इत्यादितः । प्रथमप्रयोग इत्यर्थः । न प्रतिप्रयोगम् । स अश्विनौ देवता यस्येत्याश्विनम् धूम्रललामं धूम्रलोहितवर्णं छागलं छागं पशुद्रव्यं आलभेत । द्रव्यदेवतोपदेशादाश्विनः पशुयागः कर्तव्य इति चोदना ॥१ ३ ३॥

तल्लक्षणमाह ।

वेदोवेदिश्च विच्छिन्नावुभौ यस्य त्रिपूरुषम् ।

दुर्ब्राह्मणः स विज्ञेयः पुनर्भूतनयोऽपि च ॥ १३४ ॥

वेद इति । स्पष्टम् । लक्षणान्तरमाह । पुनर्भूरिति । पुनर्भूतनयः पौनर्भवः । पुनर्भूलक्षणम्* । उभयविधोऽपि दुर्ब्राह्मणः आश्विनपशुयागं कृत्वा सोमं कुर्यात् । पूर्वोक्त ऐन्द्राग्नश्च द्विपूरुष-सोमापीथिलनिरामार्थम् । द्वितीयो † दौर्ब्राह्मण्यनिरसनार्थम् इति । निमित्तभेदान्नैमित्तिकभेदः ॥१ ३ ४॥

* इतावन्मात्रमेव क० ख० पुस्तकयोः । घ० पुस्तके तु एतदनन्तरं किञ्चित् स्थानं अक्षरशून्यं वर्तते । पुनर्भूलक्षणं स्मृतौ ज्ञेयम्, - इत्येवं पाठोऽत्र सम्भाव्यते ।

† द्वितीया, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

यच्चोक्तं निमित्तभेद इति तत्र पूर्वपक्षयति ।

न सोमं पीतवाम् यस्य पिता वाऽपि पितामहः ।
दुर्ब्राह्मणं समाचष्टे कर्कः शाखान्तरश्रुतेः ॥ १३५ ॥

न सोममिति । द्विपुरुषासोमपीथित्वमपि दौर्ब्राह्मणप्रयोजक-
मिति भावः ॥ १३५ ॥

अत्रार्थं सम्प्रति दर्शयति ।

पक्षमङ्गीकरोत्येनं मन्त्रब्राह्मणभाष्यकृत् ।
पक्षेऽस्मिन्नाश्विनैन्द्राग्नौ यद्यप्येकनिमित्तकौ ॥ १३६ ॥
तथाप्यदृष्टकार्यत्वात्तयोरिष्टः समुच्चयः ।

पक्षमिति । एनं कर्कोक्तपक्षम् । मन्त्रब्राह्मणभाष्यकृत् रामा-
ण्डारः ।

पूर्वपक्षमुपसंहरति ।

पक्ष इति । निमित्तभेदाभावादेकमेव नैमित्तिकं स्यादिति ॥

१३६ ॥

सिद्धान्तमाह ।

तथापीति । अदृष्टार्थानां समुच्चय इति न्यायात् । तदुक्तं
कात्यायनमौमांशायाम् । प्रायश्चित्तेषु दोषनाशादित्यादि । एक-
देशिमतमाह ।

एकस्य सोमविच्छेदे केचिदैन्द्राग्नमब्रुवन् ॥ १३७ ॥
चयाणां सततं सोमे लुप्ते त्वैन्द्राग्नमाश्विनम् ।

एकस्येति । एकस्य पितुः पितामहस्य वा असोमपीथिले ऐन्द्राग्न-
एव एकः पशुर्भवतीति ॥ १३७ ॥

त्रयाणां पित्राद्दीनां अविच्छेदेन असोमपीथिले तु पशुद्वयं
भवतीति केषाञ्चिन्मतम् । भिन्नतन्त्रत्वपक्षेऽपि एतयोः समान-
तन्त्रतैवेत्याह ।

तयोः समानतन्त्रत्वं नानातन्त्रत्वमेव वा ॥ १३८ ॥

समानतन्त्रपक्षेऽपि चैन्द्राग्नः प्रथमो भवेत् ।

एकादशिनितन्त्रत्वं भवेत्पशुगणत्वतः ॥ १३९ ॥

किन्वेतावान्विशेषोऽत्र बहुत्वे द्वित्वमूह्यते ।

तयोरिति । तयोः पूर्वाक्तयोः । समानतन्त्रतायां हेतुः, पशु-
गणत्वतः । पशुकादशिन्यां सिद्धान्तितत्वात् ॥ १३८ ॥ १३९ ॥

पशुकादशिन्यपेक्षया विशेषमाह ।

किन्विति । यत्र बहवचनान्तप्रयोगस्तत्र द्वित्वेनोहः । सोऽपि
प्रकृतौ समवेतार्थानां दृष्टार्थानां मुख्यार्थानां यजुर्मन्त्राणामेव । एवं
पिता पितामहोवाऽपौत्यादिग्रन्थेन चौर्यदौर्ब्रह्मण्यपरिहारप्राय-
श्चित्त एवाधिकारी भवतीति प्रतिज्ञातं भवतीति ।

अधुनाऽग्नौचादिदोषरहित एव सीमेज्याऽधिकारौ भवतीति
ज्ञापनायोपक्रामति ।

रंजोदौषे समुत्बन्ने स्तूतके मृतकेऽपि वा ॥ १४० ॥

नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात् काम्यं कर्म* न किञ्चन ।

आधानं पुनराधानं* पशुः सौत्रामणी तथा ॥ १४१ ॥

चातुर्मास्यानि सोमश्च तथैवाग्रयणक्रिया ।

अकाम्यत्वेऽपि नैतेषां सूतकादावनुष्ठितिः ॥ १४२ ॥

रजोदोष इति । रजोरूपोदोषः । दम्पत्योस्तुल्याधिकारस्य पूर्वं सिद्धान्तितत्वात् तस्याः रजःसङ्गमे सति किमपि कर्म न स्यात्तथाऽग्नौचेऽपौत्येकदेशिमतं दूषयति ।

नित्यमिति । यद्करणे प्रत्यवायस्तन्नित्यं अग्निहोत्रहोमादि । भवति चास्य नियतनैमित्तिकत्वान्नित्यत्वव्यवहारः । निमित्ताज्जायते यत्, तन्नैमित्तिकं चामवत्यादि । नन्विदमपि नित्यलक्षणाक्रान्तत्वान्नित्यमिति चेत् । न । न हि चामवत्यादि निमित्ताभावेऽकरणेन प्रत्यवायं जनयति । निमित्तानन्तरं प्राप्तौ नैमित्तिकपदावरुद्धत्वान्नित्यत्वम् । तथाचानयोर्थावच्छेदक्यन्यायोपष्टम्भकत्वेन कर्त्तव्यतासिद्धौ काम्ये तु सगुणस्यैव फलसमर्पकत्वात्पत्यादिकर्तृकधर्मलोपेन फल्गुत्वान्नप्रवृत्तिरिष्टेति भावः । ननु तर्ह्याधानमपि रजोदोषादौ विधेयं स्यादित्याशङ्कं निराकरोति । आधानमिति । तत्राधानं नित्यमिति याज्ञिका मीमांसकैकदेशिनश्च । स्वाभिमतं च । पुनराधेयस्य नैमित्तिकत्वेन प्राप्तिः, अन्येषान्तु नित्यसंस्थत्वेन प्राप्तिः । अकाम्यत्वेऽपौति नित्यनैमित्तिकत्वे यथासंज्ञं ज्ञेयम् ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥

* आधानपुनराधाने, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

† यथासंज्ञं, - इति क० पुस्तके पाठः । ख० घ० पुस्तकयोः पाठ एव तु मूले निवेशितः । मम तु, नित्यनैमित्तिकत्वं यथासंज्ञं ज्ञेयम्, - इति पाठः प्रतिभाति ।

प्रारम्भोवरणं यज्ञे, आरम्भतिक्रमोदोषश्चासमाप्तौ स्यात् न
स्यादिति सिद्धार्थं सर्वकर्मसाधारणमनुवदति ।

प्रक्रान्तेष्वपि चैतेषु सूतकादिसमुद्भवे ।

कर्त्तव्यान्यपि चैतानि वारितान्यप्यशेषतः ॥ १४३ ॥

प्रक्रान्तेष्विति । अशेषतः अशेषाणि नित्यनैमित्तिककाम्यानि ।
वारितानि कर्त्तव्यतानिषिद्धानि । पूर्वमिति शेषः । तत्राप्याधान-
गतो विशेषोवक्ष्यते ॥ १४३ ॥

अधुना पातित्यादिदोषरहितत्वमप्यधिकारितावच्छेदकमित्याह ।

पतितो नैव कुर्वीत शास्त्रीयं कर्म किञ्चन ।

प्रारब्धमपि सञ्जह्यादन्तरा पतितो भवेत् ॥ १४४ ॥

पतित इति । स च प्रायश्चित्तानर्हः प्रायश्चित्तानिच्छुञ्चेति
द्विविधः । अन्यः प्रायश्चित्ती । लौकिककर्मव्युदासार्थं, शास्त्रीयमिति ।
ननु आरम्भान्नियम इत्यादिना तस्यापि प्रक्रान्ताधिकारः प्रसक्त इति
पूर्वपक्षं निराकरोति । प्रारब्धमिति । प्रकृतिस्थेन आरम्भे कृते
मध्ये पातित्यनिमित्ते तत्रैव कर्मसमाप्तिर्न तु तदुत्तरं कारणमिति
भावः ॥ १४४ ॥

न चैतत्सत्यभाषणस्यापि शास्त्रीयत्वेन निषेधः स्यादित्याशङ्क्य
निराकरोति ।

अद्विजेष्वेव योधर्मे धर्मः साधारणोऽपि वा ।

सत्यं वक्तव्यमित्यादिः पतितोऽपि समाचरेत् ॥ १४५ ॥

अद्विजेत्विति । चैवर्णिकव्यन्तिरेकेण योधर्माऽसाधारण उक्तो-
मन्वादिभिरिति शेषः । प्रदक्षिणादिरूपः। अपि वा द्विजाद्विज-
साधारणेन योधर्मः सत्यवदनस्तानाचमनरूपस्तं कुर्यादेवेत्यर्थः ॥

१४५॥

ननु पतितस्य शास्त्रीयकर्मनिषेधात् कथमश्वमेधावमृथस्नातः
शुद्धेदित्यश्वमेधेऽधिकार इत्याशङ्क्याह ।

अश्वमेधादिके यज्ञे महापातकनाशने ।

पतितस्याधिकारोऽस्मिन् प्रत्युतानुगुणो भवेत् ॥ १४६ ॥

अश्वमेधेति । आदिपदाद्ब्राह्म्यस्तोमादिः । हेतुर्गमं विशेषण-
माह । महापातकेति । अधिकारोऽस्तीति किं वक्तव्यम् । प्रत्युत
ब्रह्महत्यादिपापक्षयकामनाया अनुगुणः प्रायश्चित्तानुकल्प एव
भवेत् । उपदेशात् ॥ १४६ ॥

अथ श्रूयते । न ब्राह्मणं हन्यात्, न कलञ्जं भक्षयेत् । इत्यादि
निषेधास्ते पतितेन पालनीया न वेति सन्देहे पूर्वाक्ताधिकारन्या-
येन न पालनीया इति पूर्वपक्षं निराकरोति ।

पतितोऽपि निषिद्धानां वर्जनेऽधिकृतो भवेत् ।

ब्रह्मघ्नस्यापि तेनान्या ब्रह्महत्या न युज्यते ॥ १४७ ॥

पतितेति । ब्रह्मघ्नस्य ब्रह्महत्याभ्यासे प्रायश्चित्तविशेषाच्चाना-
दित्यर्थः ॥ १४७ ॥

ननु स कुर्यात् पतितव्रतमित्यादिकेन यस्य पतितातिदेशोऽस्ति

तस्य पूर्वोक्तन्यायेनानधिकारिता धर्मातिदेशाद्भवति न वेति सन्देहे
सिद्धान्तमाह ।

पतितत्वातिदेशेषु नाधिकारो विनश्यति ।

निष्कृतिर्ह्यतिदेश्याऽत्र न कर्मानधिकारिता ॥ १४८ ॥

पतितत्वेति । स पतितवद्भवेदित्यादिवाक्यैः पातित्यातिदेश-
स्तत्र नाधिकारविघातः । न चातिदेशोव्यर्थः । प्रायश्चित्तार्थमिति
भावः ॥ १४८ ॥

पतितस्य प्रसङ्गोपजौविविषयमाह ।

पतितस्य प्रसङ्गेन * बन्धुपातित्यहेतुकम् ।

विशेषमभिधास्यामः कर्मभेदेषु केषुचित् ॥ १४९ ॥

पतितस्येति । प्रसङ्गनेति । प्रसङ्गसङ्गत्येत्यर्थः । बन्धुशब्देन सपि-
ण्डाबान्धवाश्च ॥ १४९ ॥

अथेदं चिन्थते । सुब्रह्मण्यं च प्रेष्यति पितापुत्रौयामिति † ज्यो-
तिष्टोमादिकर्मविशेषे श्रूयते । तत्र संग्रहः । पित्रादीनां पतितत्वे
सुब्रह्मण्यनामग्रहः कर्त्तव्यो न वेति सन्देहे पित्रादीनां शास्त्रीय-
कर्मसम्बन्धाभावात् कर्त्तव्य इति पूर्वपक्षं निराकरोति ।

पितुर्न नाम निर्देश्यं महापातकदोषिणः ।

आवेदनादिकार्येषु किन्तु तत्परभाविनाम् ॥ १५० ॥

* पतितत्वप्रसङ्गेन, - इति सर्वत्र पुस्तकेषु पाठः । टीकासम्मतपाठस्तु
मूले निवेशितः ।

† पितापुत्रियामिति, - इति क० पुस्तके पाठः ।

पितुरिति । ननु द्वारलोपाल्लोपः स्यादित्यत आह । किन्त्विति ।
परभाविनः पितासहादयः त्रयः तेषां नामनिर्देशः । आवेदनं
सुब्रह्मण्याशंसनम् । आदिपदान्दान्दौश्राद्धादौ ॥ १५० ॥

पितृपितामहयोः पतितले निर्णयमाह ।

पितामहपुरोगानां त्रयाणां नाम निर्दिशेत् ।

पितामहोऽपि दुष्टश्चेत् प्रपितामहपूर्वकाः ॥ १५१ ॥

पितामह इति । स्पष्टम् ॥ १५१ ॥

त्रयाणामपि सन्तं * दुष्टत्वे निर्णयमाह ।

निर्देष्टव्यास्त्रयोमर्त्यास्तस्मिन्नपि विदूषिते ।

प्रपितामहपित्राद्यास्त्रयोवाच्या यथाक्रमम् ॥ १५२ ॥

प्रपितामहेति । प्रपितामहपिता प्रपितामहपितामह इत्या-
दिनिर्देशः कार्य इत्यर्थः । इदञ्चोपलक्षणम् । एवं चतुर्णामपि
दुष्टत्वे प्रपितामहपितामहेत्याद्युक्त्यम् ॥ १५२ ॥

दुष्टश्चेन्मध्यमः कश्चित्तद्वर्जं पूर्वपश्चिमान् ।

त्रौनेव निर्दिशेन्मर्त्यान् किं त्वत्रैतद्विशिष्यते ॥ १५३ ॥

पुरुषत्रमध्ये मध्यमः पितामहो दुष्टश्चेत्तं वर्जयित्वा पूर्वपश्चिमा-
ल्लेख्याः । पित्रादित्रयाणां दुष्टत्वे प्रपितामहपित्राद्युपादाने च
तत्रापि मध्यमदुष्टत्वे पूर्वपश्चिमयोरेव निर्देशः कार्यः । एतदर्थं

* सततं, - इति क० पुष्कं पाठः ।

कश्चिदिति पूर्वपश्चिमानित्यत्र बद्धवचनान्तत्वञ्च । ननु निर्देशस्त्र-
याणां श्रूयते तत् कथमुच्यते पूर्वपश्चिमानिति पूर्वपक्षमुद्गावयति ।
चौनिति । श्रूयत इति शेषः । सिद्धान्तयति । किन्त्विति । अत्र
द्वयोरेव नामग्रह इति विशेषशास्त्रेण सामान्यस्य बाधादित्याशयः ॥
१५३ ॥

सुब्रह्मण्याङ्गाने श्रूयते । अमुकस्य पुत्रो यजेत इति । तत्र संग्रहः ।
पित्रादीनां दुष्टत्वे पुत्रादिपदैर्निर्देशो नाम्ना वा । तत्र सिद्धान्तमाह ।

येषां केषाञ्चिन्मर्त्यानां नामान्यध्वर्युगादिश्रेत् ।

तेषां पुत्रश्च पौत्रश्च नप्तेत्यादिश्यते पतिः ॥ १५४ ॥

येषामिति । येषामदुष्टानां * प्रपितामहादीनां नामानि कथ-
येत् तेषामेवायं यष्टा पुत्रादिनोक्तेः ॥ १५४ ॥

ननु कथमस्य तेषां पुत्रत्वादीत्यत्राह ।

पितामहादिचितये पित्रादित्रयभावना ।

अन्यादृशेषुऽपि सम्बन्धे निर्देशस्त्वेवमेव हि ॥ १५५ ॥

पितामहादीति । ये नामग्रहयोग्याः तेषां पित्रादिभावना
कार्या । यद्यपि नैव † सम्बन्धः, तथाप्येवमेव निर्देशो वचनात् ॥ १५५ ॥

मात्रादित्रये अतिदेशार्थमाह ।

* येषां दुष्टानां, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । नैवं, - इति तु पाठः समीचीनः प्रतिभाति

मात्रादीनामिदं स्त्रीणां योजनीयमशेषतः ।

निर्देशत्यागयोर्नाम्नो * महापातकसम्भवे ॥ १५६ ॥

मात्रादीनामिति । इदं पूर्वाक्कलक्षणम् । नाम्नो निर्देशस्याग-
ञ्चानयोर्निर्णये योजनीयम् ॥ १५६ ॥

अधुना दत्तके निर्णयमाह ।

यजमानस्य यस्य द्वौ पितरौ वा पितामहौ ।

पितुः पितामहौ तस्य निर्दिशेद्वंशयोर्नरान् ॥ १५७ ॥

यजमानेति । यस्य यजमानस्य त्रयाणां मध्ये यः कश्चन दत्तको-
भवेत्, तस्य यजमानस्योभौ वंशौ निर्देष्टव्यौ ॥ १५७ ॥

मात्रादिवंशे तत्सत्यनीनामप्युल्लेखो भवतीत्याह ।

निर्देश्यानाञ्च योषाणां सपत्न्योऽत्र भवन्ति चेत् ।

तासामपि समस्तानां नामनिर्देश इष्यते ॥ १५८ ॥

निर्देश्यनामिति ॥ १५८ ॥

अथ पुत्रनामनिर्देशे निर्णयमाह ।

औरसा एव पुत्रा ये महापातकवर्जिताः ।

तेषां नाम ग्रहीतव्यं सुब्रह्मण्यादिकर्मसु ॥ १५९ ॥

औरसा इति । स्वपत्न्यां स्वस्मात् जाता औरसाः । तेषामपि
पतितत्वे न निर्देश्याः अन्यथा निर्देश्याः इत्याह । महापातकेति ॥

१५९ ॥

* निर्देश्याजयोर्नाम्नां, - इति ग० पुस्तके पाठान्तरम् । निर्देश्यागयो-
र्नाम्नां, - इति ग० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

औरसग्रहादेव सिद्धेऽर्थे स्पष्टार्थमाह * ।

पुत्राणां श्लेचजादीनां साधूनामपि नेष्यति ।
तथैव भ्रातृपुत्राणां पुत्रिकासन्ततेरपि ॥ १६० ॥

पुत्राणामिति । औरसपुत्राणामिव भ्रातृपुत्राणामपि स्यादित्याह । तथैवेति । अपिशब्दात् कन्यापत्यान्नामपि औरसवन्निर्देश इत्यर्थः ॥ १६० ॥

मृतानामपि अपत्यत्वात् स्यादत † आह ।

जीवतामेवापत्यानां यथाज्येष्ठं प्रकीर्तितम् ।
स्त्रीप्रजानामधेयञ्च पुंवदेव प्रकीर्त्यते ॥ १६१ ॥

जीवतामिति । क्रममाह । यथाज्येष्ठमिति । स्त्रीप्रजास्वपि साधुत्वे यथाज्येष्ठक्रमातिदेशार्थमाह । स्त्रीप्रजेति । स्पष्टम् । अमुकस्य प्रपितामहो यजत इति नप्तृनामनिर्देशः ॥ १६१ ॥

तेषामप्यपत्यञ्चेत् यथायोगं यथासम्भवं निर्देशो भवतीत्याह ।

नप्त्रादीनामपत्यानि यदि जातानि कानिचित् ।
तेषामपि समस्तानां नामधेयं विनिर्दिशेत् ॥ १६२ ॥

नप्त्रादीनामिति । प्रायोऽसम्भवाद्व्यदीत्युक्तम् ॥ १६२ ॥

* स्पष्टतार्थमाह, - इति ख० पुस्तके पाठः

† स्यादत्र, - इति क० पुस्तके पाठः ।

जनिष्यमाणापत्यानां नाम्नाऽनुकीर्त्तनं न सम्भवतीति हेतुदर्शन-
पुरःसरमाह ।

जनिष्यमाणापत्यानामिदानीं नाम वर्जयेत् ।

जनिष्यमाणशब्देनैवेष्टं सम्बन्धकीर्त्तनम् ॥ १६३ ॥

जनिष्यमाणेति । नामदेशं विना केवलं जनिष्यमाणशब्देन सम्ब-
न्धकीर्त्तनं न कार्यम् । कुतः । नामनिर्देशस्यापि वाक्यावयवा-
त्वात् तस्येदानीमभावात् । द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति
श्रुतेः ॥ १६३ ॥

गतं प्रसक्तानुप्रसक्तम् । अथ यथोक्तदेशविशेषवत्त्वमपि सोमेज्या-
दिष्वधिकारितावच्छेदकमिति व्यतिरेकमुखेनाह ।

देशदोषवशेनापि विनश्यत्यधिकारिता ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गादौ म्लेञ्छादिनिलये यथा * ॥ १६४ ॥

देशेति । सर्वाणि निमित्तान्तराण्येव । तेनार्यावर्त्तादावपि स्त्रेच्छा-
दिनिलये नाधिकारः । आदिपदादन्तरिचानाच्छादनादयः ॥

१६४ ॥

अथ कालस्यापि अधिकारितावच्छेदकत्वमिति व्यतिरेकमुखे-
नाह ।

कालदोषोऽधिकारस्य हानिं वितनुते क्वचित् ।

मलमासे यथा सर्वकालान्तरमलावहे ॥ १६५ ॥

* तथा, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

कालदोष इत्यादिना । कालस्य दोषः सत्यपधिकारे अधि-
कारहानिं कुरुते । प्रारम्भकर्मणामगतिकानां च नाधिकारविघात-
इति सूचयितुं कञ्चिदिति । दोषं दिङ्मात्रमुदाहरति । मलमा-
सेति ॥१६५॥ •

तल्लक्षणमाह ।

सूर्यसङ्गान्तिरहितो मलमासोऽभिधीयते ।

तत्रानन्यगतिं नित्यां* कुर्यान्नैमित्तिकीं क्रियाम् ॥ १६६॥

काम्यन्तु यागहोमादि न तत्रेष्टं कथञ्चन ।

नित्याऽपि तत्र नैवष्टा क्रिया गत्यन्तरे सति ॥ १६७ ॥

सूर्येति । पूर्वं कचिदुक्तं तत्प्रपञ्चार्थमाह । तत्रेति । तत्र
मलमासे अनन्यगतिकं नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात् । काम्यन्तु नैव
भवेत् । सर्वाङ्गोपसंहृतस्यैव तस्य फलवत्त्वात् ।

न्यायविदस्तु । काम्येऽपि अनन्यगतिकत्वमिति विशेषयन्ति ।
अन्यथा देवान्मलमासे वृष्टिनिरोधे सम्यग्लानिभयात्कारौरीरौष्टिर्न
स्यादिति ॥१६६॥१६७॥

परिशेषात् सिद्धार्थमनुवदति ।

अतएव न सोमेज्या वसन्तेऽपि मल्लिङ्गुचे ।

नित्याऽप्येषा न तत्र स्यात् सम्भवात् शुद्धपर्वणः ॥१६८॥

नित्येति † । अत एव कालदोषस्य सगतिकनित्यनैमित्तिक-

* तत्रान्यगतिकं नित्यं, - इति ग० पुस्तकपाठो न समोचीनः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । अतएवेति, - इति तु भवितुसुचितम्

कर्मणामधिकारविघातदर्शनादेव हेतोः । गतिमेवाह । सम्भवा-
दिति ॥ १ ६ ८ ॥

सोमपदस्योपलक्षणत्वमाह ।

एवमन्यानि कर्माणि नित्यान्यपि मलिन्मुचे ।
पश्चिज्याग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि ॥ १ ६ ९ ॥
न कार्याणि स्वकालस्य शुद्धस्यापि च सम्भवात् ।

एवमिति । यत्र शुद्धकालसम्भवोऽस्ति तानि सर्वाणि उदाहर्त-
व्यानि । तान्येवाह ।

पश्चिति । आदिपदात् । सौत्रामण्यादि ॥ १ ६ ९ ॥

अन्यत्रापि अमुमेव हेतुं सञ्चरन्नाह ।

महालयाष्टकोत्सर्गोपाकर्माद्यपि कर्म यत् ॥ १ ७ ० ॥
स्यष्टमासविशेषाख्याचिह्नितं वर्जयेन्मले ।
उत्तरस्यापि मासस्य तत्कञ्चस्यैव सम्भवात् ॥ १ ७ १ ॥

महालयेति । आदिपदाच्छ्रवणाकर्मादि । यत् स्यष्टमासविशे-
षेणाभिहितं तन्मले वर्जयेत् ।

उत्तरमासि कृतञ्चेत् तत्रैव कृतं भवतीत्यभिप्रायः । अतः सग-
तित्वम् ॥ १ ७ ० ॥ १ ७ १ ॥

एवमेव मामिकेष्वपीत्याह ।

प्रतिमासं मासिकानि कुर्वन् प्राप्ते मलिन्मुचे ।
मासिकं नैव कुर्वीत कुर्यादुत्तरमासि तत् ॥ १ ७ २ ॥

प्रतिमासमिति ॥१७२॥

अगतिकान्याह ।

पार्वणेष्वग्निहोत्रे च मासि श्राद्धं पितृक्रतुः ।
 सन्ध्या पञ्च महायज्ञा देवताऽतिथिपूजनम् ॥ १७३ ॥
 प्रेते मात्यादिमारभ्य* श्राद्धपिण्डोदकक्रिया ।
 सपिण्डीकरणान्ताश्च यथाकालमुपस्थिताः ॥ १७४ ॥
 तीर्थस्नानजपश्राद्धं पिण्डदानञ्च तर्पणम् ।
 यवव्रीहितिलैर्होमो जातकर्मादिकाः क्रियाः ॥१७५॥
 चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम् ।
 मघाचयोद्दशीश्राद्धमित्यादीनि बह्वन्यपि ॥ १७६ ॥
 प्रत्युपस्थितहेतूनि सम्प्राप्तानि मलिम्लुचे ।
 अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यान्वधिकेऽपि च † ॥१७७॥

पार्वणेष्यादिना । पार्वणेष्विष्टिर्दशपूर्णमासौ । मासि श्राद्धं दर्श-
 श्राद्धम् । पितृक्रतुः पिण्डपितृयज्ञः । प्रेते प्रेतनिमित्तं दाहा-
 दारभ्य ।

सपिण्डीकरणान्ताः, तीर्थस्नानं मलमासात् पूर्वमेव प्रस्थितस्य,
 जपादीनि तीर्थनिमित्तान्येव । जातकर्मादिसंस्काराः चूडान्ताः । स्नान-

इत्यमेव पाठः सर्वत्र । दाहादिमारभ्य, - इति तु पाठः टीकासम्मत-
 इति प्रतिभाति ।

† कर्त्तव्यमधिकेऽपि च, - इति क० पुस्तके पाठः ।

दानादीनि ग्रहणनिमित्तान्येव * । आदिपदादलभयोगानि अर्धा-
 द्यकपिलाषष्ठौप्रभृतौनि, प्रत्युपस्थिता प्राप्ताहेतवो निमित्तानि उप-
 रागादीनि घेषां, एतादृशानि बहूनि अधिकेऽपि तानि कर्त्तव्यानि ।
 एतेषामगतित्वमेव हेतुरित्याह । अनन्यगतिकेति । स्पष्टम् ॥ १ ७ ३ ॥
 ॥ १ ७ ४ ॥ १ ७ ५ ॥ १ ७ ६ ॥ १ ७ ७ ॥

आब्धिकश्राद्धे विशेषमाह ।

आब्दिकं नाम यच्छ्रद्धं मलमासे न दुष्यति ।

मलमासप्रमौतानामन्येषामुत्तरत्र तु ॥ १७८ ॥

आब्दिकमिति । अन्येषां शुद्धमासमृतानाम् । इदं प्रथमाब्दि-
 कातिरिक्तविषयम् । तदुक्तं सूत्र्यन्तरे ।

“आब्दिकं प्रथमं यस्यात् तत् कुर्वीत मल्लिङ्गुचे ।

चतुर्दशे तु सम्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकम्” ॥ इति ॥

अस्यार्थः । पुनराब्दिकं द्वितीयादिवार्षिकं च योदशे मासेऽतीते
 चतुर्दशाद्यदिने † कुर्यात् ॥ १ ७ ८ ॥

अथाभ्युदयिकश्राद्धनिषेधव्यापारेणैतत्प्रयोजकानि कर्माणि न
 कार्याणीति स्नाघवार्थमाह ।

न स्यादाभ्युदयश्राद्धं विना जन्मनिमित्तकम् ।

गर्भे वार्धुषिके भृत्ये नाधिमासं विवर्जयेत् ॥ १७९ ॥

न स्यादिति । निषेधस्य प्राप्त्यपूर्वकत्वात् यानि माङ्गल्यकार्याणि

* चूडान्तात् प्राक्तनादीनि, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

गृहप्रवेशविवाहादौनि तत्प्रापकाणि, तानि न स्युरिति भावः ।
अगतिकनैमित्तिकन्तु भवतीत्याह । विनेति । अन्ननिमित्तं पुत्रज-
न्मयुक्तं प्रधानरूपं, बद्धर्जयित्वा । न तु जातकर्माङ्गं, न सोध्यन्ती-
जातकर्माद्यादिना कात्यायनेन* निषेधात् । अगतिकतया प्राप्तानां
गर्भाधानादिसंस्काराणां अङ्गत्वेन प्राप्तञ्च आङ्गं नैव बाधितुमिष्टम् ।
अबाधेनोपपत्तौ बाधायोगात् । प्रधानं नीयमानमङ्गान्यपकर्षयतीति †
न्यायाच्च । लौकिककर्मणि गर्भकर्मणि च मलमासनिषेधोनास्ती-
त्याह । गर्भ इति । वार्धुषिकं वृद्धिकर्म । मृत्ये वेतनादौ ॥१७८॥

इदानौ दर्वीहोमोगृह्यकर्माणि पचादिप्रभृतौनि च मले कार्या-
णीत्याह ।

वषट्कारं विना होमा ये भवन्तीह केचन ।

ते सर्वे मलमासेऽपि कर्तुं युक्ता इति श्रुतिः ॥ १८० ॥

वषट्कारमिति । अगतिकनित्यत्वेन प्राप्तिमिद्धावपि पुनर्वचनं
प्रपञ्चार्थम् । न तु वषट्कारवद्यागनिषेधार्थम् । श्रुतिग्रहणं विस्र-
म्भार्थम् ॥ १८० ॥

नित्यानामपि प्रथमारम्भो मलमासे न भवतीत्याह ।

आधानानन्तरं पूर्णमासी चेन्मलमासगा ।

तस्यामारम्भणीयादौन्न कुर्वीत कदाचन ॥ १८१ ॥

* न तु जातकर्माङ्गं सोध्यन्तीमित्यादिना विहितजातकर्मागतं - इति
क० ख० घ० पुस्तकेषु पाठः ।

† मङ्गान्यपकर्षयतीति, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

आधानेति । आरम्भणीया अन्वारम्भणीया । आदिशब्देन दर्शपूर्णमासौ । यच्च प्रयोगपारिजाते गर्गवचनम् ।

“नामकर्म च दर्शेष्टिं यथाकालं समाचरेत् ।

अतिपाते सति तयोः प्रशस्ते मासिपुण्यभे” * इति ॥

तथापि याज्ञिकाः,—

“आरम्भं दर्शपूर्णेश्वोरग्निहोत्रस्य चादिमम् ।

प्रतिष्ठाः पञ्च कूर्माद्या मलमासे विसर्जयेत्” ॥

तथा,

“उपरागोऽधिमासश्च यदि प्रथमपर्वणि ।

तथा मल्लिङ्गुचे पौषे नान्वारम्भणमिष्यते ॥

गुरुभार्गवयोर्मौळ्ये चन्द्रसूर्यग्रहे तथा” ।

इत्यादिसङ्ग्रहवाक्येभ्यः,—

तथा, नामकरणप्रकरणे,

“व्यतीपाते च सङ्क्रान्तौ ग्रहणे वेष्टतावपि ।

आहुं विना शुभं नैव प्राप्तकालेऽपि मानवः ॥

अमासङ्क्रान्तिविद्यादौ प्राप्तकालेऽपि नाचरेत्” ।

इति गर्गवचनाच्च मलास्ताद्यवस्तुपूर्णांमासां प्रथमपूर्णांमासं नानुतिष्ठन्ति । गर्गवचनं पुनराधानविषयत्वेन नेयम् ।

वस्तुतस्तु दर्शेष्टिरित्यपपाठ एव । नामकर्म च जातेष्टिरिति कालादर्शं दर्शनात् । दर्शपूर्णमासानौजानोदक्षिणाग्निपकमित्यस्ति देवयाज्ञिकभावश्च । तथाच, सूतकण्डुक्रास्तमन्वादिनिमित्तवशाद्

* पुण्यदे, - इति क० पुस्तके पाठः ।

दर्शपूर्णमासारम्भोत्कर्षे सति आग्रथणकाल आगते तदतिक्रमशङ्का-
यामयं प्रकार इति । न° च सङ्गहवचनान्यालस्यादिनाऽतिक्रान्तार-
म्भविषयाणि, प्रथमपर्वणीति प्रथमपदोपादानात् । प्रथमपर्वणश्चाल-
स्यादिनाऽतिक्रान्तत्वासम्भवात् ॥ १८१ ॥

अगतिकं नैमित्तिकमपि कुर्यादिति प्रागुक्तं, ततो जातेष्टिरपि
प्रसक्ता, तदपवादमाह ।

नैमित्तिक्यपि जातेष्टिर्न कर्त्तव्या मलिम्लुचे ।

ऊर्ध्वं पर्वणि * कुर्वीरन्नाशौचरजसी विना ॥ १८२ ॥

नैमित्तिकीति । ऊर्ध्वं शुद्धमासौत्यर्थः । एवं रजोदोषे इत्या-
दिवाक्येन नैमित्तिकानुष्ठानप्राप्तौ तन्निषेधति । आशौचेति । एतेनैत-
दुक्तं भवति । याश्च पुरुषोपयातरूपा † जातेष्टिचामवत्यादयः ताः
शुद्धे पर्वणि भवन्ति । याश्च कर्मोपयातरूपा ‡ ब्रातपत्यादयो-
नैमित्तिक्यस्तास्तत्कालं शुद्धकालान्तरानादरेण § मलमासे आशौचे
रजसि वा भवन्ति ॥ १८२ ॥

मले काम्यं न भवतीत्युक्तम् । तत्रारब्धकाम्यं भवतीत्याह ।

प्रवृत्तं मलमासात् प्राग्यत्काम्यमसमापितम् ।

आगते मलमासेऽपि तत्कर्त्तव्यमसंशयम् ॥ १८३ ॥

* ऊर्ध्वपर्वणि, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

† पुरुषोपयातरूपा, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

‡ कर्मोपयातरूपा, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

§ शुद्धकालानादरेण, - इति क० ख० घ० पुस्तकेषु पाठः ।

प्रवृत्तमिति । स्पष्टम् ॥१८२॥

सगतिकमप्याग्रयणं सङ्कटे मलमासादौ कार्यमित्याह ।

पुराणधान्यशून्यत्वे क्षुद्धाद्ये समुपस्थिते ।

श्यामाकैर्मलमासेऽपि कृत्वाऽऽग्रयणमातुरः ॥ १८४ ॥

नवभुक्ता यथाकालं ब्रीह्याग्रयणमाचरेत् ।

पुराणेति । उपलक्षणार्थमिदं ब्रीहिश्यामाकपरम् । न्यायतौ-
ल्यात् ॥१८४॥

प्रसङ्गादिदमुक्त्वा प्रकृतार्थमुपसंहरति ।

दैवात्सोमेन नैवेष्टं प्राग्वसन्तान्यपर्वणः ॥ १८५ ॥

शिष्टं पर्वकमेवात्र तच्चापि * मलदूषितम् ।

तत्र सोममखो नैव कार्यानित्योऽपि सन्नयम् ॥ १८६ ॥

यागलोपप्रसक्तावप्युदक्यादिमले यथा ।

दैवादिति । दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबन्धाद्वसन्तात्पर्वणः प्राक् सोमे-
न नैष्टं अन्यपर्वं च मलमासगच्छेत्, तत्राग्रे वसन्ताभावाद्गतिको-
नित्योऽपि सन् सोमो न भवति । किन्तु वसन्तं विनाऽप्युदगयने
कार्यः । तत्राप्यसम्भवेन लोपप्रसक्तावपि मलमासे न भवति ॥१८५॥

॥१८६॥

एतदेव दृष्टान्तेन दृढयति ।

* तथापि, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः

† तथा, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

उदक्यादीति । यथा पल्युदक्यादिकमधिकारविघातकं तथा
मल्लोऽपीति भावः । आदिपदात् सूतकादि १

प्रकरणार्थमुपसंहरति ।

एवमुद्देशतः सारमधिकारस्य भाषितम् ॥ १८७ ॥
विचिन्त्य * कथयिष्यामि तत्तत्प्रकरणे स्फुटम् ।

एवमिति । उद्देशतः सङ्क्षेपेण । सारं श्रुतिसम्मतं निष्कृष्टभूतं
बद्धवादिस्मृतप्रमेयं अधिकारस्य भाषितं निरूपितम् । न्यूनत्वश-
ङ्कापरिहारार्थमाह । विचिन्त्येति । स्फुटं विशदं विशेषाकारेणेत्यर्थः ॥
१८७ ॥

अधिकारप्रकरणसमाप्तिं शिष्यावधानाय दर्शयति ।

इति श्रीवादि† मुद्गरकुठारकुमारस्वामिस्वरिसुत-
त्रिकाण्डमण्डनभास्करमिश्रसोमयाजिहतापस्तम्बसूत्र-
ध्वनितार्थकारिकासु सोमयागोपोद्घाते अधिकारि-
निरूपणं‡ समाप्तम् ॥

इतीति । वादिनः पूर्वपक्षिणः । तेषां भङ्गुरत्वादिरूपेण
ताद्रूप्यरूपकं मुद्गरेति । स्वोक्तिभिः सिद्धान्तकथनद्वारा पूर्वपक्ष-

विचिन्त्य, -इति क० पुस्तके पाठः ।

† वादिभट्ट, -इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ सोमयाजिहता अधिकारनिरूपणं, - इत्येतावन्मात्रं ग० पुस्तके पाठः ।

मिराकरणेन सुन्दरत्वं कुठारत्वञ्चारोपितम् । त्रीणि च तानि
काण्डानि च त्रिकाण्डानि ।

इति श्रीत्रिकाण्डमण्डनकारिकाविवरणे प्रथममधिकारिकाण्डं
समाप्तम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

*श्लिष्टस्याभावतस्तुल्यं द्रव्यं प्रतिनिधीयते ।

यावद्द्यावत्सुसदृशं तत्तदेव हि गृह्यते ॥ १ ॥

*काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके हि सः ।

आदितः पञ्चदशकारिकाणां व्याख्या व्याख्यायुक्तपुस्तकेषु नोपलभ्यते । एकस्मिन् व्याख्यायुक्तपुस्तके मूलपुस्तके च कारिकाः पठ्यन्ते । एतासां व्याख्याग्रन्थः कालवशात्, प्रलीन इति सम्भाव्यते । अर्थावगतये मयैतासां सङ्ग्रहमा व्याख्या विरच्य लिख्यते ।

कालदोषादिवद्द्रव्याभावोऽप्यधिकारविघातको न वेति सन्देहापन-
याय प्रतिनिधिप्रकरणमारभते । श्लिष्टस्येति । श्लिष्टस्य शास्त्रविहितस्य
द्रव्यस्य अभावतोऽभावे । श्लिष्टाभावस्य प्रतिनिध्युपादानहेतुत्वाद्वा पञ्च-
म्यास्तस्मिन् । न खलु श्लिष्टस्य भावे प्रतिनिधिरुपादीयते । तुल्यमित्य-
त्रापि श्लिष्टस्येत्यनुषङ्गनौयम् । तथाच श्रुतद्रव्यापचारे तत्तुल्यं द्रव्यान्तरं
प्रतिनिधातव्यमित्यर्थः सिध्यति । तुल्यत्वस्य येन केनापि धर्मेण सम्भवा-
द्विश्लिष्टं यावदित्युत्तरार्द्धेन । सौसादृश्यस्य पुनरसम्भवे येन केनचित्
सादृश्येनापि प्रतिनिधिरग्रहणं वक्ष्यते ॥ १ ॥

सर्वत्राविशेषेण प्रतिनिधिरग्रहणे प्राप्ते विश्लेषमाह । काम्ये इति । हि
यस्मात् नित्ये नैमित्तिके च स प्रतिनिधिस्तस्मात् काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति ।
नित्यनैमित्तिकयोरकरणे प्रत्यवायोपदेशात् प्रतिनिधिनाऽपि तयोः

- काम्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वमन्ये प्रतिनिधिं विदुः ॥ २ ॥
- *न स्यात् प्रतिनिधिर्मन्त्रे देवेऽग्नौ* कर्मणीश्वरे ।
न च प्रतिनिधिर्देशकालयोरित्यथापरे ॥ ३ ॥
- *नाभावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमिष्यते ।
नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित् ॥ ४ ॥
- *श्रोत्रियाणामभोज्यं यत् द्रव्यं हि तदग्नेषतः ।
ग्राह्यं प्रतिनिधित्वेन होमकार्येषु न क्वचित् ॥ ५ ॥

* देवेऽग्नौ, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

करणं, काम्यस्य त्वकरणे प्रत्यवायाभावात् श्रुतद्रव्येणैव तदनुष्ठानमिति भावः । मतान्तरमाह । काम्येऽपीति । उपक्रमादारम्भात् । उद्धं परतः । प्रारब्धकाम्यकर्मणोऽपि समापनस्यावश्यकत्वादरम्भात् परतः श्रुतद्रव्यापचारे तत्रापि प्रतिनिधिरूपादेयः । नित्यनैमित्तिकसमानन्यायत्वादित्याश्रयः । तदिदं वाक्यं द्रव्यप्रतिनिधिपरमित्यनुसन्धेयम् ॥ २ ॥

सर्वत्राविशेषेण प्रतिनिधिप्राप्तौ विशेषमाह । न स्यादिति । मन्त्र इषे त्वेत्वादिः । देव इन्द्रादिः । अग्निराहवनीयादिः । कर्म प्रयाजादि । ईश्वरः स्वामी । एषु प्रतिनिधिर्नेत्यर्थः । युक्तयस्त्वत्र मीमांसाषष्ठाध्यायादवगन्तव्याः । विस्तरभयान्न प्रस्तूयन्ते । एवमन्यत्रापि । देशः प्राचीनप्रवणत्वादिः । कालः सायमादिः । अपरे इति कुर्वन् मतान्तरे तयोः प्रतिनिध्यभ्यनुज्ञानं सूचयति । सायमादिकालातिपातेऽपि गौणकाले सायं होमादेः करणस्य तत्र तत्रोपदिष्टत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

नाभावस्येति । सौसादृश्ये सत्यपि अभावान्तरमभावान्तरस्य न प्रतिनिधिः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४ ॥

उदाहरणार्थमाह । श्रोत्रियाणामिति । स्पष्टम् ॥ ५ ॥

*सत्रेषु स्वामिनि प्रेते कर्त्तृसङ्ख्याप्रसिद्धये ।

पुमान् प्रतिनिधातव्यो नासौ स्वामि कथञ्चन ॥ ६ ॥

*यदैकयंजमानेऽपि पत्युः कर्मण्यशक्तता ।

ग्राह्योऽन्योगुणकर्मार्थं नरः कात्यायनाशयात् ॥ ७ ॥

सौवर्णीं कुशपत्नी वा* पत्यभावेऽग्निहोत्रिणः ।

पत्युः प्रतिनिधिं कृत्वा पत्नी नैवं समाचरेत् ॥ ८ ॥

* सौवर्णकुशपत्नी वा, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

सत्रेष्विति । सत्राणि यागविशेषाः । तत्पदार्थास्तु सप्तदशावरैः कर्त्तव्याः । तत्र कस्मिंश्चित् स्वामिनि प्रेते सति सप्तदशत्वसङ्ख्याप्रसिद्धार्थमपरः पुमान् प्रतिनिधातव्यः । इतरथा खल्वेकं कार्यं नुप्येत । षोडशैव तु कार्याणि सम्पद्येरन् । अथ प्रतिनिहितः नासौ स्वामी । स्वामीति फलस्य भोक्तारमाचक्षते । केवलं ऋत्विक्कर्मार्थमेव प्रतिनिधेयः इति भावः ॥ ६ ॥ यदेति । एको यजमानो यस्मिन् तथाविधेऽपि यागे पत्युः स्वामिनो यजमानस्येतत् । कर्मणि सपरिकरेऽशक्तता तदनुष्ठानासामर्थ्यं यदा भवति, तदा गुणकर्मार्थमङ्गकर्मनुष्ठानार्थमन्यो नरः प्रतिनिधेयः । प्रधानञ्च त्यागमात्रं यजमान एव कुर्यादिति भावः ॥ ७ ॥

सौवर्णीति । अग्निहोत्रिणः पत्युपचारे पत्नीप्रतिनिधितया सौवर्णीं कुशमयीं वा पत्नीमुपादायाग्निहोत्रं कर्त्तव्यम् । पत्या तु पत्युः प्रतिनिधिमादाय न होतव्यम् । पत्युः प्राधान्यात् । प्रमाणाभावाच्च । पत्याः प्रतिनिधिश्च ऋन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेनोपदिष्टः । यथा, “ऋतायामपि भार्यायां वैदिकाग्निं न हि त्यजेत् । उपाधिनाऽपि तत् कर्म यावज्जीवं समाचरेत् । रामोऽपि कृत्वा सौवर्णीं सीतां पत्नीं यश्चस्त्रिणोऽम् । ईजे यज्ञैर्बहुविधैः सह भ्रातृभिरच्युतः ” इति ॥ ८ ॥

- * स्याद्दर्शपौर्णमासेष्टौ चतुर्णामृत्विजां क्रिया ।
 चत्वारश्चेन्न लभ्यन्ते त्रयः कुर्युस्त्रयोऽपि चेत् ॥ ९ ॥
- सम्भवन्ति न, कुर्यातां द्वावेवेष्टिं कथञ्चन ।
 यदि द्वावपि न स्यातामेकेनाष्टृत्विजा सह ॥ १० ॥
- यजमानः प्रयुञ्जीत तत्रानाज्ञातनिष्कृतिः ।
 यद्येकाकी पतिः कुर्यात् स्याद्द्वौधायननिष्कृतिः ॥ ११ ॥
- * ऋत्विजामुक्तसङ्घोक्तगुणानाञ्चेदसम्भवः ।
 उपेक्ष्यापि गुणान् कामान् सङ्घोपादानमिष्यते ॥ १२ ॥
- * पतितं वेदशून्यञ्चेद्विना सङ्घा न पूर्यते ।
 तत्र सङ्घां विहायापि गुणिनामेव सङ्घः ॥ १३ ॥

* दर्शादौ यथोक्तसङ्घानामृत्विजामसम्भवे यत् कर्त्तव्यं तदाह । स्याद्दर्श-
 त्वादि त्रिभिः । स्पष्टम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

* अथ यत्र ऋत्विगतसङ्घोपादाने तदुक्तगुणानामुपसंग्रहो न भवति,
 गुणोपसंग्रहे वा सङ्घा न पूर्यते, तत्र किं सङ्घानुरोधेन गुणो नादर-
 णीयाः अथवा गुणानुरोधेन सङ्घैव नादत्तव्या । अस्मिन् संग्रहे निर्णय-
 माह । ऋत्विजामिति । काम्यन्ते इति कामास्तान् । गुणविशेषणमिदम् ।
 तथा चोभयोपसंहारासम्भवे सङ्घाऽऽदरः ॥ १२ ॥

* सङ्घानुरोधेन गुणोपेक्षावद्दोषोपादानमपि स्यादित्याशङ्क्यामाह ।
 पतितमिति । पातित्यस्याधिकारविघातकत्वाद्देदशून्यस्य च कर्म्मगुणा-
 नस्यैवासम्भवादिति भावः ॥ १३ ॥

*अतएव च सोमादौ षोडशत्विगसम्भवे ।

अल्पीयांसोऽपि तत्सर्वं कर्म कुर्युर्हि तादृशम् ॥ १४ ॥

*कौषीतकिभिरणम्नातं कैश्चित् छन्दोगबह्वचैः ।

. तावतामेव सर्वाऽपि दक्षिणा वरणानि च ॥ १५ ॥

अथेदं विचार्यते । ब्रौहिभिर्यजेत यवैर्ग्रजेत,—इति विकल्पेन विहितेषुभयेषु मध्ये एकेन ब्रौहिद्रव्येण प्रारब्धे कर्मणि तस्य नाश-
दोषापहारादिके जाते पश्चाद्यदि ब्रौहियोन प्राप्यन्ते, तदा किं
वैकल्पिकं द्रव्यान्तरं यवरूपमुपादेयमुत ब्रौहिमदृशमिति । तत्र
मुख्यद्रव्ये षति*प्रतिनिध्युपादानस्यायुक्तत्वादयवानामुपादाने प्राप्ते
सिद्धान्तमाह ।

द्रव्यं वैकल्पिकं किञ्चित् यत्र सङ्कल्पितं भवेत् ।

तदभावे* सदृग्ग्राह्यं न तु वैकल्पिकान्तरम् ॥ १६ ॥

द्रव्यमिति । सदृगिति । ब्रौहिसदृशं नीवारादि । न तु

* तदलाभे, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

अतएवेति । यतः सङ्ख्यानुरोधेनापि पतितादयो नोपादेयाः अतएवे-
त्यर्थः । तत्सर्वमिति षोडशत्विक्सम्पाद्यं सर्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथा अल्पीयांस एवत्विजः सर्वं कर्म कुर्वन्ति, तदा दक्षिणा वरणञ्च
तेषां सङ्ख्यानुसारेण भवति, उत तावतामेव सर्वा दक्षिणा सर्वाणि च
वरणानौत्याकाङ्क्षायां निर्णयमाह । कौषीतकिभिरिति । कैश्चिदिति,
तेषां कस्याश्चिच्छाखायामित्यर्थः ॥ १५ ॥

यवाः । तेन 'प्रारम्भप्रयोगस्य द्रव्यस्थाभावे तत्सदृशमुपादेयं न तु वैकल्पिकमिति । यथारम्भसमापनस्योचितत्वात् । द्रव्यान्तरे चोपचिते तथा न स्यादिति ॥ १६ ॥

यदा पुनर्मुख्यमलभ्यं भवा प्रतिनिधिमुपादातुं प्रस्थितेनान्तरा-
मुख्यं लभ्यं तदा प्रतिनिधेः सङ्कल्पितत्वात् मिथ्यासङ्कल्पदोषपरिहृ-
राय मुख्यमनादृत्य प्रातिनिधिरेवोपादेय इति प्राप्ते सिद्धान्तयति ।

मुख्यद्रव्यापचारे तत्प्रतिनिध्यभिसन्धिना* ।

प्रयुञ्जानस्य मुख्यार्थलाभे ग्राह्यः स एव हि ॥ १७ ॥

मुख्यद्रव्येति । अपचरोऽलाभः । अभिसन्धिः सङ्कल्पः । स
मुख्यार्थः । तदुक्तं जैमिनिना । “मुख्याधिगमे मुख्यमागमो हि
तद्भावात् । मी० ६ अ० ३ पा० ३ सू०” — इति । यथाशक्ति
शास्त्रार्थं सम्पादयामीत्वेवं शास्त्रार्थविषय एव सङ्कल्पः कर्त्तव्यो-
न तु प्रतिनिधिस्वरूपं कथितव्यम् । तस्मात् मुख्यप्राप्तौ मुख्यमे-
वोपादेयम् ॥ १७ ॥

अथ यदाकदाचित्प्रतिनिधिना नियोजने कृते पश्चान्मुख्यमुप-
लभ्यं तदा कृतमपि नियोजनं साद्गुण्याय पुनः खदिरे कर्त्तव्यमिति
मन्वानस्योत्तरमाह ।

उपात्ते यस्मिन् कस्मिन् वा मुखेऽपचरिते सति ।

अन्यद्रव्यं सजातीयं विजातीयमथापि वा ॥ १८ ॥

मुख्यद्रव्यापचारे तु प्रतिनिध्यभिसन्धिना, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

उपात्तेति । अत्रोपात्तत्वं पशुनियोजनादिकार्याभिनिर्वृत्तिपर्यन्तत्वं ग्राह्यं, न ततः प्राक् । तत्र विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । कृते नियोजने लब्धोऽपि खदिरो निरर्थक एव * । नियोजनार्थं हि तदुपादानम् । अत्र कृतं गुणानुरोधेन नावर्त्तयितव्यम् । अतो-
नादर्त्तव्यः खदिरः । तदुक्तम् । “नानर्थकत्वात् । मी० ६ अ० ३ पा० ३७ सू०” — इति । यस्मिन् कस्मिन्निति । न्यायप्राप्तप्रतिनिधौ वाचनिके वा । विजातीयमिति । वाचनिकत्वेन मन्दसदृशमपि ॥
१८॥

उपादाय प्रयुञ्जानो यदि पूर्वमवाप्नुयात् ।

उपात्तत्वाविशेषेऽपि पूर्वं हित्वा परं श्रयेत् ॥ १९ ॥

उपात्तत्वस्याविशेष उपात्तत्वसामान्येन न तु कार्याभिनिर्वृत्ति-
रूपेण । तेन च वैलक्षण्यम् । पूर्वं खदिरादि । परं कदरादि ।
एवं ब्रौह्मादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

यदा तु प्रतिनिधावुपात्ते तत्रणप्रोक्षणपेषणादिसंस्कारकरणो-
त्तरमपि मुख्यकार्यापयोगाच्च प्राक् मुख्यलाभे तु निर्णयमाह ।

उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुख्यार्थो लभ्यते यदि ।

तत्र मुख्यमनादृत्य गौणेनैव समाप्यते † ॥ २० ॥

* अनर्थक एव, — इति ड० पुस्तके पाठः ।

† न गुणानुरोधादावर्त्तयितव्यम्, — इति ड० पुस्तके पाठः ।

‡ समापनम्, — इति ड० पुस्तके पाठः ।

उपात्तेति । अत्रोपात्तत्वं संस्कारकर्मावसानावसायौति ज्ञेयम् ।
ततः प्राक् च पूर्वनिर्णीत्वात् । इदञ्च गतत्वादाक्षिप्तमिति केचित् ॥
२० ॥

अथ ब्रौह्मभावे प्रतिनिधित्वेन नीवारैः प्रयोगे प्रारम्भे नीवारा-
णामपहारादिनाऽभावे सति किं प्रतिनिधौ भूतनीवारसदृशमुपादेयं
उत मुख्यद्रव्यं ब्रौह्मरूपन्तत्सदृशं वेति । तत्र यथैव वैकल्पिकेष्वे-
कस्मिन् प्रवृत्ते तस्यैव तत्प्रयोगाङ्गत्वात्तदपचारे वैकल्पिकान्तरं मुख्य-
मपि तत्प्रयोगानङ्गत्वान्नोपादीयते । तथैव प्रतिनिधौ प्रवृत्ते तस्यैव
तस्मिन् प्रयोगेऽङ्गत्वात् तदपचारे तत्सदृशमेवोपादेयं न तु मुख्यं
तत्सदृशं वा तस्य प्रयोगानङ्गत्वादिति प्राप्ति सिद्धान्तमाह ।

मुख्याभावे यदा गौणमुपात्तं सद्विनश्यति ।

तत्र मुख्योपमं गौणं ग्राह्यं गौणोपमं न तु ॥ २१ ॥

मुख्याभावेति । प्रतिनिधौ नीवारैः विनष्टे मुख्यलाभे मुख्यमेव
ग्राह्यं, तदलाभे नीवारभिन्नं ब्रौह्मसदृशमेवेति न तु कदाचिन्नोवा-
रसदृशमित्यर्थः । न हि नीवाराणामङ्गत्वमस्ति । श्रुतिलिङ्गादि-
प्रमाणाभावात् ॥ २१ ॥

यदा पुनरश्वशफपरिमाणाय * शेषकार्येभ्यश्चापर्याप्ताः पुरोडाश-
जातिमात्राभिव्यक्तिसमर्था ब्रौह्मयोऽन्पेऽपि लभ्यन्ते, तदा तेरेव पुरो-
डाशः कर्त्तव्य उत नीवारैरिति संग्रहः । तत्राश्वशफपरिमाणस्य

* परिमाणस्य, - इति क० पुस्तके पाठः

भूयसां शेषकार्याणां चानुग्रहाय ब्रौहिष्वास्त्रमेकं * . बाधितव्यम् ।
किञ्च प्रतिनिधुपादाने मस्य नात्यन्तबाधोऽपि । ब्रौह्मपादाने हि
शेषकार्याणामत्यन्तक्षोपः स्यात् । अतोनीरावा एवोपादेयाः इति
पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह ।

संस्काराणामयोग्योऽपि मुख्य एव हि गृह्यते ।

न तु संस्कारयोग्योऽन्यो गृह्यते प्रतिरूपकः ॥ २२ ॥

द्यवत्तमात्रपर्याप्तब्रौहिद्रव्यस्य सम्भवे ।

पुरोडाशमहत्त्वार्थं न नीवारपरिग्रहः ॥ २३ ॥

संस्कारेति द्वाभ्याम् । संस्कारास्तक्षणमहत्त्वादयः । अयोग्यत्वञ्चा-
ल्पतया । अन्योनीवारकदरादिः ॥ २२ ॥ २३ ॥

यदा तु प्रधानयागीक्षमा ब्रौह्मयोलभ्यन्ते, तत्रापि पूर्ववत्प्रति-
निधनुपादानशङ्कां परिहरति ।

मुख्ये कार्यासमर्थे तु लब्धेऽप्येतस्य नादरः ।

प्रतिरूपमुपादाय शक्तन्तेन प्रयुज्यते † ॥ २४ ॥

मुख्येति । एतस्य मुख्यस्य । शक्तं समर्थम् । प्रतिरूपं प्रतिनि-
धिम् । अनादरोऽग्रहणम् ॥ २४ ॥

अथ यत्र द्रव्यगुणविरोधस्तत्र कथम् ‡ । तद्यथा । नैर्हतः

* ब्रौहिष्वास्त्रं, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† शक्तमेवोपयुज्यते, - इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

‡ अथ यत्र गुणद्रव्ययोर्विरोधस्तत्र कथम्, - इति उ० पुस्तके पाठः

पारं ह्येत्यै * कृष्णव्रीहीणां नखनिर्भिन्नानामिति । तत्र संशयः । ये व्रीहयः सन्ति मुख्यास्ते अकृष्णाः । ये च नौवारास्ते कृष्णाः । तत्र किं मुख्यद्रव्यमनादृत्य गुणानुरोधेन नौवारोपादानं उत कृष्णं गुणमनादृत्य मुख्यद्रव्यं व्रीहय इति । तत्र व्रीहीणामुपादाने कृष्ण-
गुणहानिः सर्वथा, नौवाराणामुपादाने तस्यानुग्रहो व्रीहिशास्त्र-
मपि किञ्चिद्भूतं सन्नादितं भवति । अतः कृष्णानां नौवाराणा-
मुपादाने प्राप्ते आह ।

कृष्णव्रीह्यादिके द्रव्ये शिष्टेऽपचरिते सति ।

ग्राह्योऽकृष्णोऽपि सन् व्रीहिर्नाव्रीहिः कृष्णगुण्यपि ॥ २५ ॥

कृष्येति । अपचरितं अभावः । अव्रीहिर्नौवारादिः ॥ २५ ॥

अथ मुख्यद्रव्यालाभे सुमदृशं ग्राह्यमिति प्राक् प्रपञ्चितम् । तत्र सुमदृशलाभे मन्दमदृशं न ग्राह्यम् । तदलाभे तु मन्दमदृशमपि । क्वचित्तु सुमदृशलाभेऽपि वचनान्मन्दमदृशमपि गृह्यते यथा पूतिकाः । तत्रोभयोः परिज्ञानार्थमाह ।

कारुरूपैस्तथावर्णैः क्षीरेः पुष्यः फलैरपि ।

गन्धैरसैः सदृग् ग्राह्यं पूर्वाभावे † परम्पाम् ॥ २६ ॥

कार्यैरिति । यत्र बद्धधर्माणां सम्भवस्तत्र सुमदृशलमत्यत्र मन्द-

* परिवृत्त्यै, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

† पूर्वालाभे, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

सदृशत्वम् । अथ वा यत्र पूर्वपूर्वधर्मास्थितिः, तत्र सुमदृशत्वमन्यत्र ।
मन्दसदृशत्वम् । अतएवाह । पूर्वति । पूर्वस्य कार्यादिकस्य । परं
उत्तरम् । * कार्थैरिति पुरोडाशादिरूपकार्यनिष्यादकसमान्यैरि-
त्यर्थः ॥२६॥ .

प्रतिनिधौ सुमदृशं ग्राह्यमित्युक्तम् । तच्च रूपादिना ज्ञातव्यम् ।
तदेव विशदयति ।

हविर्ब्रौहिमयं कार्यं यद्वा यवमयं भवेत् ।

तयोरभावे श्यामाकानौवारा वा हविर्भवेत् ॥ २७ ॥

हविरिति । यत्र सामान्येन चरुपुरोडाशचोदना, तत्र ब्रौह्मैन्
यवान् वा प्रतीयात् । तदाह कात्यायनः । ब्रौह्मैन् यवान्वा हविर्षीति ।
यत्र विशेषतो द्रव्यचोदनाऽस्ति तत्र नेदं शास्त्रम् * । यथा, गावेधुकं
चरुं निर्वपेदिति । तथा, ब्रौह्मियवालाभे सुमदृशं श्यामाकनौवा-
ररूपमेव नान्यत् । अप्रक्रान्तविषयमिदम् । अतस्तदेव ग्राह्यम् ॥२७॥
तस्याप्यलाभे मन्दसदृशमाह ।

वेणुयवा गोरसं वा कन्दं मूलं फलं जलम् ।

सत्यं वा हविरेतेषां यथासम्भवमाहरेत् ॥ २८ ॥

वेणुयवा इति । गोरसं दधिदुग्धादि । अनिषिद्धं कन्दादि
हविः । फलं यज्ञियवृक्षीयम् । जलं वृक्षकषायः । सारो वा । सर्वा-
लाभे वाचनिकं प्रतिनिधिमाह । सत्यमिति । सत्यं सत्यभाषणम् ।
पूर्वाभावे परम्परमित्यस्यानुवृत्त्यर्थमाह । यथेति ॥२८॥

* यत्र विशेषतो द्रव्यचोदना नास्ति तत्रेदं शास्त्रम्. — इति क०पुस्तके पाठः ।

ईषदपि यादृश्याभावेन प्रतिनिध्यसंभवादाह ।

प्रतिनिध्यन्तरं सत्यं विज्ञेयं हविरत्यये ।

प्रधानदेवतोद्देशात् सन्त्यजेत् सत्यमात्मना* ॥ २९ ॥

प्रतिनिध्यन्तरमिति । वचनात् प्रतिनिधिलमस्य । अतः प्रति-
निध्यन्तरं वक्ष्यमाणं वाचनिकप्रतिनिधित्वं न तु न्यायप्राप्तम् । सत्यस्य
यागसाधनत्वमाह । प्रधानेति । तथाचाग्रयेऽग्नीषोमाभ्यामिदं सत्यं
न ममेति प्रयोगः ॥ २९ ॥

वेणुयवादीनामुपलक्ष्यार्थत्वमाह ।

अतोऽन्यदपि वा ग्राह्यं सदृशं धान्यमात्रकम् ।

न ग्राह्याः सर्वदा माषावरटाणुककोद्रवाः† ॥ ३० ॥

अत इति । अत उक्तेभ्योऽन्यत् । सदृशं मन्दसदृशं । मौद्गं चरुं
निर्वपेदिति श्रुतम् । तत्र सुद्धाभावे सुसदृशानां माषाणां प्रति-
निधित्वेन प्राप्ते तदर्थं सुसदृशमपि निषिद्धं न प्रतिनिधेयमि-
त्याह ।

न ग्राह्या इति । सर्वदा सुसदृशास्त्राभे सुसदृशा अपि माषाः
सुद्धाभावे न प्रतिनिधेया इति भावः । अयज्ञिया वै माषा अय-
ज्ञिया वरटा इति तेषामयज्ञियत्वकथनेन तन्निषेधात् । तथा,
ब्रीह्यभावे अणवः कोद्रवास्त्यायज्ञियाः न प्रतिनिधेयाः ॥ ३० ॥

* सत्यमात्मनः, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† न ग्राह्यं सर्वदा माषाण्यकोदारकोद्रवम्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

प्रकारान्तरेण सुसदृशत्वमुपदेशयितुमाह ।

यद्वा ब्रीहियवाभावे तुषतण्डुलयोगिनीः ।

श्रीषधीः परिगृह्णीयादणुकोद्रववर्जिताः ॥ ३१ ॥

यदेति । तुषतण्डुलवत्त्वेन साधर्म्यं ब्रीहियवाभावे श्रीषधीषु ज्ञातव्यम् । अणुकोद्रवाणान्तु तत्त्वेऽपि निषिद्धत्वान्न प्रतिनिधि-
ग्रहणम् ॥ ३१ ॥

अधुना तेष्वेव सुसदृशलं प्रकारान्तरेणाह ।

ग्राम्यानां वा भवेद्ग्राम्यमारण्यानामरण्यजम् ।

यवाभावे तु गोधूमास्ततोवेणुयवादयः ॥ ३२ ॥

ग्राम्याणामिति । उदाहरणार्थमाह । यवाभावेति । यवसमी-
पद्रव्याभावे । सामीप्यवर्णाकृत्यादिषु सामीप्यं बलवदिति न्यायात् ।
तस्मात्, यवाभावे ब्रीहय एव ग्राह्या इति । गोधूमाभावे
वेणुयवाभावे श्रीषधयः । ग्राम्याणां प्रतिनिधिः ग्राम्यः । अरण्या-
नामरण्यजः । तदभावे तुषतण्डुलयोगिन्य श्रीषधयः, सामीप्यात् ।
तस्याभावे गोधूमाः । आकृतिसाम्यात् । तदभावे वेणुयवादयः ।
जातिसाम्यात् । समीप्यञ्च ग्राम्यत्वे सति चोदनागतयागसाधन-
त्वम् । क्लृप्तकल्पयोः क्लृप्तं बलवदिति न्यायाच्च । एवं च, तुष-
तण्डुलयोगित्वास्त्वमप्यनुगृहीतं भवति । प्रपञ्चितसैतदाश्वलायन-
सूत्रभाष्ये । गोधूमानामहविद्धं चोक्तं स्मृतौ,—

तिस्रमुद्गादृते शैब्यं सख्ये गोधूमकोद्रवाविति ।

आचारलक्षणं हौम्यमिति धर्मसूत्रम् । गोधूमानां तु चार-
गणान्तःपातित्वादहौम्यत्वमिति । शातातपोऽपि,—

“निष्पावाराजमाषाञ्च गोधूमाश्चणकास्तथा ।

वर्जनौथाः प्रयत्नेन प्रियङ्गा वरटा अपि”—इति ॥

यदा तु यवैः प्रकान्ते कर्मणि यवानामपहारे तयोरभावे इति
पूर्वाक्तवचनाच्छ्यामाकादीनां गौणद्रव्यतया प्राप्तौ तत्परिहारार्थमिदं
वचनम् । ग्राम्याभावे आरण्याग्राह्या इत्यत आह । तत इति । तत-
आरण्याग्राम्याणामित्युक्तं भवति ॥३२॥

फलं याज्ञिकवृक्षस्य तत्रमथवा * जलम् ।

कन्दोगृह्यवचनाज्जुहुयाद्विविरत्यये ॥ ३३ ॥

फलजलयोर्होमसाधनत्वमुक्तम् । एतदेव निर्वक्ति । कन्दोगेति ।
यज्ञियवृक्ष उदुम्बरादिः, तत्फलम् । जलं तत्कषायः ॥३३॥

क्वचिच्चेष्टपि सादृश्याभावे वाचनिकं प्रतिनिधिसुदाहरति ।

आग्रयणे न लभ्यन्ते श्यामाकाश्चेत्कदाचन ।

श्यामाकप्रस्तरस्तत्र कार्ये बौधयनाशयात् ॥ ३४ ॥

आग्रयण इति । प्रस्तर इति । प्रकृतेष्टौ श्यामाकतण्डुः प्रस्तरः
कार्य इत्यर्थः ॥३४॥

यदा त्वग्निहोत्रार्थं पथोन विन्देत, तदाऽपि वाचनिकप्रतिनि-
धिक्रमेण निर्वहणीयमिति माध्यन्दिनश्रुतिसम्मतङ्कममाह ।

* तत्रमथवा, - इति क० पुस्तके पाठः ।

यद्यग्निहोत्रहोमार्थं पयोन स्यात् कदाचन ।
 तदा व्रीहियवौ ग्राम्यमौषध्यन्तरमेव वा ॥ ३५ ॥
 आरण्यौषधयोऽष्टफलाभ्याप इति क्रमात् ।
 होमं कर्तुमुपादेयं पूर्वालाभे परम्परम् ॥ ३६ ॥
 तेषामलाभे जुहुयाच्छ्रद्धया सत्यमात्मनः ।
 माध्यन्दिनश्रुतौ सर्वं विस्पष्टमिदमीरितम् ॥ ३७ ॥

यदीति । पूर्वोपाक्तक्रमस्य व्रीहियवयोः प्रतिनिधित्वेन विवक्षा,
 अत्र तु पयस इति न पुनरुक्तिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 एकदेशिमतमाह ।

मुख्यमेव हविस्तोयं न तु गौणमुपेयते ।
 पयसा तुल्यकल्पन्तदिति दामोदरोऽब्रवीत् ॥ ३८ ॥

मुख्यमिति । व्रीहियवशास्त्रवत्तुल्यविकल्प इति भावः ॥ ३८ ॥
 मुख्याभावे प्रतिनिधिप्रकारमेकदेशिमतेनाह ।

सायं होमो न लब्धश्चेत् तस्यां रात्रावभोजनम् ।
 प्रातर्होमो न लब्धश्चेत्तदहर्भोजनं त्यजेत् ॥ ३९ ॥
 तावता होमसिद्धिः स्यात् तत्रायश्चित्तमिष्यते ।
 छन्दोगानां हि केषाञ्चिद् गृह्ये कथितमीदृशम् ॥ ४० ॥

सायमिति । सायंहोमः सायंहोमसाधनम् । एवं प्रातर्होमसाधनं
 न लब्धं चेदुपवासस्य तत्कार्यकारिकत्वमित्याह । तावतेति । वैश्वान-

रेष्टिवदस्य प्रायश्चित्तरूपत्वमाह । तदिति । एकदेशित्वमस्योपदि-
शति । छन्दोगानामिति । गृह्ये गृह्यसूत्रे गौणानादरेण । केषा-
ञ्चिदिति कस्याञ्चिच्छाखायामित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

यत्राज्यशोदना, तत्र घृतं प्रतीयते । तदुक्तम् । घृतमाज्ये
लिङ्गादिति । तत्र घृताभावे सुसदृशमुपादेयमिति पूर्वन्यायतः
सिद्धम् । सुसदृशानि च मतद्वयेनाह ।

घृताभावे भरद्वाजबोधायनमुनी पृथक् ।

आहतुस्तत्र बोधायनोक्तमादौ वदिष्यते ॥ ४१ ॥

घृताभावे इति । स्पष्टम् ॥ ४१ ॥

तदेवाह ।

घृतार्थे गोघृतं ग्राह्यं तदभावे तु माहिषम् ।

आजं वा तदलाभे तु सांक्ष्वात्तैलं ग्रहीधते ॥ ४२ ॥

तिलाभावे ग्रहीतव्यं तैलं जर्तिलसम्भवम्* ।

तदभावेऽतसीस्नेहः कौसुम्भः सर्षपोद्भवः ॥ ४३ ॥

घृतार्थं इति । गोघृतमिति । महीनां पय इति लिङ्गात् ।
तैलमिति सांक्ष्वात्तस्नेहः । जर्तिला आरण्यतिलाः । अतसी
यवसी † ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

* तैलजं तिलसम्भवम्, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† यवसाः, - इति उ० पुस्तके पाठः ।

वृक्षस्त्रेहोऽथवा ग्राह्यः पूर्वाभावे परः परः । *Cocain*

तदभावे यवव्रीहिश्श्यामाकान्यतमोद्भवम् ॥ ४४ ॥

पिष्टमालोद्य तोयेन घृतार्थं योजयेत् सुधीः ।

वृक्षतैलेषु पुन्नागनिवैरण्डोद्भवं त्यजेत् ॥ ४५ ॥

वृक्षस्त्रेहोयज्ञियवृचनिर्यामः । तदभाव इति पूर्वाक्ताभावे । वृक्ष-
स्त्रेहस्य यज्ञियत्वविशेषणार्थमाह । वृच् इति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

अस्मिन्नेवार्थं भरद्वाजमतं दर्शयति ।

भरद्वाजोऽन्यथा ग्राह्य घृतप्रतिनिधिं मुनिः ।

गव्याज्याभावतश्चागमहिष्यादेर्घृतङ्गमात् ॥ ४६ ॥

तदभावे गवादीनां क्रमात् क्षीरं विधीयते ।

तदलाभे दधि ग्राह्यमलाभे तैलमिष्यते ॥ ४७ ॥

यत्राद्यमञ्जनाद्यर्थं न लभ्येत कथञ्चन ।

तत्र क्षीरमनादृत्य साक्षात्तैलं ग्रहीष्यते ॥ ४८ ॥

यत्र मुख्यं दधि क्षीरं तत्रापि तदभावतः ।

अजादेः क्षीरदध्यादि तदभावे तु गोघृतम् ॥ ४९ ॥

मुख्यासन्नोऽथवा ग्राह्यः कार्यकारणसन्ततौ ।

अतएव घृताभावे पूर्वं दधि ततः पयः ॥ ५० ॥

भरद्वाज इति । कश्चित् घृताभावे तैलमेवोपादेयं न दध्यादि
इत्याह । यचेति । आद्यमाज्यम् । यथा यूपान्जनादौ । एवं दध्यभावे

प्रतिनिधिरूपाद्ये इत्याह । यत्रेति । अधुना प्रकारान्तरेण सुसदृ-
शमाह । मुख्यासन्न इति । अथ वा, येन घेन प्रकारेण मुख्यस्य
कार्यकारणमन्तौ योमुख्यासन्नः, स एव तत्प्रतिनिधिः । निद-
र्शयति । ऋतएवेति । दध्न एवासन्नत्वादाज्यस्य प्रतिनिधित्वम् ।
पयसोव्यवहितत्वात् ॥ ४ ६ ॥ ४ ७ ॥ ४ ८ ॥ ४ ९ ॥ ५ ० ॥

अधुना सान्नाय्ये प्रतिनिधिश्चिन्त्यते ।

सान्नाय्यञ्चेन्न लभ्येत पुरोडाशं प्रकुर्वते ।

पुरोडाशस्य चालाभे तत्रोपादीयते घृतम् ॥ ५१ ॥

सान्नाय्येति सार्द्धपञ्चभिः । सान्नाय्यमिति इन्द्रदेवताकदधिप-
थोरूप * हविषोनामधेयम् । न लभ्येतेति । प्रवृत्तेः प्राक्, ततश्च
नाग्नापहारादौ वा । पुरोडाशमिति । निर्वापपूर्वक ऐन्द्रः पुरो-
डाशः । स चायं प्रतिनिधित्वेन प्रतिज्ञानात्सान्नाय्यधर्मको भवती-
त्युक्तमन्यत्र । तस्याप्यलाभे प्रतिनिधन्तरमाह । घृतमिति । इदञ्च
सान्नाय्यस्यैव प्रतिनिधिः न पुरोडाशस्य । पूर्वस्य प्राग्गत्यज्ञापनार्थं
तस्याप्यलाभ इति ॥ ५१ ॥

अथ सायंदोहविनाशे विशेषमाह ।

सायन्दोहो विनष्टश्चेत् प्रातर्दोहं विभज्य तु ।

तृचैकं भागमातच्य † दधियागे नियोजयेत् ॥ ५२ ॥

* पयोदधिरूप, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† भागमातच्य, - इति क० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

आतच्चेति । आतञ्चनसङ्गावे प्रातर्होमशेषेण । अभावे * वक्ष्य-
माणद्रव्यैः ॥ ५२ ॥

षष्णामंपाकरणं श्रूयते । तत्र षष्णामभावे एकस्यास्तिसृणां वा
सत्त्वे पूर्वोक्तपुरोडाशादिकं भविष्यतीत्याशङ्कापरिहारायाह ।

गवां सान्नाय्यदोग्धीणां षडादीनामसम्भवे ।

द्विर्दुह्यन्तेऽत्र गास्तिस्त्र एकां षट्कृत्व एव वा ॥ ५३ ॥

गवामिति । त्रिलसत्त्वे † प्रतिगवं द्विर्दोहनं, एकस्याः ‡ षट्-
कृत्वोदोहनमिति विशेषः ॥ ५३ ॥

आतञ्चनापचारे तत्प्रतिनिधीनाह ।

उच्छेषणापचारे तु मेध्यैरोषधितण्डुलैः ।

सान्नाय्यातञ्चनं कुर्यादोषधीभिस्तदत्यये ॥ ५४ ॥

उच्छेषणापचारेति ॥ ५४ ॥

अथ शाखामधिकृत्य श्रूयते । बज्जुपर्णामशुष्काग्रामिति । पुनश्च
श्रूयते । प्रागुदीचीमिति । तत्र संशयः । या प्रागुदीची सा पर्णादि-
गुणरहिता या च पर्णादिगुणमती ॥ सा प्रागुदीचीगुणरहिता,

* अलाभे, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† त्रिलसत्त्वे, - इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ एकस्यां, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

§ बज्जल, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

॥ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । गुणवती, - इति तु भवितुमुचितम् ।

तदा किम्वलीथ इति । तत्र मुख्यसमवेतत्वात्पर्णादिगुणादर इति पूर्वपक्षनिराकारणायाह ।

प्रागुदीच्यादिका * शाखा बहुपर्णादियोगिनी ।
नास्ति चेत् तत्र पर्णादिगुणान् हित्वा दिंगादरः ॥५५॥

प्रागुदीचीति । स्पष्टम् ॥५५॥

इदानीमिदं विचार्यते । किमवत्तस्योद्धृतस्य द्यवदानमात्रस्य नाशे हविरन्तरमुत्पाद्यम्, उत तस्मादेव हविःशेषात्पुनरवेदयमिति । तत्रैकदेशिमतमाह ।

अवदानविनाशे तु तस्यैव हविषः क्षतात् ।
मध्यात्पूर्वाद्धतोयाद्यं नान्यदित्याश्वलायनः ॥ ५६ ॥

अवदानेति । नान्यदिति हविरन्तरं नोत्पादनीयमिति । सिद्धान्तस्तु पृथगेकदेशिमतोत्घाटनेनैवोक्तः । स यथा । तत्र चेदं कात्यायनसूत्रम् । अवत्तनाशे ऽन्यत्, गुणानुग्रहात् । अस्यार्थः । अथावत्तस्य पुरोडाशचर्वादेः सकाशात् पृथक् कृतस्यावदानमात्रस्य नाशे अन्यद्विस्तृत्पादनीयं यागार्थम् । कुतः । गुणानुग्रहात् । एवं कृते मध्यपूर्वाद्धावदानरूपेण गुणेनाङ्गेन साधनभूतेन यागोऽनुगृहीतो भवति । शेषात् पुनरवेदाय यागः क्रियते चेत्, तदा तस्य पूर्वाद्ध-विकलत्वात् त्रिगुण एव यागो भवेत् । कथम् । द्यवदानस्यैव या-

* प्रागुदीच्यागता, - इति क० पुस्तके पाठः ।

गार्थत्वपक्षे तस्य विनष्टत्वादवशिष्टस्यायागार्थत्वात् । समस्तपुरोडाशस्य यागार्थत्वेऽपि ह्यवदाननाशेन * तस्य विकलत्वात्* । न चासौ यागो-विगुण इत्थंते । तस्माद्धविरन्तरमेवोत्पाद्यमिति ।

यत्पुनरुच्यते, सकलस्य पुरोडाशस्य हविष्यमिति तत्र पुरोडाशस्य यौ मध्यपूर्वाद्धावयवौ तदपादानकन्तदवयवभूतमवदानद्वयं यागसाधनन्तन्नाशे मध्यपूर्वाद्धावयविनि सकलरूपे पुरोडाशे योमध्यावयवः पूर्वाद्धावयवस्यापादानभूतः • स पूर्वाद्धावयवोपेक्षयाऽवयवौ तस्मिन्नवदानोद्धरणेन विनष्टेऽपि † मध्योत्तरस्य पूर्वार्धोत्तरस्य ‡ अवदानद्वयोपलक्षणत्वेन विद्यमानत्वात्त एव पुनरवदेयम् । ननु कृत्स्नस्य मध्यपूर्वाद्धे अवदेये न विकलस्येति चेत् । तन्न । शास्त्रार्थत्वात् । मध्यादवद्यतीत्येतावदेव श्रूयते । न तु सकलस्य पुरोडाशस्य मध्यादिति । तस्मात् पूर्वशेषादिवावदेयम् ।

तन्न । गुणहानौ तु शेषभावात् १० । हविषो मध्यपूर्वाद्धावयवस्य यागं प्रति गुणभूतस्य यागसाधनभूतस्य हानौ नाशे सति न पूर्वशेषादवदेयम् । कुतः । शेषभावात् । शेषत्वादेव । तस्यावशिष्टस्य शेषकार्यार्थत्वादित्यर्थः । कृत्स्नस्य हि पुरोडाशस्य योमध्यदेशस्तदपादानकोयस्तस्योपरितनोऽङ्गुष्ठपर्वमात्रावयवः सोऽव-

* अवदाननाशेन, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† तस्मिन्नवदानोद्धरणेन विनष्टेऽपि, - इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ पूर्वार्धोत्तरस्य, - इति ड० पुस्तके पाठः । मम तु, मध्यान्तरस्य पूर्वार्धोत्तरस्य, - इति पाठः प्रतिभाति ।

§ इदं सूत्रमिति प्रतिभाति ।

दातव्यः । अन्यस्त्वदेयस्यापादानभूतः । न चासाववदातव्यः ।
 स त्विडादिशेषकार्यार्थः । अतोनासौ हविः । यत्तु हविस्तद्विन-
 ष्टम् । तद्विनाशे च हविरन्तरमेवोत्पाद्यम् । यदा च द्यवदानस्यैव
 यागार्थता, ततस्तद्विनाशे शेषस्य कार्यार्थत्वाभावात् द्रव्यान्तरं या-
 गार्थमुत्पाद्यम् । यदाऽपि समस्तपुरोडाशमाध्वोयागस्तदाऽपि द्यव-
 दाननाशे तस्य विकलत्वादविकलं हविरन्तरमुत्पाद्यम् । तस्मात्
 साधून्मवत्तनाशेऽन्यदिति । तदुक्तम् ।

संस्काराणां पुरोडाशे द्यवदानं प्रयोजकम् ।

तद्विनाशाच्च नष्टास्ते नावदेयमतस्ततः ॥

गृहीतौ मध्यपूर्वाद्धौ तौ विनष्टावुभावपि ।

अतः शेषस्य शेषत्वात् प्रधानत्वं न युज्यते इति ॥

अतएवाश्वलायनग्रहणं कुर्वन्नेकदेशिमतमिति सूचयति । अन्य-
 हविषोऽसम्भवे तु वक्ष्यते ।

येषां केषां चिदन्येषां हविषामप्यसम्भवे ।

सर्वत्राज्यमुपादेयं भरद्वाजमुनेर्मतादिति * ॥ ५६ ॥

अथ श्रूयते । यच्चुङ्कां गृह्णाति तत्प्रयाजेभ्योयदुपभृति गृह्णा-
 ति तत्प्रयाजानुयाजेभ्य इति । तत्रैकस्योभयोर्वाऽऽज्यस्य नाशे किं
 प्रतिनिधेयमिति सन्देहे आज्यस्थाल्योराज्यान्तरं ग्राह्यमिति प्राप्ते
 सिद्धान्तयति ।

जुह्वपभृद्भृते नष्टे ध्रौवाज्यस्य सकाशतः ।

आज्यगृहणमाचष्टे कात्यायनमहामुनिः ॥ ५७ ॥

* इयं मूलकारिकैव प्रमाणातयोपन्यस्ता । इति वक्षते इत्यन्वयः ।

जुह इति । तथा च कात्यायनः । जुहदुष्टे पुनर्यज्ञं स्वये
पुत्राद्यादाय ततोयज्ञः प्रभवतीति श्रुतेः ॥५७॥

अथ प्रसङ्गादाह ।

पशवुपाकृते याते मृते वाऽस्मिन्नकामतः ।

अन्यन्तद्रूपतद्वर्णतद्वयस्कमुपावहेत् ॥ ५८ ॥

पशाविति । उपाकृते उपाकरणे कृते मति याते पलायिते
मृते वा । अन्यं पश्वन्तरमुपावहेत् आलभेत । तदुक्तं कात्यायनेन ।
पशुश्चेदुपाकृतः पलायेत वायवे तमनूद्दिश्यान्तद्वर्णं तद्वयसमालभे-
तेति । अकामत इति । पलायनोत्तरं महता प्रयत्नेन अन्वेषितव्यः ।
ततोऽप्यलभेऽन्यमालभेतेति भावः । मरणे तु विशेषमाह कात्या-
यनः । प्राक् प्रयाजेभ्यश्चेन्नियुक्तोऽस्येतान्यमालभेत । पूर्वस्य वपां
दक्षिणाग्नौ जुह्यात् सोमश्चेन्मार्जालीये ईजानाः पितर इत्यादि ॥
५८॥

पश्वन्तरोपादाने कृते यदि पूर्वोत्पन्नः * स्यात्तदा किं कुर्या-
दित्यत आह ।

तस्मिन्नुपाकृते पूर्वः पशुः सम्प्राप्यते यदा ।

नाद्रियेत तदा पूर्वमुपालम्भः परस्य वा ॥ ५९ ॥

तस्मिन्निति । पूर्वं पशुं नाद्रियेत । परस्योपालम्भः । पूर्वस्योपा-

पूर्वोपालम्भः, - इति उ० पुस्तके पाठः ।

सन्धो वायवेऽनुपालम्भो वा । तदुक्तम् । उपालम्भं तं वायवे तम-
नादरणं वेति ॥५८॥

पशौ पलायिते तस्मिन्* अनुपलभमाने च प्रतिनिधिमाह ।

पशुप्रतिनिधी ज्ञेयौ गौरश्वश्च परस्परम् ।

पशुयागप्रसिद्ध्यर्थे ह्यागमेषौ परस्परम् ॥ ६० ॥

पशुरिति । अश्वगवयोरन्योन्यं प्रातिनिध्यं सामान्यात् । एवं
ह्यागमेषयोः ॥ ६० ॥

ननु सामान्यं प्रतिनिधायुपोदयमिति । ततश्च † ह्यागभावे
मेषापेक्षया सामान्यात्कार्याच्छागोपालम्भितव्य इति प्राप्ते आह ।

कूटकर्णस्तथा काणः खण्डोवण्ड‡स्त्वपन्नदन् ।

श्रोणः सप्तशफश्चेति न स्यात्प्रतिनिधिः पशोः ॥ ६१ ॥

कूट इति दाभ्याम् । कूटकर्णश्चिकनकर्णः । काण एकाक्षः ।
खण्डोऽपुच्छः । वण्डोभग्नपृष्ठः । अपत् एकेन दाभ्यां त्रिभिर्वा
चरणैर्होतः । अदन् अदन्तः । श्रोणोऽमुष्कः । सप्तशफः एकेन शफेन
न्यूनः । तथा एकशफाश्वाकारचरणायः । एते मुख्या अपि यथो-
क्तह्यागभावे नोपादेयाः, किन्तु मेष एवोपादेयः ॥ ६१ ॥

तत्र हेतुमाह ।

* तस्मिन्, - इति नास्ति ड० पुस्तके पाठः ।

† तत्र, - इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ भण्ड, - इति क० पुस्तके पाठः । एवं टाकायामपि ।

अभक्ष्यत्वादेकशफो होमकार्येषु न क्वचित् ।

ग्राह्यः प्रतिनिधित्वेन सत्याषाढनिरूपणात् ॥ ६२ ॥

अभक्ष्यत्वादिति । दुष्टत्वादिति भावः । तदाह कात्यायनः ।

शिष्टभक्ष्यप्रतिषिद्धं दुष्टमिति ॥ ६२ ॥

सत्याषाढमतमुक्ता भरद्वाजमतमुपन्यस्यति ।

भरद्वाजस्तु नातीव निषिद्धं द्रव्यमाहरेत् ।

सामान्यचोदितं वाऽपि विशेषे विनिवारितम् ॥ ६३ ॥

भरद्वाज इति । अतीव निषिद्धम्, अयज्ञियामाषा इत्यादि ।
अधिकरणमवतारयति । सामान्येति । यथा । अग्नीषोमीयपशुमाल-
भेतेत्यादि सामान्येन श्रुतम् । कापि कुत्रापि विशेषशास्त्रे विनि-
वारितं निषिद्धम् ॥ ६३ ॥

विचारविषयमाह ।

अनिषिद्धविशेषत्वमलम्बञ्चेज्जिष्टक्षया ।

तत्र जात्यन्तरं किं तत्सदृशं गृह्यतामुत् ॥ ६४ ॥

तज्जातीयो विशेषो वा निषिद्ध इति संशये* ।

अनिषिद्धेति । अनिषिद्धोवाक्येन विशेषो यस्मिन्, तादृशमल-
म्बञ्चेदित्यर्थः । संशयमाह । जिष्टक्षयेति ॥ ६४ ॥

पूर्वीकं सत्याषाढमतं पूर्वपक्षीकृत्योत्तरपक्षमाह ।

* संशयः, - इति क० पुस्तके पाठः ।

वरञ्जात्यन्तरं तत्र निषिद्धोऽपि स्वजातिमान् ॥ ६५ ॥
 अकूटच्छागालाभे स्याच्छागः कूटोऽपि न त्वविः ।
 कूटच्छागाद्यभावे स्यान्मेषादिरिति भ्रष्यते ॥ ६६ ॥

वरमिति । मेषविषयमाहो कूटेति ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

एवमेव न्यायमोषधादिद्रव्येष्ववतारयति ।

तस्माद्द्रव्यान्तराणाञ्च त्रिषिद्धानामशेषतः ।
 धान्यकाष्ठवृणादीनामादानं युज्यते क्वचित् ॥ ६७ ॥

तस्मादिति । धान्यं व्रीह्यादिषु । काष्ठं पलाशेषु । वृणं वर्हिषि ।
 एतन्मतस्यास्वरसादाह । क्वचिदिति । ६७ ॥

पशुवदानहानौ पूर्वाक्तन्यायेनान्यपश्चालभप्राप्तौ सिद्धान्तमाह ।

प्राप्तं पशुवदानानां यावतामवल्लोपनम् ।
 तावत्कृत्वोघृतं ग्राह्यमपि सर्वविलोपने ॥ ६८ ॥

प्राप्तमिति । ॥ ६८ ॥

अन्याचार्यसिद्धान्तमाह ।

अन्ये पशुवदानानां निःशेषमवल्लोपने ।
 तत्रार्ज्यं न ग्रहीतव्यं पशुरेवेति मन्यन्ते ॥ ६९ ॥

अन्ये इति । एकस्य द्वयोस्त्यादीनां नाशे चाज्येनावर्द्धयम् ।
 सर्वावदाननाशे पशुन्तरमेवेति मन्यन्ते ॥ ६९ ॥

हृदयमात्रनाशे विशेषमाह ।

हृदयस्य विनाशे तु पशुमन्यं प्रयोजयेत् ।

यद्वा कातीयसूत्रेण तत्स्थानेऽपि घृतं भवेत् ॥ ७० ॥

हृदयस्येति । हृदयं पशुरिति वचनात् । कात्यायनमतमुपन्य-
स्यति । यदेति । तत्स्थाने हृदयस्याग्रेऽपि । तथाचाह कात्यायनः ।
सर्वेषां वाऽऽज्यस्य जुहुयादर्धवादमात्रं पशुवचनम् ॥ ७० ॥

वपानाशे विशेषमाह ।

पश्चावृत्तिर्वपानाशे न त्वाज्यं तत्र गृह्यते ।

भरद्वाजमतादन्ये तत्राप्याददते घृतम् ॥ ७१ ॥

पश्चावृत्तिरिति । भरद्वाजमतेनाह । भरद्वाजेति ॥ ७१ ॥

यत्र यत्र पश्वन्तरालम्भोविहितोऽस्ति तत्र पूर्वपशोः प्रतिपत्त्यर्थ-
माह ।

यदा पश्वन्तरालम्भपक्षोऽत्र परिगृह्यते ।

नष्टशेषं पशोर्भागमुत्करे सन्त्यजेत्तदा ॥ ७२ ॥

यदेति ॥ ७२ ॥

उक्तार्थमुपसंहरति ।

येषां केषाञ्चिदन्येषां हविषामप्यसंभवे ।

सर्वत्राज्यमुपादेयं भरद्वाजमुनेर्मतात् ॥ ७३ ॥

पशुनाशवद्भविरन्तरालम्भवेऽपि आज्यमुपादेयमित्याह । येषा-
मिति । स्पष्टम् ॥ ७३ ॥

सोमाभावे तु पूतीकाः पूतिकानामसम्भवे ।
 आदारान् छेदमूलानि गृह्णीयात् फाल्गुनानि वा ॥ ७४ ॥
 तदभावे तु गृह्णीयादौषधीः क्षीरसंयुताः ।
 तथैव वारुणा दूर्वाः कुशान् वा हरितस्तथा ॥ ७५ ॥
 बर्हिः कुशमयं ग्राह्यं न लभ्यन्ते कुशा यदि ।
 शरशैर्यमुतवाश्रवालमौञ्जारुनेश्वरः ॥ ७६ ॥
 सुगन्धितेजना दारुदूर्वाक्षीरद्रुमा अपि ।
 कुशाभावे ग्रहीतव्या बर्हिःकार्ये पृथक् पृथक् ॥ ७७ ॥
 यद्वा सर्व्वतृणेभ्योऽपि ग्राह्यं बर्हिर्यथेप्सितम् ।
 शुकशुम्बकृष्णातूलदुर्गन्धतृणवर्जितम् ॥ ७८ ॥

सोमप्रतिनिधीनाह ।

सोमाभावे त्विति द्वाभ्याम् । यदि सोमं न विन्देत् पूतीकान-
 भिषुण्यादित्यत्र न सोमालाभे पूतीकविधिः । किन्तु प्रतिनिधितया
 प्राप्तेष्वनेकेषु द्रव्येषु पूतीकानां नियमः इति षष्ठे सिद्धान्तितम् ।
 एवञ्च पूतीकाभावे न पूतीकसदृशमुपादेयं किन्तु सोमसदृशमेवा-
 दारादिकमिति भावः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

बर्हिरिति । कुशमयं बर्हिरिति तावन्मुख्यः कल्पः । तदसम्भवे
 शरादयो ग्राह्याः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

मतान्तरमाह । यदेति । शुकशुम्बादिवर्जितं यथा भवति तया
 सर्व्वतृणेभ्यो बर्हिर्याह्यम् । शुकशुम्बादिवर्जितेभ्यः सर्व्वतृणेभ्य इति
 यावत् ॥ ७८ ॥

बौधायनादिभिः प्रोक्तो विधिरत्र मतात् पुनः ।
 सूकलानेकलांश्चापि वर्जयन्त्यपरे बुधाः ॥ ७६ ॥
 कुशाभावे कठाः प्राहुः पर्वपल्लवदोषधीः ।
 वरुकरत्तारकटक्परिध्याधकर्त्रर्जिताः ॥ ८० ॥
 मुख्यान्येवेति भाषन्ते केचित् काशान् कुशान् शरान् ।
 बल्वजान् पुण्डरीकाणि यवव्रीहितृणान्यपि ॥ ८१ ॥
 पालाशः खादिरो वेधो मुख्यः स्यात्तदलाभतः ।
 वनस्पतीनां सर्व्वेषामिध्मः कार्य्यो विशेषतः ॥ ८२ ॥

बौधायनादिभिरिति । सोऽयं बौधायनादिसम्मतोविधिः । म-
 तात् पुनरिति । मतादिति ल्यब्लोपे पञ्चमौ । पुनरप्रथमे भेदे
 इति कोषात्, मतान्तरमाश्रित्यापरे सूकलानेकलांश्च वर्जयन्ति ।
 सदृशानेकलांश्चापीति पाठान्तरम् ॥ ७८ ॥

मतान्तरमाह । कुशाभावे इति ॥ ८० ॥

मतान्तरमाह । मुख्यानौति । काशकुशादयः सर्व्वे मुख्याः । न
 तु काशादीनां कुशप्रतिनिधिलमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

पालाश इति । इधोनामाग्नीन्धनार्थः प्रादेशद्वयपंरिमितकाष्ठ-
 रूपः । स च पालाशः खादिरो वेति मुख्यः कल्पः । तदसम्भवे
 प्रतिषिद्धवर्जं सर्व्ववनस्पतीनां कार्य्यः । खादिरपालाशयोर्विकल्पः ॥
 ८२ ॥

तत्रैतान् वर्जयेदृक्षान् कोविदारविभीतकौ ।
 कपित्थं करभं राजवृक्षं शाकद्रुमं तथा ॥ ८३ ॥
 नीपं निम्बं करञ्जं च तिलकं शाल्मलीमपि ।
 श्लेष्मातकमपि त्यक्त्वा ग्रांह्योऽन्यः सकलो द्रुमः ॥ ८४ ॥
 पालाशः खादिरो वैल्बो यूपो रौहितकोऽपि वा ।
 औदुम्बरो वा यूपः स्यादित्याहुः कठशाखिनः ॥ ८५ ॥
 यूपेष्वविद्यमानेषु ग्राह्यः कश्चिदनस्पतिः ।
 तदभावे तु यं कश्चिद् यान्निकं वृक्षमाहरेत् ॥ ८६ ॥
 अग्निहोत्रहवन्यत्र कार्या वैकङ्कती शुभा ।
 पालाशी तु कठश्रुत्या तदभावेऽन्यवृक्षजा ॥ ८७ ॥
 आपस्तम्बोक्तवृक्षोक्ता भवेयुः-क्रतुषु सूचः ।
 शमीमयोऽथवा भूर्जवृक्षमय्यः कठश्रुतेः ॥ ८८ ॥

प्रतिषिद्धानाह । तत्रेति दाभ्याम् । एतांस्त्यक्त्वाऽन्यः सकलो द्रुमो-
 ग्राह्य इति स्पष्टार्थमभिधानम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

यूपविधिमाह । पालाश इति दाभ्याम् । स्पष्टार्थो श्लोकौ ॥
 ८५ ॥ ८६ ॥

सूत्रमधिकृत्याह । अग्निहोत्रेति । अग्निहोत्रं ह्ययंते यथा सेध-
 मग्निहोत्रहवनी सूक् ॥ ८७ ॥

अग्निहोत्रादन्यचाह । आपस्तम्बाक्रेति ॥ ८८ ॥

तदलाभे यथालाभमन्ययान्निकटक्षजाः ।

खादिरो मुसलः कार्य्यः पालांशः स्यादुलूखलः ॥ ८६ ॥

यद्वोभौ वारणौ कार्य्यौ तदभावेऽन्यवृक्षजौ ।

रौहीतकान् न्यग्रोधोत्थान्पालुशान् वा कठश्रुतेः ॥ ८७ ॥

कुर्वीत चमसांस्तेषामभावेऽन्यद्रुमोद्भवान् ।

आश्वत्यं वारणं नो चेद्दिडापात्रमिहान्यजम् ॥ ८८ ॥

न लभ्यन्ते यदा गावो दक्षिणार्थेन चोदिताः ।

प्रत्येकं तत्र निष्कः स्यात्तद्वै पाद एव वा ॥ ८९ ॥

द्रव्याणामेकजातीनां बहूनां यत्र चोदना ।

तत्राह्वं मुख्यलाभेऽपि शेषे प्रतिनिधिर्भवेत् ॥ ९० ॥

मुसलोलूखलयोर्विधिमाह । खादिर इति ॥ ८६ ॥

मतान्तरमाह । यद्वेति । उभौ मुसलोलूखलौ । चमसप्रकृति-
माह । रौहीतकानित्यादिना ॥ ८७ ॥

कुर्वीतेति । रौहीतकानित्यादिना गतेन सम्बन्धः । आश्वत्य-
मिति । इडापात्रं तावदाश्वत्यं वारणं वा कार्य्यम् । तदसम्भवे त्वन्य-
वृक्षजमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

नेति । निष्कादयो गोः प्रत्याम्नायाः । निष्कस्त्वनेकधा स्मर्यते ।
तथा चामरः । साष्टे शते सुवर्णानां हेमुरोभूषणे पले । दीनारे-
ऽपि च निष्कोऽस्तीति । दीनारो ब्रह्मगुप्तेन व्याख्यातः । यथा ।
दीनारोरूपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्तितः । सुवर्णसप्रतितमो भागो-
रूपक उच्यते । मनु । चतुःसौवर्णिको निष्क इति ॥ ९० ॥

सर्वोऽपि मुख्य एव स्यात् सर्वो गौणोऽथवा भवेत् ।
 इत्येवमेकरूपत्वे न युक्तः कर्तुमाग्रहः ॥ ६४ ॥
 गावो हेमानि वस्त्राणि चोद्यन्ते यत्र दक्षिणाः ।
 तदभावे ददेन्मन्यास्तत्संख्यानथवौदनाम् ॥ ६५ ॥
 तयोरभावे कन्दानि मूलान्याहो फलानि च ।
 नित्यस्य कर्मणः कार्यं सर्वथैव समापनम् ॥ ६६ ॥
 वाजपेयक्रतौ सर्वदक्षिणानामसम्भवे ।
 गावः सप्तदशैकेषां सम्भवेऽपीति सामगाः ॥ ६७ ॥
 यज्ञोपवीतस्याभावे वस्त्रोपव्यानमाचरेत् ।
 तदभावे तु सूत्रेण चिद्वतोपव्ययेत सः ॥ ६८ ॥
 भुञ्जीयातां घृतेनैव स्वामिनाविष्टिमध्यतः ।
 दध्ना क्षीरेण वा कार्यं घृताभावे तु भोजनम् ॥ ६९ ॥

द्रव्याणामित्यादिस्लोकद्वयं ऋज्वर्यम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

गाव इति । मन्यास्तु, दधिमधुसलिलेषु सक्तवः पृथगेते वि-
 हितास्तथस्तु मन्याः — इति गृह्यासङ्गहे व्याख्याताः ॥ ६५ ॥

तयोरिति । तयोर्मन्यौदनयोः ॥ ६६ ॥

वाजपेयेति । एकेषामाचार्याणां मते सर्वदक्षिणाऽसम्भवे सप्तदश-
 गावो देयाः । सर्वदक्षिणासम्भवेऽपीति कन्दोगानां मतम् ॥ ६७ ॥

यज्ञोपवीतस्येति । यज्ञोपवीतं उपदिष्टगुणोपेतं ब्रह्मसूत्रम् ।
 तस्याभावे वस्त्रेण, तस्याप्यभावे चिद्वता सूत्रेणोपव्यानं कुर्यात् ॥ ६८ ॥

भुञ्जीयातामिति । स्वामिनौ दम्पती । स्पष्टमन्यत् ॥ ६९ ॥

मुख्यवृत्त्यर्जितं गौणं द्रव्यं यद्यपि विद्यते ।
 तथापि गौणवृत्त्याप्तं मुख्यं द्रव्यं ग्रहीष्यते ॥ १०० ॥
 मुख्यवृत्त्यर्जितं द्रव्यं यागार्थं चेन्न लभ्यते ।
 स्तेयादन्यैरसन्मार्गैरर्जितेनापि चेज्यते ॥ १०१ ॥
 मन्त्रोक्तानुक्तगुणकं चोदितं चेन्न लभ्यते ।
 मन्त्रानुक्तगुणं हित्वा स्यान्मन्त्रोक्तगुणादरः ॥ १०२ ॥
 विशिष्टावयवद्रव्यं विशिष्टगुणयोगि च ।
 चोदिताङ्गमलब्धं वै तत्र कार्यो गुणादरः ॥ १०३ ॥

मुख्येति । वर्णानुसारेणानुशिष्टा वृत्तिर्मुखा । अनन्तरवर्ण-
 वृत्तिः पूर्वस्य गौणी । वृत्तिर्जीवनोपायः प्रतिग्रहादिरूपः । आप्त-
 मर्जितम् ॥ १०० ॥

मुख्येति । स्तेयादन्यैरित्यनेन स्तेयार्जितधनेन न यष्टव्यमित्युक्तम् ।
 असन्मार्गा अविक्रेयविक्रयादयः ॥ १०१ ॥

मन्त्रेति । मन्त्रोक्तगुणकं मन्त्रानुक्तगुणकं ब्राह्मणोक्तगुणकमित्ये-
 तत् । यत्र मन्त्रब्राह्मणाभ्यां पृथक् पृथक् गुणा अभिहिताः, तत्र
 तदुभयगुणयुक्तद्रव्यालाभे ब्राह्मणोक्तगुणानुपेक्ष्य मन्त्रोक्तगुणा एवा-
 दरणीया इत्यर्थः ॥ १०२ ॥

विशिष्टेति । यत्राङ्गद्रव्यस्यावयवविशेषा गुणविशेषाश्चोपदिष्टा-
 स्तत्रोभयोपसंहारासम्भवे गुणादरः कार्यः ॥ १०३ ॥

स्थूलादिपरिमाणञ्च द्रव्यं शुक्लादिरूपवत् ।
 चोदिताङ्गमलब्धं चेत्तत्र रूपादरो भवेत् ॥ १०४ ॥
 दूरासन्नगुणोपेतमङ्गं न प्राप्यते यदि ।
 दूरवर्त्तिगुणं हित्वा स्याद्दूरासन्नगुणादरः ॥ १०५ ॥
 नानाधर्मवदङ्गं चेदलब्धं तत्र गृह्यते ।
 स्वभावबलवद्धर्मबलवच्छास्त्रचोदितम् ॥ १०६ ॥
 शास्त्रधर्मान् प्रतिनिधौ शक्त्या सर्वान् प्रयोजयेत् ।
 मुख्याभिधायकान्मन्त्राननूहेनैव कीर्त्तयेत् ॥ १०७ ॥
 सर्वप्रतिनिधौ कार्यमनाज्ञातजपादिकम् ।

स्थूलेति । शिष्टयोः परिमाणरूपयोरुपसंहारासम्भवे परिमाण-
 मुपेक्ष्य रूपमादरणीयम् ॥ १०४ ॥

दूरेति । अङ्गद्रव्यस्य दूरवर्त्तिन आसन्नाश्च गुणा यत्रोपदिष्टा-
 स्तत्रोभयोपसंहारासम्भवे आसन्नगुणादरः कार्यः ॥ १०५ ॥

मानेति । यत्राङ्गे नाना धर्मा उपदिष्टास्तत्र तावद्धर्मयुतस्या-
 ङ्गस्यासम्भवे यो धर्मः स्वभावतो बलवान् यो वा बलवता शास्त्रेणो-
 पदिष्टस्तद्धर्मयुतमङ्गं गृहीतव्यम् ॥ १०६ ॥

शास्त्रेति । मुखे ये धर्माः शास्त्रेणोपदिष्टास्ते यावच्छक्ति प्रति-
 निधौ प्रयोज्याः । मुख्याभिधायकाश्च मन्त्राः प्रतिनिधावनूहेनैव
 पाद्याः ॥ १०७ ॥

सर्वेति । प्रतिनिधुपादानेऽपि मुख्यस्य लोपात् प्रसक्तं वैगुण्य-

यद्वा प्रतिनिधानेनैवार्थसिद्धिः कंठाशयात् ॥ १०८ ॥

यत्र प्रतिनिधिर्ज्ञातुं नैव शक्यः कथञ्चन ।

तत्रापि वाक्यसामर्थ्यात्तत्कार्येऽन्यद्विधीयते ॥ १०९ ॥

आग्रयणे पशू सोमे चातुर्मास्येष्वसम्भवे ।

इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात्तत्कार्यप्रसिद्धये ॥ ११० ॥

प्रायश्चित्तेष्टिकार्येषु कार्या पूर्णाहुतिर्बुधैः ।

पश्चिष्टेरपि च स्थाने प्राहुः पूर्णाहुतिं परे ॥ १११ ॥

सत्रायागूर्यं तत्कर्तुमसमर्थस्य विश्वजित् ।

यद्वा त्रैधातवीया स्यात् सहस्रपशुदक्षिणा ॥ ११२ ॥

मनाज्ञातजपादिना शमनीयम् । मतान्तरमाह । यद्वेति । प्रतिनि-
धिर्नैव कर्मसाद्गुण्याच्च तदर्थमनाज्ञातजपादिकमित्यर्थः ॥ १०८ ॥

यद्वेति । न्यायप्राप्तप्रतिनिधभावेऽसदृशमपि वचनप्राप्तं प्रतिनि-
धेयमित्यर्थः ॥ १०९ ॥

आग्रयणे इति । आग्रयणादौ यानि यानि कार्याणि न सम्भ-
वन्ति, तत्तत्प्रसिद्धयर्थं वैश्वानरीमिष्टिं कुर्यात् ॥ ११० ॥

प्रायश्चित्तेष्टीति । प्रायश्चित्तेष्टिः तत्स्थाने पूर्णाहुतिर्वा कार्या ।
पश्चिष्टिस्थानेऽपि पूर्णाहुतिं केचिदिच्छन्ति । परे इति कुर्वन् अन्ये
नेच्छन्तीत्यपि सूचयति ॥ १११ ॥

सत्रायेति । सत्रं कर्तुमागूर्यागूं कृत्वा यदि तत्कर्तुं न शक्नु-
यात्, तदा विश्वजितं सहस्रपशुदक्षिणां त्रैधातवीयामिष्टिं वा
कुर्यात् । आगूर्नाम याज्यादौ पठनीयो मन्त्रविशेषः ॥ ११२ ॥

उद्धातो मथ्यमानोऽग्निर्न जायेत यदि क्वचित् ।
 'लौकिकेऽग्नावजाकर्णविप्रपाण्योरसव्ययोः ॥ ११३ ॥
 दर्भस्तम्बेऽसु वाऽनुज्ञा परयोर्होमयोर्द्वयोः ।
 यद्वैकस्यैव होमस्य काष्ठेऽनुज्ञाप्य वा भुवि ॥ ११४ ॥
 अरण्यारोपितोऽप्यग्निर्मथ्यमानो न चेद्भवेत् ।
 तत्रापि गतिरेषैव कर्तुं युक्ता मनीषिभिः ॥ ११५ ॥
 अरण्यारोपितस्याग्नेः पक्षान्तरमपीच्छति ।
 बौधायनो न शक्यं चेन्मन्थनं वाऽपि धारणम् ॥ ११६ ॥
 लौकिकं वह्निमादीप्य विहृत्याग्नेस्तु मध्यतः ।
 अरोपितारणीं श्लिष्या जुहुयादग्निहोत्रकम् ॥ ११७ ॥

उद्धात इति । 'यदाऽग्निरुद्धातस्तदा मन्थनेनाग्निं सम्पादयेत् ।
 मथ्यमानोऽपि यद्यग्निर्नोत्पद्यते, तदा लौकिकान्यादौ परयोर्होम-
 योरभ्यनुज्ञा । मतान्तरे त्वैकस्यैव होमस्य ब्राह्मणानुज्ञया काष्ठादौ
 करणम् । द्वितीयस्तु होमः सर्वथाऽग्निमुत्पाद्य तत्रैव करणीयः ।
 असव्ययोर्दक्षिणयोः ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

अरणीति । अरण्यमग्निमारोप्याहिताग्नेः प्रवासो विहितः ।
 प्रवासे चारणिं मथित्वाऽग्निमुत्पाद्य तत्राग्निहोत्रं कर्तव्यम् । यदि तु
 मथ्यमानोऽप्यग्निर्न जायते, तदा पूर्वोक्तैव गतिः ॥ ११५ ॥

अत्र मतान्तरमाह अरणीति द्वाभ्याम् । अरण्यमारोपित-
 स्याग्नेरिति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी । बौधायन इच्छतीति गतेभ
 सम्बन्धः । अग्निरारोपितो यस्यां तामरणिमग्नेर्मध्यतः क्षिप्तित्यन्वयः ॥
 ११६ ॥ ११७ ॥

मन्थनं धारणं वाग्नेर्यावत्कालं न सम्भवेत् ।
 तावत्कालं जुहोत्येवमर्वागौपवसथ्यतः ॥ ११८ ॥
 पश्चादौ यदि निर्मन्थ्यो मथ्यमानो न जायते ।
 तत्कार्यं हेमशकलं भवतं न इति क्षिपेत् ॥ ११९ ॥
 अभिहृत्य व्याहृतिभिरथाग्नावग्निरित्यपि ।
 सावित्रादि प्रपद्येत भरद्वाजमुनेर्मतीत् ॥ १२० ॥
 पत्नी चेद्विधवा भूत्वा प्रमीयेत् कदाचन ।
 तदा श्रौताग्निशून्यत्वान्निर्मन्थ्येनैव दह्यते ॥ १२१ ॥
 पुनः परिणयाधाने स्वामिनो यदि सिध्यतः ।
 पत्यै मृतायै श्रौताग्निं दद्यान्निर्मन्थ्यमन्यथा ॥ १२२ ॥

एतादृशप्रकारेण होमस्यावधिमाह । मन्थनमित्यादिना ॥
 ११८ ॥

पश्चादाविति । • निर्मन्थ्य इति 'मन्थनोत्पन्नस्याग्नेर्नामधेयम् ।
 मथ्यमानः मन् यदि निर्मन्थ्यो न जायते तदा भवतं न इति मन्त्रेण
 तत्कार्यं हेमखण्डं क्षिपेत् ॥ ११९ ॥

मतान्तरमाह । अभिहृत्येति ॥ १२० ॥

पत्नीति । प्रमीयते म्रियेत । श्रौताग्निशून्यत्वादिति । पूर्वमृतस्य
 पत्युर्दाहे तद्विनियोगादिति भावः ॥ १२१ ॥

पुनरिति । पत्यां मृतायां पत्युः पुनः परिणयस्य पुनराधानस्य
 च सम्भावनायां श्रौताग्निना पत्नीं दग्ध्वा पुनः परिणयं पुनराधानं
 च कुर्यात् । तदसम्भावनायान्तु निर्मन्थ्याग्निनैव सा दग्धव्या ॥
 १२२ ॥

तथैवानेकभार्य्यस्य यद्येकाऽच प्रमीयते ।

नेच्छेत् पुनर्विवगहं चेन्निर्मन्थ्येनैव तां दहेत् ॥ १२३ ॥

किन्त्वेतावदिहाप्यस्ति दग्ध्वा निर्मन्थ्यवह्निना ।

उत्सर्गेष्ट्या त्यजेद्ग्रीन् पुनस्तानादधीत च ॥ १२४ ॥

मृतभार्य्यस्य यागादौ सर्व्वं स्त्रीकर्म लुप्यते ।

नान्येन केनचित् कार्य्यं मृतायाः कर्म किञ्चन ॥ १२५ ॥

फलीकरोति यः कश्चिदिह दासी पिनष्टि च ।

संपत्नीयाहुतिस्तत्र सर्व्वथैव च लुप्यते ॥ १२६ ॥

अस्त्रीकस्य हविःपाको नियतः पूर्व्वपावके ।

सर्व्वथा नापरे ब्रह्माविति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ १२७ ॥

तथैवेति । अज्जर्यः श्लोकः ॥ १२३ ॥

अथैव विशेषमाह । किञ्चित् । मृतां पत्नीं निर्मन्थ्याग्निना दग्ध्वा उत्सर्गेष्टिविधिना अग्नीन् परित्यज्य तानग्नीन् पुनरादधीत ॥ १२४ ॥

मृतभार्य्यस्येति । पत्नीकर्मशून्य एव तस्य याग इत्यर्थः । पत्न्याः प्रतिनिधिरूपेणापि केनचित्तत्कर्म न कर्त्तव्यमित्याह । नान्येनेति ॥ १२५ ॥

पत्नीकर्मलोपे फलीकरणादिकमपि न स्यात् तदभावे च हविरेव न निर्वहेदित्याशङ्क्याह । फलीकरोतीति । यः कश्चित् शिष्यादिः । अज्जन्यत् ॥ १२६ ॥

विशेषमाह । अस्त्रीकस्येति ॥ १२७ ॥

एवमुत्सर्गतः सर्व्वं पत्नीकर्म विलुप्यते ।

मृतभार्य्यस्य चैकाकिनोऽग्निहोत्रादि जुह्वतः ॥ १२८ ॥

पत्नीमन्त्रान् जपेत् स्वामी जीवन्ती चेन्न शक्नुयात् ।

लोपएवाथवा तेषामिति सूत्रेषु केषु चित् ॥ १२९ ॥

उपसंहरति । एवमिति ॥ १२८ ॥

मृतभार्य्यस्य विधिमुक्तेदानीं जीवन्त्येव पत्नी यद्यशक्ता भवति तदा किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह । पत्नीमन्त्रानिति । मता-
न्तरे तु जीवन्त्यामशक्तायां पत्न्यां पत्नीमन्त्राणां लोप एवेत्यर्थः ॥
१२९ ॥

एवं केशवसिद्धान्तो मृतभार्य्यस्य भाषितः ।

आचार्यान्तरसिद्धान्ताः पुनराधौ प्रपञ्चिताः ॥ १३० ॥

एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारोमृतपत्नीकस्य केशवसिद्धान्तानु-
सारेण भाषितः उक्तः । ननु अपत्नीकस्थान्येऽपि शाखान्तरगोचरा-
विषयाः सन्तीति न्यूनत्वमाशङ्क्य परिहरति । आचार्येति । भविष्य-
न्तीति शेषः । खसूत्रसूत्रान्तरेषु । तेषां भिन्नप्रदेशीयत्वेन नात्रो-
द्भविताः, किन्तु पुनराधिस्थले एव तेषां प्रपञ्चनं भविष्यतीति
भावः ॥ १३० ॥

• अपत्नीकाधिकारोपजिजीविषया इदमाह ।

प्रसूतायामशक्तायामपेतायां च केचन ।

रजस्वलाविधिं ग्राहुर्भैथुनाह्वानवर्जितम् ॥ १३१ ॥

प्रसूतायामिति । प्रसूताशब्देभ पुत्रजननमित्तकविंशतिदिनात्म-
ककर्मानधिकाररूपश्रीचवती लक्ष्यते * १ कन्याजननप्रयुक्तैकमा-
सात्मकत्वं कन्याजनौ । अशक्ता असमर्था रोगादिना । अपेता ।
इण गतौ । अप दूरं दृता गता । अप दूरप्रसर्षणे इति विश्वः ।
सूतायामिति यावत् । चकारात् प्रोषिता पतिताऽपि संगृह्यते ।
केचन आचार्याः । अत्र कश्चिदिति वक्तव्ये बह्वादिस्मृतिदर्शन-
द्वारा स्वाभिमतत्वयुक्तत्वे व्यञ्जयन् केचनेत्याह ।

आसु रजस्वलाधर्मातिदेशार्थमाह । रजस्वलेति । रजस्वलायां
सत्यां योविधिः कल्पे दृष्टः स एवात्र प्रसूतादिषु प्राहुः । तामपरुध्य
यजेतेत्यादिकः । पत्नीकर्मलोपपन्नो योक्तासादनादिरूपो वा पत्नः ।
उभयरूपोविधिरिति यावत् । श्रूयते चापस्तम्बसूत्रे मैथुनाङ्गान-
संज्ञकं कर्म, तस्यादृष्टार्थत्वमाशङ्क्य रजस्वलाधर्मातिदेशाच्च प्राप्तं
परिहरति । मैथुनेति । मैथुनार्थमाङ्गानं मन्त्रकरणकं शास्त्रेणो-
पदिष्टम् । तद्विहायान्यत् प्रसूतादिषु भवतीत्यर्थः । तस्य दृष्टार्थत्वे
सति पुरुषार्थत्वादिति भावः । ननु न देवताग्निशब्दक्रियाः परार्थ-
त्वादिति प्राक् प्रपञ्चितम् । तत्र मन्त्राणां प्रतिनिधिर्न वेति
सन्देहे नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यात् । आरम्भनियमः
दोषश्चासमाप्तौ † ॥ १३१ ॥

* लभ्यते, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† अत्र कियान् ग्रन्थस्तुटित इति प्रतिभाति ।

होतुर्याज्याऽनुवाक्यासु विस्मृतिर्यदि जायते ।
 तदाऽऽग्नेयीभिरैन्द्रीभिः प्राजापत्याभिरेव च ॥ १३२ ॥
 यजेद्याज्यानुवाक्याभिर्याह्वतीभिरथापि वा ।
 अनुमन्त्रणमन्त्रेषु याजमानेषु विस्मृतौ ॥ १३३ ॥
 तदा व्याह्वतिभिः कुर्यात् स्वामी तदनुमन्त्रणम् ।
 दीक्षावेदनसुब्रह्मण्यादिकार्येष्वग्नेषतः ॥ १३४ ॥
 पित्रादीनां सुतादीनां मध्ये यन्नामविस्मृतौ ।
 अकृतं यस्य वा नाम निर्दिशेत्तं तमेव वा ॥ १३५ ॥
 जातिनश्चगोचानुष्ठानान्यतमसंज्ञया ।
 तथेष्टौ प्रियपुत्रस्य पित्रादीनां पितृक्रतौ ॥ १३६ ॥
 छिन्नं लूनञ्च पिष्टञ्च सान्वाय्यं मृन्मयं तथा ।

होतुरिति । याज्या नाम हविस्व्यागार्था च्चः । अनुवाक्याश्च
 देवताज्ञानार्थाः । तद्विस्मरणे आग्नेय्यादीनामन्यतमाभिर्ऋग्भिर्या-
 ह्वतिभिर्वा यजेत् । यद्यपि मन्त्रे प्रतिनिधिर्नैत्युक्तं, तथापि वचनात्
 क्वचित्तथालमादरणीयम् । स्पष्टमन्यत् । नामाधिकृत्याह । दीचेति ॥
 पित्रादीनामिति । पित्रादीनां पुत्रादीनां वा कस्य चिन्ना-
 न्नोविस्मरणे प्रमादादनिर्देशे वा समस्तस्यैव वाक्यस्य तन्नाममात्रस्य
 वा निर्देशः कार्यः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥

नामविस्मरणे निर्देशप्रकारमाह । जातौति ॥ १३६ ॥

छिन्नमिति । यथाविध्यनुत्पाद्य लोकसिद्धञ्चेद्गृह्णीयात्तदा

लोकसिद्धं गृहीतञ्चेन्मन्त्रा जप्याः कठाशयात् ॥ १३७ ॥

छिन्नादि लोकसिद्धं चेदाद्रियत क्रतुं प्रति ।

तत्तन्मन्त्रजपं प्राह भरद्वाजः कृताकृतम् ॥ १३८ ॥

छिन्ने चावहते लूने पिष्टे दग्धे च मृन्मये ।

खाते च लौकिके प्राप्ते जपोनास्त्येव वाजिनाम् ॥ १३९ ॥

उक्तानि परिमाणानि वेदेरप्यग्निसद्यनाम् ।

तदसम्भवतो ह्रासं कुर्यादर्याविरोधतः ॥ १४० ॥

अङ्गुलस्य प्रमाणं तु व्याख्यातमनलाहितौ ।

तस्यासम्भवतस्तिर्यग्भवचितयमङ्गुलम् ॥ १४१ ॥

प्रयोगकाले तत्तन्मन्त्रा जपव्याः ॥ १३७ ॥

मतान्तरमाह छिन्नादीति । तथाच भरद्वाजमते तत्तन्मन्त्रान्
जपेद्वा न वा जपेत् ॥ १३८ ॥

मतान्तरमाह । छिन्ने इति । तथाच कठानां मन्त्रजपोनियतः,
भरद्वाजीयानां कृताकृतः, वाजिनान्तु न भवत्येव ॥ १३९ ॥

उक्तानीति । वेदेरग्निगृहस्य च शास्त्रोपदिष्टपरिमाणासम्भवे
यावता परिमाणेन प्रयोजनं निर्व्वहति तावत्परिमाणं ह्रस्वमपि
कुर्व्वीत ॥ १४० ॥

अङ्गुलस्येति । यथोक्तपरिमाणासम्भवे तिर्यक्स्थापितयवत्रि-
तयमेवाङ्गुलपरिमाणं भवति ॥ १४१ ॥

वेदिसन्नमनार्थाय रज्जोराकर्षणे यदि ।
 महीतलं न पर्याप्तं तत्रेवं विधिमाचरेत् ॥ १४२ ॥
 श्रोण्यंसदेशान्तरालमाचीं रज्जुं विधाय तु ।
 तस्य द्वादशकं भागमपरं तत्र निक्षिपेत् ॥ १४३ ॥
 रज्जुस्त्रयोदशंशेन शङ्को न्यस्ता यया स्पृशेत् ।
 श्रोण्यंसयोरन्यतरं तावद्दूरे निहन्ति तौ ॥ १४४ ॥
 शङ्कुदक्षिणश्रोण्यंसौ दक्षिणेन ततस्तयोः ।
 शङ्कोर्निक्षिप्य तत्प्राशौ तां रज्जुं तदनन्तरम् ॥ १४५ ॥
 श्रोणिं प्रति समाकृष्य तत आरभ्य चांसतः ।
 दृढकार्ये लिखन्नेव वेदिं दक्षिणतो नमेत् ॥ १४६ ॥
 एवमुत्तरतो नामः पूर्वपश्चिमतोऽपि च ।
 यस्यां दिशि नमेद्वेदिस्तस्यां श्रोण्यंसतो वह्निः ॥ १४७ ॥
 श्रोणिभ्यां च तथाऽंशाभ्यां द्वौ द्वौ शङ्कू वह्निः क्षिपेत् ।
 रज्जुर्द्वयोर्द्वयोः शङ्कोः पूर्ववत् न्यस्य नामयेत् ॥ १४८ ॥
 पूर्वपश्चिमयोरज्जुस्तत्तन्मानानुसारिणी ।
 तत्तद्गज्वनुसारेण तत्तच्छङ्कोर्वह्निः क्रिया ॥ १४९ ॥

वेदीति । एषा च प्रक्रिया याज्ञिकेभ्योऽवगन्तव्या ॥ १४२ ॥

१४२ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

मुख्यकाले यदाऽवश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते ।
 गौणकालेऽपि कर्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदंशो भवेत् ॥ १५० ॥
 आ सायमाहुतेः कालात् कालोऽस्ति प्रातराहुतेः ।
 प्रातराहुतिकालात् प्राक् कालः स्यात् सायमाहुतेः ॥ १५१ ॥
 पौर्णमासस्य कालोऽस्ति पुरा दर्शस्य कालतः ।
 पौर्णमासस्य कालात् प्राग्दर्शकालोऽपि विद्यते ॥ १५२ ॥
 वैश्वदेवस्य कालोऽस्ति प्राक् प्रघासविधानतः ।
 प्रघासानां च कालोऽस्या साकमेधीयकालतः ॥ १५३ ॥
 स्यात् साकमेधकालोऽप्या शुनासीरीयकालतः ।
 शुनासीरीयकालोऽप्या वैश्वदेविककालतः ॥ १५४ ॥
 श्यामाकैत्रीहिभिश्चैव यवैरन्योन्यकालतः ।
 प्राग्यष्टुं युज्यतेऽवश्यं न त्वत्राग्रयणात्तयः ॥ १५५ ॥
 दक्षिणायनकाले या पश्चिज्या योत्तरायणे ।

अथेदानीं कालातिपाते विधिमाह । मुख्येति । अवश्यमित्य-
 नेन काम्यानां कालातिपाते लोप एवेति ध्वनितम् ॥ १५० ॥

आ सायमिति । सायमाहुतिकालपर्यन्तमित्यर्थः । तत्पूर्वमिति
 यावत् । एवमुत्तरत्रापि । श्यामाकैरिति । तथा च व्रीहियागकालात्
 पूर्वकालः श्यामाकयागस्य, यवयागकालात् पूर्वकालः व्रीहियागस्य,
 श्यामाकयागकालात् पूर्वकालश्च यवयागस्य गौणकाल इत्यर्थः ॥
 १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥

अन्योन्यकालतः पूर्वं यष्टुं युक्ते उभे अपि ॥ १५६ ॥

एवमागामियागीयमुख्यकालादधस्तनः ।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ॥ १५७ ॥

यद्वाऽऽगामिक्रियामुख्यकालस्यभ्यन्तरालवत् ।

गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि ॥ १५८ ॥

गौणेष्टेतेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरेत् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणे प्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत् ॥ १५९ ॥

प्रायश्चित्तमकृत्वा वा गौणकाले समाचरेत् ।

नित्येष्टिमग्निहोत्रं च भरद्वाजीयभाष्यतः ॥ १६० ॥

मुख्यकाले हि मुख्यं चेत् साधनं नैव लभ्यते ।

तत्कालद्रव्ययोः कस्य मुख्यत्वं गौणताऽपि वा ॥ १६१ ॥

कतिचिद्दुदाहरणानि प्रदर्शयित्वा नाना सामान्यत आह । एवमिति ॥ १५७ ॥

मतान्तरमाह । यदेति । अन्तरालवत् मध्यकालस्येव ॥ १५८ ॥

गौणकालेऽपि प्रायश्चित्तं कृत्वैवातिपतितं कर्म कर्त्तव्यमित्याह । गौणेष्विति ॥ १५९ ॥

मतान्तरमाह । प्रायश्चित्तमिति । प्रायश्चित्तमकृत्वा नित्येष्टि-
मग्निहोत्रं च गौणकाले कुर्यादिति भरद्वाजसूत्रभाष्यकृतां मतम् ॥

१६० ॥

कालद्रव्ययोः कस्य प्राधान्यमिति पृच्छति । मुख्येति ॥ १६१ ॥

मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणमप्यस्तु साधनम् ।
 न मुख्यद्रव्यलोभेन गौणकालप्रतीक्षणम् ॥ १६२ ॥
 एकपक्षगतो यावान् होमसङ्घोऽतिपद्यते ।
 पक्षहोमविधानात्तं हुत्वा तन्तुमतीं यजेत् ॥ १६३ ॥
 स्वकालोत्कर्षतः कश्चिद् गौणकालो निरूपितः ।
 अपकर्षाद्यान्योऽपि गौणकालो निरूप्यते ॥ १६४ ॥
 आमयाव्यार्त्तिमानापद्गतो वाऽध्वगतोऽपि वा ।
 राष्ट्रभ्रंशे धनाभावे गुरुगेहे वसन्नपि ॥ १६५ ॥
 अन्येष्वेवंप्रकारेषु निमित्तेष्वागतेषु च ।
 समासमग्निहोत्राणां यथासम्भवमाचरेत् ॥ १६६ ॥

उत्तरमाह । मुख्येति ॥ १६२ ॥

अथेदानीं पक्षहोममधिकृत्याह । एकेति । अतिपद्यते लुप्यते ।
 अतिपत्यते इति तु समीचीनः पाठः । तं होमसङ्घम् । तन्तुमती
 नाम प्रायश्चित्तेष्टिविशेषः ॥ १६३ ॥

खेति । पूर्वं स्वकालोत्कर्षणं स्वकालात् परत इत्येतत्, पूर्वस्य
 कर्मणो गौणकालो निरूपितः, अथेदानीं स्वकालात् पूर्वतोऽपि
 गौणकालो निरूप्यते ॥ १६४ ॥

तत्र निमित्तान्याह । आमयावीत्यादिना । समासः सङ्क्षेपः ॥
 १६५ ॥ १६६ ॥

निमित्तानामिहैतेषां निर्दिश्यैकं यदुच्यते ।
 तत्सर्वेषु निमित्तेषु जानीयात् प्रतिपादितम् ॥ १६७ ॥
 पक्षहोमानंशेषान् वा शेषहोमानथापि वा ।
 समस्य जुहुयात्तत्र प्रयोगोऽयं निरूप्यते ॥ १६८ ॥
 प्रतिपद्यन्नेत्सायमापद्यन्त्र वा दिने ।
 यावन्थौपवसस्थाहात् प्राग्दिनानि भवन्ति हि ॥ १६९ ॥
 तावन्ति परिगृह्णीयाच्चतुरुन्नयनानि च ।
 पात्रान्तरसहायायां नित्यायां प्राकृतस्रुचि ॥ १७० ॥
 स्थूलं सुगन्तरं वाऽपि कृत्वा तत्र समुन्नयेत् ।
 एका समित् सकृद्धोमः सकृद्देव निमार्जनम् ॥ १७१ ॥
 उपस्थानं सकृत्कार्यं शेषा प्रकृतिरिष्यते ।

निमित्तानामिति । एषां निमित्तानां मध्यादेकं निमित्तं निर्दिश्य यदुच्यते, तत् सर्वेषु निमित्तेषूक्तां जानीयात् ॥ १६७ ॥

पचेति । तत्रायं वक्ष्यमाणः प्रयोगो निरूप्यते ॥ १६८ ॥

प्रतिपद्वीति । औपवसस्थाहात् पर्वदिनात् प्राक् यावन्ति दिनानि, तावन्ति चतुरुन्नयनानि प्रतिपदि दिनान्तरे वा सायं गृह्णीयात् । एकस्यां स्रुचि तावतामसमावेशमाशङ्क्याह । पात्रान्तरसहायायामिति । ब्रूहि पात्रान्तरे स्रुचं स्थापयित्वा तत्र चतुरुन्नयनानि गृह्णीयादित्यर्थः ॥ १६९ ॥ १७० ॥

मतान्तरमाह । स्थूलमिति । समुन्नयेदिति तावन्ति चतुरुन्नयनानि इत्यनेन संवध्यते । होमप्रकारमाह । एकेति ॥ १७१ ॥

अमुमेव प्रकारं प्रातर्होमेऽप्यतिदिशति ।

एवमेवोत्तरत्राह्निं प्रातर्होमान् समस्य तु ॥ १७२ ॥
जुहुत्यौपवसथ्याहप्रातर्होमावधीन् सकृत् ।

एवमिति । उत्तरत्राह्निं द्वितीयदिने । प्रातर्होमान् कीदृशान् ?
औपवसथ्याहः पर्वदिनं, तत्कालीनप्रातर्होमपर्यन्तान् समस्य, ता-
वतां चतुरन्वयनानां समासं कृत्वा, सकृदेकेन प्रयत्नेन जुहोति । यन्तु
बौधानीये पर्वहोमपर्यन्तं समासोऽत्र भवतीत्युक्तम् । तस्याग्रे व्यवस्था
भविष्यति ॥ १७२ ॥

ततश्च पञ्चद्वयोपन्यासार्थमाह ।

समारोपविधानेन समारोपयतेऽनलान् ॥ १७३ ॥
ये धार्यन्तेऽथवा धार्यान्धारयत्येव पूर्ववत् ।

समारोपेति । समारोपस्य विधानं विधिस्तेनाग्नीन् समारोप-
यन्ते । बह्वचनोपादानात्केषामित्याकाङ्क्षायामाह । य इति । ये
अग्नयो नित्यं धार्यन्ते । तेषामित्यर्थः । ततश्च नित्याजस्राणाङ्ग-
तश्रियादीनां सर्वेष्वग्निषु । अन्यथा गार्हपत्य एवेति भावः ।
पञ्चान्तरमाह । अथ वेति । धार्यान् । गार्हपत्यस्य त्रयाणां पूर्ववन्नि-
त्यहोमार्थं धारणं यथा प्राप्तं तथैव कृतहोमसमासस्यापि धारणं
भवतीति भावः । बह्वचनन्तु, अन्वाहिताजस्रःभिप्रयेण । स चायं
द्वादशरात्रमेव भवति । एवं चापदनुसारेण कृतहोमसमासस्य समा-
रोपोऽस्यमुनैव न्यायेन । नित्यं होमिनोऽपि प्रवासामयावित्वनि-

मित्तवशाद्द्वारणाशक्तौ होमप्रयोगमपवृज्य प्रत्यहं समारोपोऽप्युक्तो-
भवति । तथा चाथर्वपरिशिष्टे । अत्यशक्तौ काले काले प्रच-
र्यात्मनि संमिधि नाऽऽरोपयेदत्यन्ताशक्तावपह्वयापि प्रचर्यारोपये-
न्नित्यानि नातिपातयेन्नोत्कर्षणावरोपयेदिति ॥ १७३ ॥

पञ्चहोमप्रकारमुक्त्वा शेषहोमप्रकारमाह ।

एवं प्रतिपदोऽन्यत्र यत्रापदुपपद्यते * ॥ १७४ ॥

तथैवौपवसथ्याहात् प्राग्यत्रापद्विनश्यति † ।

तृतीयायां चतुर्थ्यां वा पञ्चम्यां वा परत्र वा ॥ १७५ ॥

तदादीनां तदन्तानां होमानां स्यात्समस्यता ‡ ।

एवमिति । एवं येन प्रकारेण पञ्चहोम उक्तस्तेनैव प्रकारेण
शेषहोमः कार्यं इत्यर्थः । अयञ्च विशेषः । प्रतिपद्भित्तिरिक्तदिने
द्वितीयादिषु यस्मिन् दिने चापत्प्राप्तिस्तद्दिनमारभ्य पर्वहोमदि-
नात् प्राक्, अथवा यदिने चापन्नित्तिस्तद्दिनपर्यन्तं वा भवति ।
सर्वोऽप्ययं समस्य होम एव । आपन्निमित्तकोद्वादिदिनात्मकोऽपि
भवतीत्याह । तृतीयायामिति । स्पष्टम् ॥ १७४ ॥ १७५ ॥

अत्रार्थं कठसम्भतिं दर्शयन्नाह ।

* जल्पते, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† तथैवौपवसथ्यात् प्राक् यत्र ह्यापद्विनश्यति, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

यद्वाऽऽपञ्च विनश्यति इति ड० पुस्तके पाठः ।

‡ समासता, - इति क० ड० पुस्तकयोः पाठः ।

आपदेवावधिर्होमसमासस्थाभ्युपेयते ॥ १७६ ॥
 तस्मात् कदाचिदारभ्य यावतस्तावतोऽपि वा ।
 आपत्कालसमान् होमान् समस्येदेकपक्षगान्* ॥ १७७ ॥
 अतएव द्विरात्राय चिरात्रायाधिकाय वा ।
 समस्य जुहयाद्दोमानित्येवं पठ्यते कठैः ॥ १७८ ॥
 प्रवासिनोऽग्निहोत्रस्य पञ्चाहं सप्त वा पुनः ।
 सायं प्रातः पृथग्घोमा एकस्मिन्नहनीति च ॥ १७९ ॥
 एवमेकत्र पक्षे ये होमास्तेषामशेषतः ।
 न्यूनानां वा समासः स्यान्न पक्षान्तरवर्तिभिः ॥ १८० ॥
 सर्वथौपवसथ्याहे सायं होमः पृथग् भवेत् ।
 तथैव यजनीयाहे प्रातर्होमो भवेत् पृथक् ॥ १८१ ॥

आपदिति । अवधिरारम्भसमाप्त्योः । ननु होमसमासस्थापद-
 वधित्वेन दीर्घापदि तावत्कालं होमसमास इत्यत आह । एक-
 पक्षगानिति । तत्स्वरूपमाह । अतएवेति । स्पष्टम् । प्रवासनिमि-
 त्तविशेषेण समासे विशेषमाह । प्रवासिन इति । उपसंहरति ।
 एवमिति । एकपक्षे ये होमास्तेषां मध्ये अशेषतः अशेषाणां न्यूनानां
 वा समासः । न तु पक्षहोमाख्यया पक्षान्तरवर्तिभिर्दिनैः सह
 समासः । तत्र हेतुमाह । सर्वथेति । सर्वथा महापत्सत्त्वेऽपि । औप-
 वसथ्याहे पर्वदिने सायं होमः पृथक्, न समासेन । तथैवापत्सत्त्वेऽपि

* सन्धिपदेकपक्षगान्,— इति ग० पुस्तके पाठः ।

यजनीयाहे यागदिने प्रातर्होमः पृथक् भवेत् । तथा च सायं
समासहोमानां चतुर्दशैसायंहोमान्तानां समासः । एवं पर्वप्रात-
र्होमान्तानां च प्रातर्होमानां समासः । न ततः परम् । औपवसथ्याहे
पर्वदिने ॥१७६॥१७७॥१७८॥१७९॥१८०॥१८१॥

पर्वोपवासशून्यञ्चेत् प्रातं केनापि हेतुना ।

तदा तत्सायंहोमोऽपि पूर्वैः सह संमस्यते ॥ १८२ ॥

यदा दैवान् मानुषाद्वा प्रतिबन्धात्पर्वणि यमनियमाकरणे तु
पर्वसायंहोमोऽपि पूर्वैः सह समस्यो भवति । एकपक्षगतत्वात् ।
प्रातर्होमस्तु पृथगेव । अन्ये तु पर्वसायंप्रातर्होमावपि पूर्वैः सह
समस्यौ । समासस्यापन्निमित्तकत्वात् ॥१८२॥

तावता नापगच्छेच्चैदापत्यक्षान्तरेऽपि च ।

पुनस्तत्रापि कर्तव्यः समासः पृथगेव हि ॥ १८३ ॥

तावतेति । तत्रापि पक्षान्तरेऽपि ॥१८३॥

पूर्वोक्तमेतानुवदति ।

न तु पक्षान्तरस्थानां समासश्चोद्यते मिथः ।

एवमापन्नतः पक्षे पक्षे चैवं समाचरेत् ॥ १८४ ॥

तृतीयेऽनन्तरे पक्षे समासं न समाचरेत् ।

न त्विति । दीर्घापदि पक्षहोमनियममाह ।

एवमिति । स्पष्टम् ॥१८४॥

ननु निमित्तसत्त्वे किं कार्यमत आह ।

तावता नापगच्छेद्देवापत्यक्षे तृतीयके ॥ १८५ ॥
 कच्छेणापि विनिर्वर्त्य तत्र होमान्दिने दिने ।
 पश्चान्तरे पुनः कामं पक्षहोमादिमाचरेत्* ॥ १८६ ॥
 कठैः पक्षद्वयन्त्वेव † पक्षहोमो विनियम्यते ।

तावतेति । कच्छेण सङ्कटेन । एवमपि आपद्निवृत्तौ चतुर्थ-
 पक्षे पुनः पक्षहोमः कार्य इत्याह । पश्चान्तरे इति । तत्र कठसम्भ-
 तिमाह । पक्षद्वयमात्रं पक्षहोमो भवतीति नियमात् ॥ १८५ ॥ १८६ ॥

अन्याचार्यमतमुस्थापयति ।

आपच्चेदनुवर्त्तेत दीर्घकालं कदाचन ॥ १८७ ॥
 यावज्जीवमविच्छिन्नान् पक्षहोमान् समाचरेत् ।
 आपदेवावधिस्तत्र न पक्षगणनाऽवधिः ॥ १८८ ॥

आपदिति । स्पष्टम् ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

समासहोमे प्रकारान्तरमाह ।

अथापरः समासस्य प्रकारः प्रतिपाद्यते ।
 सायंप्रातस्तनौ होमावुभौ सायं समस्य तु ॥ १८९ ॥
 आपन्नोजुहुयात्तत्र समिदेकाऽथवा द्वयम् ।

* पक्षहोमादि चाचरेत्, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

† पक्षद्वयं यावत्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

अथेति । सायंप्रातर्होमौ सायं समस्य होतव्यौ । समिच्चैका-
द्वे वा भवतः । उभयथा अवणात् ॥ १८८ ॥

तन्त्रे विशेषमाह ।

सायंहोमस्य मुख्यत्वात्तदीयं तन्त्रमिष्यते ॥ १८० ॥
चतस्र आहुतीः कुर्यात् तत्र द्वे सायमाहुती ।
द्वे प्रातराहुती सायंहोमे चैका समिद्यदि ॥ १८१ ॥
समित् कृता द्वितीया चेत् सा भवेत् प्रातराहुतौ ।
द्विःसायंहोमवन्मृज्याद्द्विःप्रातर्होमवत्सुचम् ॥ १८२ ॥
भक्षमन्त्रे भवेदूह आग्नेयं सौर्यमित्यपि ।
उपस्थानं सक्तकार्यं शेषं प्रकृतिवद्भवेत् ॥ १८३ ॥
केचिद्द्वे आहुती हुत्वा संविश्यैव निमील्य वा ।
विच्छिद्यैतावता* होमौ कुर्याद्द्वे आहुती ततः ॥ १८४ ॥
कल्पभाष्ये पुनश्चान्यदापत्कल्पान्तरं स्थितम् ।
पक्षहोमादिकाः पूर्वमापत्कल्पानिरूपिताः ॥ १८५ ॥
सायंप्रातःकालभेदसंपाद्याः सर्व एव ते ।
आपद्गुरुत्वमालोच्य कदाचित्सायमेव ते ॥ १८६ ॥
उभयेऽपि समस्यन्ते सायंप्रातस्तना अपि ।
इत्थं ह्रीमस्तहोमानां † समासान्तरमापदि ॥ १८७ ॥

* विच्छिद्य तावता, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† समस्य होमानां, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

सायन्तनान् समस्यादौ सर्वान् प्रातस्तनानपि ।
पुनस्तानुभयान् सायं समस्येदुक्तमार्गतः ॥ १६८ ॥

सायमिति ।

सायमादिप्रातरन्तमेकं कर्म्मप्रचक्षते इत्युक्तत्वात् कर्म्मणः साय-
मुपक्रमत्वेन सायंहोमस्य मुख्यत्वम् । चतस्र इति । यद्येका समित्
क्रियते तदा सा सायंहोमे होतव्या । समिद्वयपक्षे त्वेका सायंहोमे
प्रातर्होमे चैका होतव्या । स्तुचं च वारद्वयं सायंहोमवत् वारद्वयं च
प्रातर्होमवत् मृज्यात् ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

विशेषान्तरमाह । भवेति । मतान्तरमाह । केचिदिति ।
आहुतिरिति शेषः । आहुतिद्वयहोमानन्तरं संवेशं निमीलनं वा
कृत्वा तावतैवापराहुतिद्वयेन विच्छेदं सम्याद्यापराहुतिद्वयं होतव्यं
न तु नैरन्तर्येणेति भावः ॥ १६३ ॥ १६४ ॥

मतान्तरमाह । कल्पेति । आपत्कल्पेऽपि समस्यमाना होमाः
सायंप्रातःकालभेदेन सम्यादनीयाः । सायंहोमाः सायं, प्रातर्हो-
माश्च प्रातः सम्याद्या इत्यर्थः । आपदो गौरवातिरेके तु सायमे-
वोभयहोमाः कर्त्तव्याः । तत्रापि प्रकारमाह । सायन्तनानिति ॥
१६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

पक्षहोमे हि तत्रैकमुदाहृत्योच्यते मनाक् ।

चतुरुन्नयनान्यस्मिन्नष्टाविंशतिरुन्नयेत् ॥ १६९ ॥

चतुर्धा कृत्वा जुहुयात् षट्पञ्चाशतमाहुतीः ।

प्रक्षेपास्तत्र चत्वारः प्रतिप्रक्षेपमाहुतीः ॥ २०० ॥

मन्त्रेण * जुहुयाद्विद्वांश्चतुर्दश चतुर्दश ।
 पञ्चहोमसमं श्रेष्ठं सायं प्रातः समाचरेत् † ॥ २०१ ॥
 सर्व ‡ द्विरात्रहोमादावभ्यूह्यमिदमीदृशम् ।
 कथा अप्येवमेवार्थमङ्गीकुर्वन्ति केचन ॥ २०२ ॥
 दीर्घकालापदं मत्वा पञ्चहोमे हुते सति ।
 तत्रान्तराले यद्यापत्कदाचिदपगच्छति ॥ २०३ ॥
 काले काले पुनर्होमान् जुहुयात् प्राग्घृतानपि ।
 कठेष्वेवं विदुः केचिन्नेच्छन्त्यन्ये पुनर्हुतिम् ॥ २०४ ॥
 यावन्तोऽत्र समासास्ते सर्वे सायमुपक्रमाः ।
 प्रातःकालापवर्गाश्च न तु प्रातरुपक्रमाः ॥ २०५ ॥

तमेव प्रकारमुदाहरणोपन्यासेन विशदयति । पक्षेति ॥ १८८ ॥

२०० ॥ २०१ ॥

अमुमेव प्रकारमन्यत्रातिदिशति । सर्वेति ॥ २०२ ॥

यदा तु दीर्घकालीनामापदमवधार्यापकर्षरीत्या पञ्चहोमाहुताः
 परतस्तु पञ्चमथ एवापदपगता, तत्र मतभेदेन व्यवस्थाभेदमाह ।
 दीर्घेति ॥ २०३ ॥ २०४ ॥

होमसमाप्त्यौत्सर्गिकीं रीतिमाह । यावन्त इति ॥ २०५ ॥

* तन्त्रेण, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† समासवत्, - इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ सर्वे, - इति क० पुस्तके पाठः ।

प्रातर्होमादिका यद्वा समासा इति भाषितम् ।
 कल्पव्याख्यातृभिः कैश्चित् प्रातश्चेदापदागता ॥२०६॥
 तथा पूर्वापराह्लादि* निमित्तेऽथ समस्यति ।
 पूर्वपक्षे तु रात्रौ चेन्मृत्तिशक्काऽग्निहोत्रिणः ॥ २०७ ॥
 सायं हुत्वा तदैवाथ जुहुयात् प्रातराहुतीः ।
 यदि त्वपरपक्षे स्यान्मृत्तिशक्काऽग्निहोत्रिणः ॥ २०८ ॥
 हुतावशिष्टाः पक्षेऽस्मिन् जुहुयात् सकलाहुतीः ।
 दर्शष्टिञ्च तदा कुर्यादिष्टिर्यदि न सम्भवेत् ॥ २०९ ॥
 देवतानां प्रधानानामेकैकस्य पृथक् पृथक् ।
 पुरोनुवाक्यायाञ्चाभ्यां चतुरात्तघृताहुतीः ॥ २१० ॥

यदि तु प्रातरापदागच्छति तदाऽपि पूर्वमते सायमुपक्रम एव
 होमसमाप्तः प्राप्नोति, तत्र मतान्तरेण प्रातरुपक्रमत्वमाह । प्रात-
 रिति ॥२०६॥

अग्निहोत्रिणोमरणशक्कायां विशेषमाह । पूर्वपक्षे इति । पूर्व-
 पक्षे शुक्लपक्षे ॥२०७॥२०८॥

इच्छसम्भवे आह । इष्टिरिति ॥२०९॥

चतुरात्तं चतुरवत्तं घृतं तदाहुतीः पृथक् पृथक् जुह-
 यात् ॥२१०॥

* पराह्लादी, - इति क० पुस्तके पाठः ।

जुहुयादेवमन्यत्र सर्वचापदि ह्ययते ।

अथेष्टयनमध्ये स्यात् पत्युर्मरणसंशयः ॥ २११ ॥

अवशिष्टेष्टदेवेभ्यस्तत्सङ्घानि घृतानि च ।

चतुर्गृहीतान्येकत्र गृहीत्वा चमसे सह ॥ २१२ ॥

पुरोनुवाक्यायाज्याभिः पूर्ववज्जुहुयात् पृथक् ।

चातुर्मास्यान्तराले चेत् स्वामिनो मृतिशङ्कनम् ॥ २१३ ॥

तचान्यपर्वपर्यन्तमग्निहोत्राण्यशेषतः ।

तदैव कुरुते दर्शान् पौर्णमासान् बहूनपि ॥ २१४ ॥

चातुर्मास्यावशिष्टानि पर्वाण्यत्र समाफयेत् ।

पश्वलाभे पुरोडाशं निर्वपेत् पशुदैवतम् ॥ २१५ ॥

आमिक्षामथ वा कुर्यात् पूर्णाहुतिमथापि वा ।

अथेति । तत्सङ्घानि देवतासङ्घानि चतुर्गृहीतानि घृतानि पुरोनुवाक्यायाज्याभिः पृथग् जुहुयात् ।

चातुर्मास्ययागमध्ये यजमानमरणशङ्कायामाह । चातुर्मास्येति । अन्यपर्वपर्यन्तं चातुर्मास्ययागीयान्यपर्वपर्यन्तम् ॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

यदि तु तदानीं पशुर्न लभ्यते तदाऽपि प्रतिनिधिना निर्वर्त्तनीयमित्याह । पश्वलाभे इति । सर्वासम्भवे पूर्णाहुतिः कर्त्तव्या । तावतैव सर्वं निर्वहति ।

आहिताग्निः कदाचित्तु कृष्णपक्षे मृतो यदि ॥ २१६ ॥
 तदा श्रेषाहुतीः सर्वा जुहोतीत्याश्वलायनः ।
 अन्ये तदैव दर्शेष्टिं कुर्युः कृष्णे मृतस्य तु ॥ २१७ ॥
 शुक्लपक्षे निशि प्रेतस्येच्छन्ति प्रातराहुतिम् ।
 एवं प्रतिनिधिः प्रोक्तस्तत्कार्ये च विधिः पृथक् ॥ २१८ ॥
 अवशिष्टोऽच यः कश्चित् स्वे स्वे स्थाने वदामि तम् ॥

आश्वलायनसम्प्रतिमाह । आहिताग्निरिति ।

अत्रैव मतान्तरमाह । अन्ये इति ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥

प्रतिनिधिप्रकरणमुपसंहरति । एवमिति । प्रतिनिधिस्तन्निर्वर्त्य
 कर्मणि विधिश्चोक्तः । न्यूनतापरिहारार्थमाह । अवशिष्ट इति ॥ २१८ ॥

इति वादिभट्टमुद्गरकुठारं श्रीकुमारस्वामिस्वरिसुत-
 त्रिकाण्डमण्डनभास्करमिश्रसोमयाजिकृतापस्तम्बसूत्र-
 ध्वनितार्थकारिक्लासु प्रतिनिधिनिरूपणं* समाप्तम् ॥

* प्रतिनिधिनिरूपणं कार्यनिरूपणं, - इति क० पुस्तके पाठः

तृतीयकाण्डम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

ॐ नमो विश्वेश्वराय ॥

नो दृष्टं गुरुसन्मुखं अतिमुखं नो दर्शनानां मुखं
नो वा वादिमुखं न याजकमुखं नो वा क्रियाणां मुखम् ।
स्फुर्जत्संशयजातजालमथनव्यापारपारक्षमं
विद्वन्मण्डनमण्डनं कथमहो व्याख्यातुमाचक्षते ॥१॥

क्वाहं मन्दमतिः कोदमकूपारविलोडनम् ।

तथापि साहसं कुर्वे तत्त्वन्तः क्षन्तुमर्हथ ॥२॥

एवं प्रतिनिधौ निरूपिते मुख्यालाभे प्रतिनिधिनाऽप्यननुष्ठितासु
क्रियासु ।

उपघातः क्रियालोप उपेक्षा च प्रमादतः ।

चतुर्विधमिदं प्रोक्तं पुनराधानकारणम् ॥

प्रसिद्धः कर्मणां लोप उपघातोऽव्यजादिना ।

उपेक्षा च प्रवासेन प्रमादोऽग्नेरधारणम् ॥

*इति*वचनात् क्रियालोपवशात् पुनराधानं प्राप्नोति । तत्रसङ्ग-
सङ्गत्या पुनराधाननिमित्तानि कानिचित् पुनराधेयनिमित्तान्यपि
वक्तुमारभते ।

कामे निमित्तयोगे वा पुनराधेयमिच्छते ।

निमित्तेषु यथायोगमाधानमथवा भवेत् ॥ १ ॥

काम इति । कामे इति* निमित्तसप्तमीयं विषयमसप्तमी वा । कामनायां सत्याम् । वेत्यथवा । निमित्तस्य यस्योभावग्नौ इत्यादिकस्य योगे प्राप्तौ सत्याम् । पुनराधेयं तत्सञ्ज्ञकं काम्यं नैमित्तिकञ्च कर्म इव्यते अङ्गीक्रियते । कल्पकृद्भिरिति शेषः ।

कामनायां तावत् । राज्ययशस्कामेति † । अस्यार्थः । राज्य-यशस्कामस्य पुनराधेयं भवति । वरुणो हैतद्राज्यकाम आदधे सोमो यशस्काम इति । तथा यशो भवति राज्यं आगच्छति ‡ य एवं विद्वानाधत्त इति श्रुतेः ।

नैमित्तिकशब्देन केनचिन्निमित्तेन विनष्टस्य पुनः सन्धानात्मकं प्रायश्चित्तापरपर्यायं कर्माच्यते । तच्च भिन्ने जुहोतीत्यादिकम् । भेदननिमित्तेन होमस्य विधानात् तस्य नैमित्तिकत्वम् । पुनराधेय-स्यापि यस्योभावग्नौ इत्यादिना नष्टस्याग्निनिष्ठाधानं जन्मसंस्कारा-पूर्वातिशयस्य(१) पुनरग्नेस्तादृशापूर्वात्पादकत्वेन नैमित्तिकत्वम् । एव-मेव पुनराधानस्यापि । पुनराधेयस्य तु पुनः काम्यत्वमपि । तादृशा-

* इति, - इति नास्ति ड० पुस्तके ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

‡ गच्छति, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

§ नष्टस्याग्निनिष्ठान, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

(१) आधानेन हि अग्निनिष्ठः कश्चित् संस्कारापूर्वातिशयः जन्यते, अग्निनाशेन स विनश्यति, पुनराधेयाख्येन कर्मणा पुनः स संस्कारा-पूर्वातिशयं उत्पद्यते ।

पूर्वातिशयनाशाभावेऽपि यशस्कामादीन् प्रति विधीयमानत्वात् ।
पुनराधेयपुनराधाने इति कर्मणोर्नामधेये संव्यवहारार्थे ।

पुनराधानस्य ह्य केवलं नैमित्तिकत्वमेवाह । निमित्तेष्विति ।
निमित्तेषु जातेषु वेत्यथवा आधानं पुनराधानं भवेत् । सर्वेष्वपि
निमित्तेषु पक्षे पुनराधानमेव स्यादंत आह । यथायोगमिति ।
युज्यते अनेनेति योगः धर्मा युज्यते शास्त्रेणातो योगः शास्त्रमिति
यावत् । तमनतिक्रम्येति, यथायोगं यथाशास्त्रमित्यर्थः । तथा च
शास्त्रेण यस्मिन्निमित्ते पुनराधेयं पुनराधानं वाऽऽस्नातमस्ति तत्र
तदेव स्यादिति भावः ॥ १ ॥

पूर्वं यथायोगमित्युक्तं, तदेवासन्दिग्धमाह ।

तत्र येषु निमित्तेषु शृङ्गग्राहिकया विधिः ।
तत्रैव पुनराधेयमन्यथाऽऽधानमिष्यते ॥ २ ॥

तत्रेति । तत्र येषु निमित्तेषु शृङ्गग्राहिकान्यायेन विधिः
पुनराधेयविधिः प्रोक्त इति शेषः । तत्रैव पुनराधेयं स्यात् । अन्यथा
पुनराधेयशब्दाभावे । आधानं पुनराधानमिष्यते अङ्गीक्रियते ।
याञ्चिकैरिति शेषः । तत्र पुनराधानशब्दे विद्यमानेऽविद्यमाने वा,
अतिक्रमे तदाग्नीनां* विनाश इत्यादौ नाशलौकिकादिशब्दैः
पुनराधानमेव भवतीति प्रायो वादः † ॥ ३ ॥

* अतिक्रामेत्तदाग्नीनां, - इति ख०, घ० पुस्तकयोः पाठः ।

† शृङ्गग्रहणमिव शृङ्गग्राहिकेत्यर्थः, - इत्यधिक पाठः क० पुस्तके

मतान्तरमाह ।

अन्यत्राप्यपरे* प्राहुः 'पुनराधिं विकल्पतः ।

अन्ये तृतीयं नियतमग्न्याधेयं † विब्रन्वते ॥ ३ ॥

अन्यत्राप्येति । अपरे आचार्या अन्यत्रापि पुनराधेयनिमित्ते-
ष्वपि विकल्पेनेति विकल्पतः सार्वविभक्तिकस्तम् । पुनराधिं पुनरा-
धानं प्राहुः । द्वयोरप्यग्निष्ठसंस्कारोत्पादनञ्चमत्वात् । सर्वत्राधेय-
स्थलेऽपि पुनराधानप्राप्तौ मतभेदेनापवादमाह । अन्ये त्विति । अन्ये
आचार्याः नियतं नियमेन, तृतीयं अग्न्याधेयं पुनराधेयमेव, वित-
न्वते विस्तारयन्ति, कुर्वन्तीत्यर्थः । आधानानन्तरं केनचिन्निमित्तेन
पुनराधेयपुनराधानान्यतरस्मिन् ‡ कृते पुनः? पुनराधानस्याधेयस्य
वा निमित्तसम्प्राप्ते पुनराधेयमेव भवतीति तृतीयशब्दार्थः ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमं काम्यमेवाह ।

आधाय वत्सरे तस्मिन् वृद्धीच्छौ॥ पुनराहितिः ।

प्रजां पशूंस्तथा पुष्टिमिच्छतामन्यदाऽपि च ॥ ४ ॥

आधयेति । आधाय अग्नीनिति शेषः । आधानं कृत्वेत्यर्थः ।
तस्मिन् वत्सरे वृद्धीच्छौ वृद्धेर्वित्तस्य इच्छायां सत्याम् । पुनरा-

* अन्यथाऽप्यपरे, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

† नियतमग्न्याधेयम्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ पुनराधेयपुनराधानान्यतमे, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

§ पुनः, - इति नास्ति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु ।

॥ आधानवत्सरे यस्मिन् यदि स्यात्, - इति, आधानवत्सरे यस्मिन्
वृद्धीच्छोः, - इति च पाठौ ग० पुस्तके ।

हितिः पुनराधेयं भवति । अपि च अन्यदा वत्सरादूर्द्ध्वमपि प्रजां पुत्रादिसन्ततिं पशून् गन्नादीन् पुंष्टिं पुष्टिजनकान्नादीन् इच्छतां यदा कदाचिदपि पुनराधेयं भवति ॥ ४ ॥

वृद्धिकामत्वेन* पुनराधेयमुक्तमधुना तदेवावृद्धिनिमित्ते नैमित्तिकमाह ।

आधानवत्सरे जातो यद्याधातुरुपद्रवः ।

अवृद्धिर्नाम सा प्रोक्ता तत्र स्यात् पुनराहितिः ॥ ५ ॥

आधानेति । तत्र स्यादिति † । तत्र अवृद्धौ सत्यां, निमित्त-सप्तमीयं, पुनराहितिः पुनराधेयं भवतीति शेषः । अवृद्धिलक्षण-माह । आधानेति । आधानस्य वत्सरे वर्षे चेद् यदि आधातुरा-धानकर्तुर्यजमानस्येति यावत् । उपद्रवो गृहदाहतस्करादिजन्यः । सा अवृद्धिर्नाम प्रोक्ता उक्ता ॥ ५ ॥

निमित्तान्तरमाह ।

यज्ञभागाङ्गवैधुर्याद्यदाधानस्य ‡ कारणम् ।

आद्ये संवत्सरे तच्चेत्तत्रैव पुनराहितिः ॥ ६ ॥

यज्ञेति । यज्ञस्य भागः यज्ञियद्रव्यम् । अङ्गस्य पाण्यादेर्वैधुर्यं राहित्यं नाश इति यावत् । तस्माद्धेतोर्यदाधानस्य कारणं पुन-

वृद्धिकामत्वे, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† तत्र तस्यामिति, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

‡ यदा स्यादङ्गवैधुर्यादभ्याधानस्य, - इति ग० पुस्तके पाठान्तरम् ।

साधानकारणं निमित्तं कैश्चिदुक्तम् । चेद् यदि तन्निमित्तं आद्ये
वत्सरे प्रथमवर्षं जातं, तत्रैव तस्मिन्नेव निमित्ते पुनराहितिः
पुनराधेयमेवेति ॥ ६ ॥

पुनराधेयनिमित्तान्येव वक्तुं प्रतिजानीते ।

तत्रैतानि निमित्तानि सूत्रकारैरशेषतः ।

निरूपितानि वक्ष्यामि पुनराधेयकर्मणि ॥ ७ ॥

तत्रेति । तत्र पुनराधेयकर्मणि सूत्रकारैर्बोधायनादिभिरशेष-
तः साकल्येन निरूपितानि प्रोक्तानि निमित्तानि वक्ष्यामि ।
अशेषत इत्यस्य वक्ष्यामीत्यनेनान्वयो वा ॥ ७ ॥

प्रतिज्ञातमाह ।

यद्वित्तं जीवनायालं कुटुम्बस्यैकवत्सरे † ।

तन्नाशे पुत्रमर्त्यानां ज्ञातीनामवरोधने ॥ ८ ॥

यदित्यादिपञ्चभिः । यदिति । एकवत्सरे एकवत्सरमभिव्याप्य
कुटुम्बस्य वृद्धपित्रादेर्जीवनाय † जीवनं कर्तुं अलं पर्याप्तं यद्वित्तं धनं
धान्यादि वा । तन्नाशे चौर्यादिना तदपाये पुनराधेयमिच्छते
अङ्गीक्रियते । पुत्राश्च ते मर्त्याश्च पुत्रमर्त्याः पुत्ररूपा मनुष्या-
अपत्यानीति यावत् । पुमान् पुत्रो जायते इत्यत्र पुंशब्दश्रवणात्

* वक्ष्यामीत्यनेनान्वयो वा, - इति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु पाठः

† क्षुद्रं वाऽस्यैकवत्सरे, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ यजमानापत्यादेर्जीवनाय, - इति ङ० पुस्तके पाठः ।

पुत्रशब्दस्यापत्यार्थत्वेन दृष्टत्वात् । तेन स्त्यपत्यस्यापि सङ्ग्रहः । कन्यात्वविवाहितैव । करस्मभात्रे विशेषश्रवणेनाविवाहितकन्यासङ्ख्याकर्तव्यत्वेन विहितत्वमिति । पुत्रशब्दस्य सन्ततिवाचकप्रजाशब्दापरपर्यायत्वेन पुत्रप्रौत्रप्रपौत्रहानौ पुनराधेयमित्यभियुक्ताः ।

कथंभूतानां पुत्रमर्त्यानां? ज्ञातीनां सवर्णजातानामित्यर्थः । अथवा, ज्ञातीनां कुलजातानां पुत्रव्यतिरिक्तानामपि, अवरोधने मरणे निमित्ते पुनराधेयमिष्यते इत्युत्तरश्लोकस्थेनान्वयः । मर्त्यायामिति पाठे मर्त्याशब्देन मृतिः । मरणे इति पाठे तु स्पष्ट-एवार्थः । अत्र ज्ञातिशब्देन त्रिपुरुषीति विज्ञायते । सा च स्वपितरमारभ्य वेदितव्या । पुत्रभ्रातृपितृमातृबन्धुपशूनामिति यज्ञ-तन्त्रोक्तेः । अङ्गसम्बन्धकारणाद् बन्धुरिति दुर्गवृत्तिकारः । अवरोधनमुपरोधः स च राजादिकृत इत्यापस्तम्बः । बलवद्भिरपरैर्निगृह्यमानत्वं रुध्यमानत्वं तदेवावरोधनमित्युक्तं श्रीरुद्रदत्तभाष्ये । पूर्वव्याख्यायां गोवलीवर्द्धन्यायेन प्रवृत्तिः* ॥८॥

अङ्गनाशेऽङ्गनानाशे पुनराधानमिष्यते ।

ज्यानिः सर्वस्वहानिः स्यात् स्पष्टं माध्यन्दिनश्रुतेः ॥९॥

अङ्गनाशे इति । तथा अङ्गनाशे माणादिहानौ, अङ्गनानाशे स्त्रीमरणे निमित्ते पुनराधेयमिष्यते । एता निमित्तसप्तम्यः । तथाच प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तते । भाष्ये तु अङ्गनाशब्देन कनिष्ठपत्नी आधानाननुप्रविष्टपत्नी वाऽन्वारम्भणीयोत्तरमजातपूर्ण-

मासस्य ज्येष्ठपत्नी वा याज्ञेय्यक्तम् । ज्येष्ठपत्न्या दोषविशेषेणानधि-
कारापत्तावेतदिति ° सृतिचन्द्रिकायाम् । एकवत्सरपर्याप्तद्रव्यहानौ
पुनराधेयमसमञ्जसं मन्वानस्य कस्यचिन्मतेनाह । ज्यानिरिति ।
ज्यानिस्रन्देन सर्वस्वहानिरुच्यते । इति माध्यन्दिनश्रुतेः सकाशात्
स्पष्टम् ॥९॥

अतोऽल्पद्रव्यनाशे तु पुनराधिर्न तन्मतात् ।

अभावपहृतेऽग्न्याधिः सत्याषाढादिदर्शनात् ॥ १० ॥

अत इति । अतः एतस्मादेव कारणात् अल्पद्रव्यनाशे । यस्य यत्
सर्वस्वं ततो न्यूनस्वहानौ तन्मताद्धेतोः न पुनराधेयं भवति । तथाच
श्रुतिः । योऽग्नौनाधाय सर्वज्यानि जीयते स पुनरादधीतेति ।
सर्वस्वशब्दार्थस्तु विश्वजिदधिकरणे ज्ञेयः । सत्याषाढादिदर्शनात् ।
सत्याषाढः कश्चित् कल्पकारः, स आदिर्यस्य स सत्याषाढादिर्बौ-
धायनमानवादयस्तेषां * दर्शनाच्छास्तात् ।

(“दीपको धूपकश्चैव तापार्थं यश्च नीयते ।

सर्वे ते लौकिकाः ज्ञेयास्तावन्मात्रापवर्गतः ॥

इदं वचनं चयनविषयमिति मिश्राः ।)। अग्नौ अपहृते चौर्थादिना
भ्रान्त्या वा नीते सति अग्न्याधेयं पुनराधेयं भवतीति शेषः ॥१०॥

प्रमीते पुनराधानमृत्विग्भ्रातृपुरोहिते ।

बौधायनमुनिः प्राह नेष्टं सूचान्तरेषिदम् ॥ ११ ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

† ( ) एतच्चिद्भ्रान्तर्गतः पाठो नास्ति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु ।

बौधायनमुनिः, ऋत्विक्भाटपुरोहिते । ऋत्विक् च भ्राता च०
पुरोहितश्चेति समाहारबन्धः । तस्मिन् प्रमीते मृते सति पुनरा-
धानं प्राह । इदं ऋत्विगादिमरणनिमित्तं पुनराधानं कल्पान्तरेषु
नेष्टं, न भवतीति भावः ॥११॥

आधानाद्यामयावित्वे बह्वृचाः पुनराहितम् ।

कथयन्ति प्रतिज्ञातभ्रंशे तामेव वाजिनः ॥१२॥

आधानेति । आधानस्य आदौ आदिमवर्षे, आमयावित्वे
आमयो रोगस्तद्वत्त्वे सति पुनराधेयं बह्वृचाः आश्वलायनाचार्याः
कथयन्ति शंसन्ति । अत्रामयशब्देन चयादिमहारोगो ग्राह्यः ।
सामान्यरोगस्य तु नित्यत्वेन^(१) नैमित्तिकत्वाभावात् । अतएव यज-
मानस्य महारोगो वा जायते इति यज्ञतन्त्रोक्तिः सङ्गच्छते । उदर-
व्याधिरिति वृत्तौ । अन्ये त्वामयोरोग इत्याहुः । तथाच सूत्रम्* ।
आधानाद्यामयावौति । अत्र यद्यपि प्रथमवर्षे इति सूत्रकृता
नोक्तं तथाप्यर्थासम्भयत इत्युक्तं वृत्तौ । नैमित्तिकान्तरमपि तैरेवो-
दाहृतम् । यदि वाऽर्थाव्येरेन्निति । अस्वार्थः । अर्था पुत्रपश्चादयः
यदि व्येरेन्विपद्येरेन्निति । प्रपञ्चितं चैतद्विस्तरतो वृत्तिकृद्भिः ।
पुत्रपश्चादिविपत्तिनिमित्तस्य पूर्वमुक्तत्वन्नोद्विहितं मूले । तामेव
पुनराहितमेव वाजिनो वाजसनेयिनः, नामैकदेशे नामग्रहणमिति

तत्सूत्रम्, - इति ड० पुस्तके पाठः । एवमुत्तरत्र ।

(१) यः कश्चित् स्वल्परोगः शरीरे सर्वदैव न्यूनाधिकभावेन वर्तते इति
भावः ।

न्यायात् । प्रतिज्ञातभंगे प्रतिज्ञातस्य भंगे नाग्रे सति कथयन्ति ।
तथाच तत्सूत्रम् । पुनराधेयमाधानाप्रतिज्ञातस्येति । अस्यार्थः ।
आधानेन लक्षणेन यस्याप्रतिज्ञातमप्रकाश्यमुपजायते स आधाना-
प्रतिज्ञात् इति भर्तृयज्ञाचार्या व्याचक्षते । यस्याधानसमनन्तरमेव
प्रतिज्ञातमपगतं स आधानाप्रतिज्ञात इति कर्कः ।

अत्रैवं श्रूयते । यस्याधानमनर्थकं स्यात् स पुनरदधीतेति ।
तथा, योऽग्नीनाधाय सर्वज्यानि जीयते स पुनरादधीतेति । सूत्रा-
र्थस्तु, प्रतीतः प्रसिद्धो ज्ञातः प्रतिज्ञातः । प्रादयोगताद्यर्थे प्रथमयेति
समासः । यो धनवित्ताध्ययनादिमत्तया प्रसिद्धः पुरुषः, स प्रति-
ज्ञात उच्यते । न प्रतिज्ञातः अप्रतिज्ञातः । आधानेन लक्षणेन
निमित्तेन वा अप्रतिज्ञातः आधानाप्रतिज्ञातः । यः प्रागाधाना-
लक्ष्यप्रतिष्ठोऽपि आधानसमनन्तरं संवत्सरादर्वागेव वित्तमानादिहा-
नेन लाभाभावाद्वा अप्रतिज्ञातोऽप्रसिद्ध इव स्यादप्रतिष्ठ इव
भवेत् स एवमुच्यते । तस्येदं दुष्टाग्न्युत्सर्गपूर्वकादुष्टाग्न्युत्पादकं पुन-
राधेयसञ्ज्ञकं कर्म भवति । तथा चार्थवणे पथते । आधानाददृष्टि-
स्येत् संवत्सरादर्वाग् रोहिण्यामग्निहोत्रमुत्सृज्य पुनर्वस्वो पुनराद-
धीतेति । शाङ्खायनश्च । काम्यं पुनराधेयमजानानस्येति । अस्यार्थः ।
आधानसंस्कृतेष्वग्निषु पुत्रादिप्राप्त्यर्थानि कर्माणि कुर्वन्नपि अग्नि-
दोषाद् यः कामान्न प्राप्नोति सो ऽजानन्नित्युच्यते । तस्य दुष्टाग्नि-
परित्यागेनादुष्टाग्न्युत्पादकतया काम्यं कामेभ्यो हितं पुनराधेयं
भवतीत्यर्थः । आपस्तम्बः । अग्नीनाधाय तस्मिन् संवत्सरे यो नर्धुयात्
स पुनरादधीत प्रजाकामः पशुकामः पुष्टिकामो जान्यां पुत्र-

मर्त्यायाम् । मानवे च । आहितेषु व्यूध्यमानः पूर्वां पौर्णमासीमुपो-
व्याग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं निर्वपेत् पौर्णमास्यां ज्वलतो-
विसृजेद्गन्धाधियेन व्याख्यातविकारांस्तु व्याख्यास्याम इति । काठके च ।
वृद्धो पुनराधेयमिति । तेन भर्तृयज्ञकृतव्याख्यानं युक्तमिवाभाति ।

अथवाऽयमर्थः । प्रतिज्ञातशब्दः प्रियवचनः । कुतः ? एतद्वाऽस्य प्रिय-
तमं* प्रतिज्ञाततमं धाम न यथां प्रियः पुत्रो वा हृदयं वेत्यादौ^(१)
तथा दर्शनात् । हरिस्वामिभिर्माधवाचार्यैश्च तथैव व्याख्यातत्वाच्च ।
अतः प्रतिज्ञातं प्रियं, न प्रतिज्ञातमप्रतिज्ञातमप्रियमित्यर्थः । आधान-
समनन्तरमेव सर्वस्वहानिपुत्रमरणप्रतिष्ठाहान्याद्यनिष्टदर्शनेनाधान-
मप्रतिज्ञातमप्रियमनिष्टफलत्वादवज्ञभं यस्य स आधानाप्रतिज्ञात-
स्तस्य आधानाप्रतिज्ञातस्य पुनराधेयं भवतीति । अयमेव सोऽज्वलः
सूत्रार्थः । पुत्रमर्त्यायामित्यत्र पुत्रशब्दस्यापत्यमात्रवचनः । नारायण-
वृत्तौ पुमांस एव मे पुत्रा जायैरन्नित्यत्रापत्यवाचित्वोक्तेः । जनयद्
बहुपुत्राणीति लिङ्गात् । पुमान् पुत्रो जायत इति च । पौत्री
मातामहस्तेनेति मनूक्तेः । पुत्र्या अपत्यमित्यर्थे तु स्त्रीभ्योऽङ्गिति
पौत्रेय इत्यापत्तेः । न चान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य^(२) पुंस्त्ववि-
शिष्टस्यैवापत्यस्य प्रतीतिरिति वाच्यम् । निमित्तगतसङ्ख्यालिङ्गयो-
रविवक्षितत्वेन सिद्धान्तितत्वात्पुत्रशब्दगतं पुंस्त्वमविवक्षितम् ।

* प्रियतमम्, — इति नास्ति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु ।

(१) यथा पुत्रः प्रियः हृदयं च प्रियं तथैतत् स्थानं प्रियं न किन्तु
अत्यन्तं प्रियमिति श्रुत्यर्थः ।

(२) पुत्रस्यापत्यमित्यत्र विभक्त्यर्थं पुंस्त्वमाश्रित्येत्यर्थः ।

प्रपञ्चितं चेतद्वैद्विचरण इत्यत्र भास्करभट्टैः । तथाच पुत्रशब्द-
स्थापत्यार्थपरतया शनन्त्येव लिङ्गाविशिष्टपौत्रपौत्र्यादिमत्याऽपि^(१)
निमित्तं भवितुमर्हतीति भावः ॥ १२ ॥

पुनराधननिमित्तमाह ।

उद्घातेऽग्नौ विहारात्प्राङ्मथ्यमानेऽप्यजन्मनि ।

लोकाग्न्यादावनिक्षिप्तेऽभ्युदयेऽस्तमयेऽपि वा ॥ १३ ॥

उद्घातेति । विहारात् प्राक् विहरणात् पूर्वमग्न्यावुद्घातेऽनुगते
सति मथ्यमानेऽप्यग्न्यावजन्मनि न विद्यते जन्म यस्य तस्मिन्नजन्मनि
सति लोकाग्न्यादौ । आदिशब्देनोदपात्रकुशवटुब्राह्मणाजानां
ग्रहणम् । अतिदर्शनात् । अनिक्षिप्तेऽनिधापिते सति अभ्युदयेऽस्तमये
वा निमित्ते जाते ॥ १३ ॥

विशिष्टहेतुनाऽनेन* जज्ञतवेदा विनश्यति ।

विहारोत्तरकालं वा नष्टौ पूर्वापरानलौ ॥ १४ ॥

विशिष्टेति । अनेन पूर्वाक्तविशिष्टहेतुना उद्धरणप्राक्कालीनै-
काग्न्यनुगमनिमित्तमन्यनाग्न्यजननहेतुकलौकिकाग्न्यादिनिधानरा-
हित्यविशिष्टास्तोदयकालरूपनिमित्तेन जातवेदा अग्निर्विनश्यति
नाशं प्राप्नोति । अत्राग्निशब्देनाग्निनिष्ठाधानजन्यसंस्कारापूर्वं लक्ष्यते ।
शक्याग्नेर्देवतात्वेन नाशासम्भवादन्वयानुपपत्तेः । पुनराधानं भवतीति

* तेन, - इति ग० पुस्तके, तत्र, - इति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) पुत्रमरणमिव पौत्र्यादिमरणमपीत्यर्थः ।

भावः । अत्राप्यन्तर्गर्भिणीन्यायेन • केवलगार्हपत्योपशमे उभावग्री ।
इत्यादिनिमित्तसङ्गावेन पुनराधेयमेव केचिद् वाजह्रुः ।

विहरणात् प्राक् तादृशविशिष्टहेतुनाऽग्निनाश इत्युक्तम् ।
अधुना विहारोत्तरमपि तादृशेनैव हेतुनाऽग्निनाशो भवतीत्याह ।
विहारेति । वेत्यथवा । विहारोत्तरकालं यथा स्यात् तथा
पूर्वापरौ गार्हपत्याहवनीथौ नष्टावनुगतौ ॥१४॥

शेषं पूर्वोदितं सर्वं तत्राप्यग्निर्विनश्यति ।

वैधं काष्ठमनिर्मथ्य प्रागेवाग्न्युदकादिके ॥ १५ ॥

विन्यस्तेष्वग्निनाशः स्यादुदयास्तमये सति ।

शेषं मथ्यमानेऽप्यजननादिकं सर्वं पूर्वोदितं यदि स्यात्तत्रापि
तन्निमित्तेऽपि अग्निदयं न्विनश्यति । अग्निरित्येकवचनं जात्यभिप्रा-
येण । न्यायस्य तुल्यत्वात् । विनाशशब्देन पुनराधेयं भवतीत्याह ।
यस्योभावग्री इति विशेषश्रवणात् । अत्र विशिष्टहेतावुद्धरणोत्तर-
कालीनेति विशेषणीयम् । पूर्वोक्तविशिष्टहेतौ मन्यनाग्न्यजननहेतु-
केति विशेषणस्य ह्युक्तमाह । वैधमिति । उद्धरणात्प्रागुत्तरं वाऽग्ना-
वनुगते सति वैधं शास्त्रोदितं काष्ठमरणिरूपमनिर्मथ्यामथित्वा
प्रागेव मन्यनात् पूर्वमेव अग्न्युदकादिके विन्यस्तेष्वपि स्थापितेष्वपि^(१)
उदयास्तमये जाते नाशोऽग्निनिष्ठसंस्कारध्वंसो भवति । पुनराधेयं
भवतीति भावः ॥१५॥

(१) अत्रैकवचनबहुवचनान्तयोरन्वयश्चिन्तनीयः । ममत्तु, विन्यस्तेऽप्यग्नि-
नाशः स्यात्, - इति पाठः प्रतिभाति ।

अस्मिन् विषये कर्कमतमाह ।

कालाल्पत्वे त्वनिर्मथ्य लोकाग्न्यादि क्षिपेद्यदि ॥१६॥
उदयास्तमयात् पूर्वं कर्कोऽत्रानाशमिच्छति ।

कालेति । उद्धरणात् पूर्वमुत्तरं वाऽनुगमे कालाल्पत्वे सति, कालस्थाल्पत्वं कालाल्पत्वं स्वल्पकालत्वे सति, अस्तोदयभयान्मन्य-
नारम्भमकालैव यदि चेत् उदयास्तमयात् पूर्वमेव लौकिकाग्न्यादि
क्षिपेत् खरे स्थापयेत् । अस्मिन्निमित्ते कर्काचार्यः अनाशं ना-
शाभावमिच्छति । मन्यनपर्याप्तकाले सति अनिर्मथ्य कृतेऽपि खरे
ऽग्निस्थापने पुनराधेयमेवेति भावः ॥ १६ ॥

मतान्तरमाह ।-

लोकाग्न्यादावलब्धेऽपि पुराऽर्कास्तमयोदयात् ॥१७॥
मन्यनारम्भमात्रेण नाशो वृद्धैर्निवारितः ।

लोकेति । अर्कस्य सूर्यस्यास्तमयोदयात्पुरा पूर्वं लोकाग्न्यादौ,
आदिशब्देनोदकादिके अलब्धे सति अप्राप्ते सति *, स्वल्पकालेऽपि
मन्यनस्यारम्भमात्रेण केवलेनारम्भेण वृद्धैः पूर्वाचार्यैर्नाशः संस्कार-
नाशो निवारितः । न भवतीत्यर्थः । तत्रयुक्तं पुनराधेयं पुनराधानं
वा न भवतीति भावः । किन्त्वनुगमप्रायश्चित्तमेव । मन्यनारम्भस्तु
भस्मस्पर्शेन भवतीत्युक्तं नारायणवृत्तौ ॥ १७ ॥

पूर्वमस्तोदयकालीनोभयानुगमस्य निमित्तत्वमुक्तमधुना तज्ज्ञा-
नस्य निमित्तत्वं मतभेदेनाह ।

* अप्राप्ते सति, - इति नास्ति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु ।

उभयोद्दानविज्ञानादूर्ध्वमर्कोऽस्तमेति चेत् ॥१८॥
कर्कोऽग्निनाशमाचष्टे मश्चाज्ज्ञाते न दुष्यति* ।

उभयेति । उभयस्यार्थादग्नेः उद्दानमनुगमस्तस्य ज्ञानाज्ज्ञाना-
नन्तरं अर्कोऽस्तं चेत् एति उदयं प्राप्नोति तदा कर्काचार्योऽग्नि-
नाशमाचष्टे कथयति । पश्चात् अस्तोदयानन्तरं ज्ञाते अनुगमज्ञानं
चेन्न दुष्यति दोषयुक्तो न भवति । अर्थादग्निः । पुनराधेयं तदा
न भवतीति भावः ॥१८॥

उभयानुगमेऽपि पुनराधेयं नेति मतान्तरेणाह ।

एकयोनित्वपक्षे तु सर्वाग्न्यनुगमो यदि† ॥ १९ ॥
उद्यास्तमये चैव नाशमेके न तूभयोः० ।

एकेति । एके आचार्या एकयोनित्वपक्षे, एका योनिररणिर्घषां
ते एकयोनयस्तेषां भावस्तत्त्वं तस्य पक्षे, सर्वाग्न्यनुगमः सर्वेषां त्रया-
णामग्नीनामनुगमो यदि चेत्, तु पुनरुद्यास्तमये च रवेर्जाति
सत्येव नाशं वदन्ति । नियोगार्थं एवञ्जब्दः । तु पुनरुभयोर्गार्हपत्या-
हवनीययोरनुगमे न भवतीत्यर्थः ॥१९॥

तस्मिन्नेव पक्षे सर्वाग्न्यनुगमेऽपि कञ्चिद्विशेषमाह ।

अज्ञश्चेदुभयोद्दानेऽभ्युद्यास्तमयात् पुरा ॥ २० ॥
परोऽग्निरेको जातश्चेत्तावताऽपि न नश्यति ।
तदनुत्पादमात्रेण स्यादग्न्याधिर्न पूर्वयोः ॥२१॥

* पश्चाज्ज्ञातेऽपि नेच्छति, - इति ग०, ड० पुस्तकयोः पाठः ।

† यदा, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

अज्ञ इति । उभयोद्दाने उभयानुगमे चेद्यदि अज्ञस्तद्विषयक-
ज्ञानाभाववानित्यर्थः । उद्यास्तमयात् पुरा पूर्वं मन्वनेन लौकि-
काग्निस्थापनादिना वा परोऽग्निः पाश्चात्योऽग्निर्गार्हपत्य इति यावत् ।
एकः केवलश्चेद्यदि जातः पश्चादाहवनीयाद्यनुगमज्ञाने जातेऽपि
तावता तन्मात्रनिमित्तेन न नश्यति नष्टो न भवति ।

तत्रैवं प्रपञ्चः । यस्योभावग्री इत्यादिना उभयानुगमो निमि-
त्तम् । तत्रोभयत्वस्योद्देश्यविशेषणस्यापि विवक्षितत्वेन सिद्धान्तित-
त्वान्नैकानुगमे पुनराधानमित्येकः पक्षः । अन्तर्गर्भिणीन्यायेन केवलं
गार्हपत्यैकानुगमे पुनराधेयमिति द्वितीयः । कर्कमते त्वभया-
नुगमज्ञानं निमित्तम् । तेनोभयानुगमस्यास्तोदयात् प्राक् ज्ञाने
पुनराधेयम् । तदुत्तरं ज्ञाने तु न भवति, किन्त्वनुगमप्रायश्चि-
त्तमेव । केचित्तूभयानुगमस्य भिन्नयोनिपरत्वे निमित्तत्वमभिन्न-
योनित्वपक्षे तु सर्वाग्न्यनुगमज्ञानस्य निमित्तत्वमाहुः । अत्रापि
यमदूरात् परापश्येदित्यादि बोध्यम् ॥ २० ॥

तदिति । तस्य गार्हपत्याग्नेरनुत्पत्तिमात्रेण, अनुत्पत्तिरेव
अनुत्पत्तिमात्रं, तेनाग्न्याधिः पुनराधेयं भवति पूर्वयोराहवनीयद-
क्षिणाग्न्योरनुत्पत्त्या नेत्यर्थः ।

अस्तोदयात् पूर्वमहताद्वरणस्य गार्हपत्यस्यानुगमे सत्यन्तर्गर्भि-
णीन्यायेनोभयानुगमाशङ्क्य हत्वाचिन्नेयम् ॥ २१ ॥

केचित्त्वविहृतावस्थे परेऽग्नावनुगच्छति ।

नाधानं मन्वते तत्र नोभयानुगमो हि सः ॥ २२ ॥

केचिदिति । अविहृतावस्थे, अकृतविहरणा अवस्था दशा यस्य,,
विहरणात्प्रागिति यावत् । परेऽग्नौ पाश्चात्येऽग्नौ गार्हपत्येऽनुगते
सति, केचित् केचन, तु अर्घ्यं, केचिदपीत्यर्थः । तत्र तस्मिन्निमित्ते
आधानं पूर्वोक्तं पुनराधेयं न मन्वते । अत्राधानशब्दोऽन्युत्पादकत्वेन
पुनराधेये उपचर्यते । हि यस्मात् सः उभयानुगमो न, नैवेत्यर्थः ॥
॥२२॥

यस्योभावग्नौ अनुगतावभिनिस्त्रोचेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयं तस्य
प्रायश्चित्तिरित्यनेनास्तोदयकालीनोभयानुगमननिमित्ते नैमित्तिक-
त्वेनाम्नातस्य पुनराधेयस्येष्ट्यङ्गभूताग्न्याधानोत्तरकालीन-तादृशो-
भयानुगमननिमित्तेऽपि सति निमित्ते नैमित्तिकमिति न्यायेन
कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तस्य निवृत्तिं बोधयन् निमित्ताभावमाचष्टे ।

अन्वाहितोभयध्वंसेऽप्यग्निनाशो न विद्यते ।

अन्वाहितविधिः कार्यो हव्यवाहद्वये पृथक् ॥ २३ ॥

अन्विति । अनु अन्वाधानेनाहितः संस्कृतः अन्वाहितोऽर्था-
दग्निः । तस्योभयं गार्हपत्याहवनीयरूपं, तस्य ध्वंसोऽभावः, स च साऽ-
ऽदिरनन्तः^(१) । तस्मिन् सति । यदा, अन्वाहितात् अन्वाधानानन्तरं
उभयध्वंसे सति । अन्वाहितशब्दोऽत्रान्वाधानवचनः अनुपूर्वकस्या-

(१) स च ध्वंसश्च । घटादिध्वंसोहि सुदूरपातादिना जायते इत्यसौ
सादिः । ध्वंसस्तु कदाचिदपि न नश्यति । तन्नाशे घटाद्युन्मज्जना-
पत्तेः । अतोऽसावनन्तश्चेत्यर्थः ।

धानशब्दस्येवाहितपदस्यान्वाधानवाचकत्वेन विवक्षितत्वात् । अन्वाधानानन्तरमुभयानुगमेऽपि अग्निनाशोऽग्निलिष्ठाधानजन्यसंस्कारापूर्वनाशो न विद्यते न भवति । तत्रयुक्तं पुनराधेयं न भवतीत्यर्थः । अत्रोद्देश्यविशेषणस्योभयशब्दस्य विवक्षितत्वेन सिद्धान्तितत्वान्नैकतरानुगमो निमित्तमत उभयपदोपादानम् । अपिनाऽस्तोदयकालीनत्वं प्रोच्यते ।

तर्हि तत्र किं स्यादत आह । अन्वाहितेति । अन्वाहितस्याग्नेरनुगमे यो विधिः कल्पकृदुक्तः, यद्वाऽन्वाहितादन्वाधानोत्तरमनुगमे यो विधिर्हव्यवाहद्वये हव्यवाहयोरग्न्योर्द्वयं गार्हपत्याहवनीयरूपं तस्मिन्, पृथगितरानुगमेऽपि प्रत्येकं भवति । अत्रोभयशब्दस्याविवक्षितत्वज्ञापनाय पृथक्पदोपादानम् । अन्यथोभयानुगमे एवान्वाहितविधिना भवितव्यमिति गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्न्यन्तरानुगमेऽपि अन्वाहितविधिर्भवति । एष एवान्वाधानोत्तरं प्राक् कर्मापवर्गाद् यदा कदाचिदन्यतरानुगमे द्रष्टव्यः । अन्वाधानञ्च प्रकृतिविकृतिसाधारणमेव ।

नन्वग्निहोत्रहोमाङ्गभूतास्त्रिष्टिषु क्रियमाणास्त्रग्न्यान्वाधानोत्तरकालीनाग्न्यनुगमे चैतदेव प्रायश्चित्तमन्यदेति सन्देहे, अविशेषादेतदेवेति प्राप्ते, नेति ब्रूमः ।

“अग्निहोत्राङ्गभूतेष्टिमध्येऽग्न्यनुगमो यदि ।

गृहीतानुगमो न स्यादाधानेष्टिवदत्र तु ॥

साधारणं न चेहाग्नेर्येन स्यात् पौर्णमासवत् ।

न ह्यद्वारणमिच्छर्थं किन्तु होमार्थमेव तत् ॥

तस्माद्यथाऽतिथेर्होमकालीनस्य भुजिक्रिया ।

नाग्निहोत्राङ्गमेवं न गृहीतानुगमस्त्वित् ।

किंन्वनादिष्टमात्रेण पुनरुद्धरणं भवेत्” ।

इति वचनाद् अनादिष्टमनुगतप्रायश्चित्तम् । अन्वाहितविधेस्तु कल्पभेदेन नानात्वान्मूले नोक्त इति सङ्क्षेपः ॥ २३ ॥

क्वचिदनुगमभ्रान्त्या कृते मन्यने पूर्वाग्निदर्शने च जाते तत्र किं स्यादिति अनुगमप्रसङ्गान्नेमित्तिकान्तरमाह ।

नाशभ्रान्त्या मथित्वाऽग्निं पूर्वाग्निं यदि पश्यति ।

मथिताग्निं समारोप्य पूर्वाग्नी वर्त्तयेत् क्रियाः ॥ २४ ॥

नाशेति । नाशोऽनुगमस्तद्भ्रान्त्याऽनुगत इति बुद्ध्याऽग्निं मथित्वा तद्द्वारेणोपलम्बिगोचरं कृत्वा पूर्वाग्निं खरस्थिताग्निं यदि पश्यति । तदैव मथिताग्निमरणिस्थाग्निं समारोप्य पात्रान्तरे खरे वा कृत्वा समारोपविधिनाऽरण्योः समारोप्यं * कृत्वा क्रिया होमादिरूपा पूर्वाग्नी खरस्थाग्नौ वर्त्तयेत् कुर्यादित्यर्थः । कालप्राप्तक्रियानुवादोऽयम् । अनुगतभ्रान्त्या मथितस्याग्नेस्त्यागः सर्वप्रायश्चित्तं चेत्युक्तं देवग्रन्थे । समारोपस्य तु नानात्वान्मूले नोक्तः । अस्यैव भ्रान्त्योद्धृतस्य पूर्वाग्नि-रूपरि निधाने कृते अग्नयेऽग्निमतेऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति पूर्णाङ्गिं वा जुहुयात् । कात्यायनेन तु उपस्थानमपि आम्नातम् । एवमाह्वनीयदर्शिणाग्न्यन्यतराग्न्यनुगमभ्रान्त्या गार्हपत्यादुद्धरणे कृते

* समारोपम्, - इति क०, ख० पुस्तकयोः पाठः ।

पश्चात् पूर्वज्ञाने प्रायश्चित्तं कृत्वा भ्रान्त्योद्धृतस्य गार्हपत्यमध्ये पश्चात्प्रक्षेपः कार्यः । अथ सङ्कल्पदोषदुष्टोऽयमग्निरित्येवं बुद्धिश्चेत् तदा इदं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तं * भ्रान्त्योद्धृतमाहवनीयस्य पश्चात् पुरस्तादा स्थापरयित्वा उभयत्राग्निद्वये होमं कुर्यात् । तत्रैवं कर्त्तव्यता । स्वातवतीं प्रणालसदृशीं पूर्वां समिधमाधाय एकमेव चतुर्गृहीतं तस्यां समिधि होतव्यं, यथा ऊतं द्रव्यमुभयोरग्नयोः प्राप्नोति । एवमुभयत्र होमः कृतो भवति । एवमेव भ्रान्त्योद्धृतस्याहवनीयदक्षिणाग्न्योरुपरि निधाने कृते पूर्वोक्तमिष्टिरूपमुपस्थानरूपं वा प्रायश्चित्तं बोध्यमिति सङ्क्षेपः ॥२४॥

प्रागस्तोदयादग्न्यनुगमे लोकान्यादीनामनिक्षेपे च सति पुनराधेयस्य विकल्पमाह ।

उद्घातोदयनिघ्नोक्ताद् † यावदग्निविनाशनम् ।

अग्न्याधिपुनराधेये ‡ स्यातां तत्र विकल्पतः ॥ २५ ॥

उद्घातेति । उद्घातोऽनुगमः, उदयस्य निघ्नोक्तेति समाहार-
द्वन्द्वः । उद्घाताद्घातमारभ्य उदयनिघ्नोक्ताद्यावदुदयास्तपर्यन्तमि-
त्यर्थः । अग्निविनाशनम्, लौकिकान्यादिक्षेपराहित्येन पूर्वमुक्तम् ।

* तं, - इति नास्ति क० ख० घ० पुस्तकेषु ।

† निघ्नोक्ताद्, - इति ग० पुस्तके पाठः । एवं परत्र ।

‡ अग्न्याधिपुनराधाने, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

तत्र तस्मिन्निमित्ते सति । अग्न्याधिपुनराधेये । पुनराधानपुनरा-
धेये विकल्पतो विकल्पेन स्यातां भवतः । तदुक्तं यज्ञपार्ष्णे,—

“उदयास्तमयात्पूर्वं गार्हपत्यो गतो यदि ।

भस्मनाऽऽणिमासृश्य त्वणं कुर्यात्तु मन्थनम् ॥

मथ्यमानो न जायेत लौकिकाम्न्यादिकं क्षिपेत्

ततो विहरणं कृत्वा होमं कुर्याद्दयथाविधि ॥

यद्यग्न्यादावनिक्षिप्ते उदयास्तमयो भवेत् ।

खरस्थानं यदा शून्यं तदा स्यात् पुनराहितिः” ॥ इति ।

पुनराहितिपदस्योभयवाचकत्वादिति ॥२५॥

निमित्तान्तरमाह ।

मन्त्रं विना समारूढोऽऽरण्योरात्मनि वा यदि ।

तत्र ज्वलनशान्तौ* स्यात्समारूढं शान्तिवत् ॥ २६ ॥

मन्त्रेति । अरण्योः, वेत्यथवा, मन्त्रं समारोपमन्त्रं विना भ्रान्त्या
मन्त्रान्तरेण † समारूढः कृत इति शेषः । ततो ज्वलनशान्तौ
खरस्थान्युपशमे तत्र तस्मिन्निमित्ते सति असमारूढशान्तिवत्
असमारोपितस्य शान्तिस्तथा तुल्यं स्यात् । अनुगमप्रायश्चित्तं मथ-
नपूर्वकं भवतीति भावः । ‡ समारोपित इति बुद्ध्या मथनानुगम-
प्रायश्चित्ते चेन्न करोति तदा तृतीयहोमकालात्प्राक् ज्ञाते मन्थ-
नादि कार्यम् । तदूर्ध्वज्ञाने तु पुनराधानमिति † ॥२६॥

* शान्तिः, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

† मन्त्रान्तरेण वा, — इति ड० पुस्तके पाठः ।

‡ अयमंशः ख० घ० पुस्तकयोस्त्वटितः ।

एवमवरोहणमन्त्रं विनाऽप्येतदेव नैमित्तिकं भवतीत्याह ।

आरूढोऽपि यथाशास्त्रमवरूढो न शास्त्रतः ।

तृतीये होमकाले वा सम्प्राप्ते पुनराहितिः ॥ २७ ॥

श्रीरूढेति । यथाशास्त्रं, शास्त्रमनतिक्रम्येति यथाशास्त्रं मन्त्रः* ।
तेन आरूढः समारोपितोऽपि, यदीति पूर्वोक्तमाह्वयम् । शास्त्रतो-
मन्त्रेण नावरूढः, प्रत्यवरोहणमन्त्रं विना भ्रान्त्याऽन्यमन्त्रेण वाऽव-
रूढोऽपि नावरूढस्तदा तृतीयहोमकालात्प्रागवरोहणमन्त्रपूर्वकं
मन्थनं कार्यम् । तृतीयात् परन्तु पुनराहितिः स्यात् । इदन्तु शा-
खान्तरविषयम् । कस्यांचिदवरोहणस्थान्तन्वानात् ।

यद्वा हेतुपरतया व्याख्येयम् । तद्यथा । आरूढेति । यथा-
शास्त्रं शास्त्रोक्तविधिना शास्त्रोक्तक्रिययेति यावत् । आरूढोऽपि
शास्त्रतः शास्त्रेण सार्वविभक्तिकस्तस्मै । नावरूढोऽरणिमात्मानं वा
प्राप्तः । अनेनेदं कर्म कर्त्तव्यमिति नियमविधिन्यथाभावात् । विद्य-
मानेऽग्नौ यथोक्तः समारोपोधारणं वा कार्यम् । उपशान्तौ तु
भस्मस्पर्शादि प्रायश्चित्तहोमान्तं कार्यम् । अथ मन्थने क्रियमाणे
चेदग्निर्न जायेत तत्र किं स्यादत आह । तृतीयेति । खरस्थान्य-
नुगमोत्तरं मथ्यमानेऽप्यजन्मनीत्यध्याहार्यम् । असमारूढशान्ति-
वदित्युक्तत्वात् तृतीये होमकाले सम्प्राप्ते पुनराहितिः पुनराधानं
भवतीति । वा शब्दोऽवधारणे । तदुक्तम् ।

* शास्त्रमात्रः, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

“अग्रावनुगते यस्य होमकालद्वयं व्रजेत् ।

उभयोर्विप्रवासे वा पुनराधानमर्हति” ॥ २७ ॥

प्रागंस्तोदयादम्बनुगमे लौकिकाग्न्यादिषु होमं सम्याद्य मन्थनं
कार्यमित्युक्तमधुना तद्वधिकथनपूर्वकं पुनराधाननिमित्तमाह ।

यदा तु लौकिकाग्न्यादि निधाय हवनं तदा ।

हुतेऽपि लौकिकाग्न्यादौ मथ्यमानोऽप्यनन्तरम् ॥ २८ ॥

द्वितीयाद्वा तृतीयाद्वा होमकालात्पुरा यदि ।

अग्निर्न जायते तत्र पुनराधानमाचरेत् ॥ २९ ॥

यदेति द्वाभ्याम् । यदा यस्मिन् काले लौकिकाग्न्यादि निधाय
तदा तस्मिन् काले तस्मिन्नेवाग्नौ हवनं कार्यमिति शेषः । न
तत्तरभावमथिताग्नौ ।

तु पुनरर्थे । लौकिकाग्न्यादौ हुतेऽपि अनन्तरं होमानन्तरं
मथ्यमानोऽपि अग्निः द्वितीयाद्वा तृतीयाद्वा होमकालात् पुरा
यदि न जायते तत्र पुनराधानमाचरेत् । होमस्तु लौकिकाग्नौ
एक एव । द्वितीयहोमकालात्प्राक् अजनने पुनराधानमिति
रामांडारः । शाङ्खायनसूत्रे अप्रवक्ष्यन्नात्मन्यरण्योः समिधि नाग्निं
समारोहयत इति । होमस्तु समारोपमथ्यमानविषयो नानुगतम-
थ्यमानविषयदत्तुक्तं वृत्तौ ॥ २८ ॥ २९ ॥

लौकिकाग्निनिधानात्प्रागुत्तरं वा भस्मस्पर्शादिविशिष्टाग्न्युत्पत्ति-
रेव पुनराधाननिवर्त्तिकेत्याह ।

जातोऽपि वा विना भस्मस्पर्शं जातजपं विना ।
 प्रायश्चित्तं विना काष्ठं मन्यने चोदितं विना ॥ ३० ॥
 लौकिकः स्यादतो लुप्तादारभ्यावर्त्तयेत् पुनः ।

जातेति । भस्मस्पर्शं विना यस्मिन् गोमयपिण्डे दारुणि वाऽग्न्यु-
 पशमस्तद्भस्मनाऽरण्योः स्यर्गमन्तरेण मन्यनात् प्रथम-द्वितीय-तृतीय-
 होमकालात्प्राक् जातोऽपि लौकिकः स्यादित्युत्तरस्थेन लौकिक-
 पदं नान्वयः प्रत्येकं बोध्यः । यत्राग्न्युपशमस्तद्भस्मनाऽरणी संस्पृशेदिति
 वचनात् ।

एवं, जातजपं विना जातोऽपि लौकिकः स्यात् । इदञ्च
 जातजपाभावरूपं पुनराधाननिमित्तं यस्यां शाखायां जातेऽग्नौ
 जातजपोविहितोऽस्ति तच्छाखापरम् । एवं जातोऽपि प्रायश्चित्तं
 विना लौकिकः स्यात् । अत्र प्रायश्चित्तशब्देनानुगतप्रायश्चित्तमे-
 वोच्यते । तथाच प्रमादादिना प्रायश्चित्ताकरणेन लौकिको भवति ।

अत्र केचित् । भस्मस्पर्शरूपस्यैवादिष्टप्रायश्चित्तस्य कृतत्वादित्यद-
 नुगतप्रायश्चित्तं न भवति तेनानुगतप्रायश्चित्ताभावेऽपि लौकिकत्वं
 नेत्याहुः । परे तु भस्मस्पर्शस्याग्निहोत्रप्रकरणपठितत्वेन तत्परत्वा-
 त्तत्रैव भस्मस्पर्शो नान्यत्र । तद्व्यतिरिक्ताग्न्यनुगमे भस्मस्पर्शो न भवति
 किन्वनुगतप्रायश्चित्तमेवेति कर्काः । तदुक्तं रेणुकाचार्यैः ।

“विहारकालादन्यत्र यदा नर्थ्योऽनुगच्छति ।

मथित्वा नर्थ्यमुद्धृत्यानादिष्टं तत्र ह्ययते” ॥ इति ।

मन्यने चोदितं काष्ठं विना प्रमादादिना प्रमन्यान्तरेण भ्रान्त्या

वा लौकिकारणीभ्यां जातोऽपि लौकिकः स्यात् । एवमचोदित-
पाकादिकमपि पुनराधानप्रयोजकम् ।

• “अचोदितेन पाकेन कृतेनोद्धरणेन च ।

लौकिकोऽग्निः स विज्ञेयः पुनराधानमर्हति” ॥

इति बौधायनीयात् । अतो यस्माद्ग्निविनाशो जात इति हेतु-
र्लुप्तात् लुप्तपदार्थाद्भस्मस्यर्गादिरूपादारभ्य यस्य पदार्थस्य भस्म-
स्यर्गादिर्लोपो जातस्तमारभ्य पुनरावर्त्तयेत् । यदि स्यर्गा विहितो-
जातजपस्त्वकृतस्तदा जातजपमारभ्यावृत्तिः, स्यर्गस्य कृतत्वात् । एव-
मूह्यम् ॥३०॥

अकृतस्यर्गादिपदार्थानां कालावधिमाह ।

यदि नावर्त्तयेद्ब्रह्मै तादृश्येव जुहोति च ॥ ३१ ॥

ह्यमानेऽपि लुप्येत होमकालाष्टकात्परम् ।

यदीति । प्रसादादालस्याद्वा यदि नावर्त्तयेत् पुनरावृत्तिं न
कुर्यात्तादृश्येव स्यर्गादिरहिते एव चेत् जुहोति, तदा अष्टमहो-
मकालमभिव्याप्य लौकिको न भवति । इत ऊर्ध्वं होमकालाष्ट-
कात्परं ह्यमानेऽपि सति लुप्यते । अग्निनिष्ठः संस्कार इति शेषः ।
लौकिको भवतीति भावः ।

इदमत्राकृतम् । अष्टमहोमपर्यन्तं तथाविधेऽप्यग्नौ कृतानां
कर्मणां; फलजनकत्वमव्याहृतं तदुत्तरं तु नैष्कल्यमिति होमाधि-
करणास्य लौकिकत्वात् । तेन लुप्तपदार्थस्य विस्तृत्या स्मरणोत्तरं
चतुर्षु दिवसेषु मध्ये करणं इत ऊर्ध्वं पुनराधानमेव ॥३१॥

* कुप्यते, - इति ख० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

भस्मस्पर्शस्य पुनराधाननिमित्तानित्यतां मतान्तरकथनेनाह ।
 भस्मस्पर्शं विनाऽप्येके लौकिकत्वं न मन्वते ॥ ३२ ॥
 होमाष्टकाऽधिके लुप्ते धृतोऽप्यग्निर्विनश्यति ।
 ततोऽल्पहोमलोपेऽपि यद्युद्वायेद्विनश्यति ॥ ३३ ॥
 आधानपुनराधाने विकल्पेनात्र चोदिते ।

भस्मेति । एके आचार्याभस्मस्पर्शं विनाऽपि लौकिकत्वं न
 मन्वते । अर्थाद्ग्रेः । क्रियालोपनिमित्ते पुनराधेयं भवतीत्याह ।
 होमेति सार्द्धेन । धृतोऽपि ज्वलमानोऽप्यग्निर्होमानामष्टकं तस्मा-
 दधिके होमे लुप्ते सति विनश्यति नष्टसंस्कारो भवति । ततो-
 होमाष्टकादल्पहोमलोपेऽपि यदि उद्वायेदनुगमन्प्राप्नुयात् तर्हि
 विनश्यति । द्वित्रिचतुर्होमलोपेऽपि नष्टो भवति । विद्यमाने तु
 होमाष्टकपर्यन्तं नाग्नेः, तदुत्तरं नाग्नेरिति भावः ।

अत्रास्मिन् निमित्ते आधानपुनराधाने । आधानशब्देन
 पुनराधेयमुच्यते तत्राप्यग्न्युत्पादकत्वेनाधानपदस्य भाक्तव्यवहारात् ।
 विकल्पेन चोदिते । आधेयं पुनराधानं वा भवतीति भावः ॥
 ३२ ॥ ३३ ॥

अत्र लौगाक्षिमतमाह ।

लुप्ते होमद्वये प्राह लौगाक्षिरनिलाहितिम् ॥ ३४ ॥
 ज्वलत्त्वग्निषु कर्तव्या तन्तुमन्त्येव केवला ।

लौगाक्षिसामा षड्विहोमद्वये लुप्ते सति पुनराहितिं पुन-

राधानं प्राह । तथा चैतन्मतेनग्निष्वसत्सु होमदयस्त्रापे पुनरा-
धानमेव भवति । तथाचोक्तं ऋगुणः ।

• “होमदयात्यये दर्शपूर्णमासात्यये तथा ।

पुनरेवाग्निमादधादिति भार्गवशासनमिति” ॥

विद्यमानेष्वग्निषु तु पुनराधानं नेत्याह । ज्वलत्स्विति-^१ अग्निषु-
ज्वलत्सु विद्यमानेषु केवला एकहविष्का तन्तुमत्येव तन्तुमतीष्टिरेव
कर्तव्या । होमाष्टकलोपे ततोऽधिकलोपेऽपि पुनराधानं नेति *
पूर्वस्माद्भेदः । यद्वा केवलां तन्तुमतीष्टिं कृत्वाऽऽपन्निवृत्तौ अतिक्रान्त
होमान् कृत्वेव होमाः कार्या इति केवलशब्दार्थः ॥ २४ ॥

इदमापद्विषयकमित्याह ।

आपद्यग्निषु दीप्यत्स मासाङ्गं चेन्न ह्ययते ॥ ३५ ॥

सर्वहोमानतिक्रान्तान् पश्चान्ते पञ्चहोमवत् ।

समस्य जुहुयात्पश्चादिष्टिस्तन्तुमती भवेत् ॥ ३६ ॥

न तत्र पुनराधेयमिति कौषीतकी श्रुतिः ।

आपदीति । आपदि राष्ट्रभ्रंशादिविपत्तौ अग्निषु दीप्यत्सु
विद्यमानेषु सत्सु मासाङ्गं पञ्चपर्यन्तं न ह्ययते होमो न क्रियते
चेत्, अतिक्रान्तान् सर्वहोमान् दिनसंख्यात † सायं प्रातर्होमान्
पञ्चहोमवत् समस्य समासं कृत्वा जुहुयात् । पश्चादनन्तरं तन्तु-
मतीमंशका इष्टिः प्रायश्चित्तं भवेत् । तत्र पुनराधानं पुनराधेयं

* विकल्पेन नेति, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

† दिनसंख्यातः, - इति क० पुस्तके पाठः ।

वा विकल्पेनोक्तं न भवेदिति कौषीतिकी श्रुतिर्ब्राह्मणम् । पक्ष-
होमवदित्युपलक्षणम् । तेन पक्षन्यूनहोमलोपेऽपि तावद्दिनसङ्घात-
होमान् कृत्वा तन्तुमतीष्टिः ।

अत्रातिशान्तहोमकरणमिति लौगाचिमताद्भेदः । स्वकाला-
नुतरंगौण इत्युक्तेर्गौणोऽप्यत्रेदृशो भवेदित्युक्तेश्च होमकरणं युक्तम् ॥

३५ ॥ ३६ ॥

आपदि पक्षादूर्ध्वमपि होमलोपे नाग्निनाश इति मतान्तरेणाह
षड्भिः ।

वत्सरं वत्सराद्धं वा होमलोपे मतान्तरात् ॥ ३७ ॥

आपत्काले न नश्यन्ति दीप्यन्ते चेद्भुताशनाः ।

वत्सरं वत्सरपर्यन्तमित्यर्थः । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति
द्वितीया । वेत्यथवा । वत्सराद्धं वर्षस्याद्धं षण्मासपर्यन्तम् । आपत्काले
दुर्भिक्षादिना महापदि होमलोपे सति ऊताशनाश्चेद्दीप्यन्ते अनु-
गताः कदाचिदपि न भविष्यन्ति, तर्हि न नश्यन्ति पुनराधानं
नेत्यर्थः । वज्रवचनमन्तरागर्भिणीन्यायेन बोध्यम् । नित्यधारित्व-
पक्षाभिप्रायेण वा । यद्यनुगमनं समारोपो वा तदा पुनराधान-
मिति पूर्वाक्तं ज्ञेयम् । समारूढाग्नेरप्येकाहाद्यग्निहोत्रानारम्भे तन्तु-
मतीं कृत्वा प्रतिहोमं मनस्वतीं च प्रायश्चित्तमित्युक्तं प्रायश्चित्त-
प्रदीपे ॥ ३७ ॥

वत्सराद्धोत्तरमापन्नवृत्तौ अतिक्रान्तहोमान् कृत्वा पञ्चदशवि-
ष्केष्टिः कार्येत्याह ।

पञ्च कार्याः पुरोडाशा होमे लुप्तेऽर्द्धवत्सरम् ।
 पथिकृत् प्रथमोज्ञेयः पावकः शुचिरेव च ॥ ३८ ॥
 व्रतपतिस्तन्तुमांश्चाग्नेर्देवतायाः गुणाः क्रमात् ।
 सप्त कुर्यात् पुरोडाशान् होमे लुप्ते तु वत्सरम् ॥ ३९ ॥
 पवमानः पावकश्च शुचिः पथिकृदित्यपि ।
 वैश्वानरो व्रतपतिस्तन्तुमानिति सप्तभिः ॥ ४० ॥
 विश्लेषितोऽग्निरेव स्याद्देवताऽत्र यथाक्रमम् ।

पञ्चेति । अर्द्धवत्सरं, वत्सरस्यार्द्धमित्यर्द्धवत्सरं, होमे लुप्ते सति ।
 एकवचनं सामान्याभिप्रायेण । पञ्च पुरोडाशाः कार्याः । तानाह ।
 प्रथमः पथिकृत् ज्ञेयः, द्वितीयः पावकः, तृतीयः शुचिरेव चेत्यपरः,
 चतुर्थी व्रतपतिः, पञ्चमस्तन्तुमान् । एते पथिकृदादयोऽग्नेर्देवतायाः
 क्रमात् गुणा विश्लेषणानि भवन्ति । तथाचाग्निः पथिकृदेको, ऽग्निः
 पावको, ऽग्निः शुचिः, रग्निर्व्रतपतिः, रग्निस्तन्तुमान् क्रमेण देवता
 भवन्ति । द्रव्यदेवताग्रहणादुयागोविधीयते । स चैकतन्त्रेण पृथक्
 तन्त्रेण वा भवति । वत्सरं होमे लुप्ते सति तु सप्तसङ्ख्याकान्
 पुरोडाशान् कुर्यात् । सप्तहविष्कैवेष्टिः । पवमानेष्ट्यादिसप्त वा
 प्रायश्चित्तेष्ट्यैः कुर्यात् । अत्र यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य सप्तभिर्विश्ले-
 षितो विश्लेषितोऽग्निरेव देवता स्यात् । तत्र पवमान् एकोगुणः,
 पावकः द्वितीयः, इत्यादयः सप्त गुणाः, तद्विश्लेषः । अग्निः पवमान-
 एकः अग्निः पावको द्वितीयोऽग्निः शुचिस्तृतीयोऽग्निः पथिकृच्चतु-
 र्थोऽग्निर्वैश्वानरः पञ्चमोऽग्निर्व्रतपतिः षष्ठोऽग्निस्तन्तुमान् सप्तम इति

देवता भवन्ति । अत्र पञ्चादूर्ध्वमपि होमलोपे नाधानमिति
कौषीतकमताद्भेदः ॥३८॥३९॥४०॥

घोरापद्विषयमाह ।

एकारम्भपराद्धान्तविच्छेदेष्वविशेषतः ॥ ४१ ॥

मनस्वतीं व्रतयुतां नाधानमनले सति ।

एकेति । अर्थाद्भोमानामेकारम्भपराद्धान्तविच्छेदेषु एकहोम-
लोपमारभ्य परार्द्धसङ्ख्यानहोमलोपेषु । अत्र परार्द्धपदमनेकवाच-
कत्वे भाक्तम् । यावज्जीवनिमित्तस्य तत्कालमध्यपातित्वाच्छक्यार्था-
नुपपत्तेः^(१) । दृष्टञ्चेतत् सहस्रसंवत्सरं सत्रमुपासीरन्नित्यत्र । अनले
सति, खरे विद्यमाने अरण्योर्वा समारोपिते, आधानं पुनराधानं
नेति । अत्र यत्र यत्राधानपदं तत् मुख्यार्थान्वयानुपपत्तेः पुनरा-
धानं लक्षयति । किन्तु अविशेषतः व्रतयुतां व्रातपत्येष्टिसहितां
मनस्वतीं तत्सञ्चिकामाहुतिं जुहुयादिति शेषः । तेन एकहोम-
लोपे यावज्जीवहोमलोपे च नाधानं व्रातपत्येष्टिमनस्वतीहोम-
रूपं प्रायश्चित्तं घोरापद्विनित्युक्तौकार्यमित्युक्तं भवति ॥ ४१ ॥

द्वयमापत्सु घोरासु मिलितासूपयोश्च्यते ॥ ४२ ॥

द्वादशाहुतिविच्छेदे * कुर्वन्थन्ये मनस्वतीम् ।

* द्वादशाहुतिच्छेदे, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

(१) यावज्जीवं खल्वग्निहोत्रादिकं कर्त्तव्यतया चोद्यते । जीवनकालस्य
शतायुर्वैपुरुष इत्युक्तलक्षणः । एवञ्च परार्द्धसंख्यकहोम एव जीवन-
काले न सम्भवति कुतस्तल्लोप सम्भवः । एवञ्चानायत्या परार्द्धपद-
मनेकवोधकमिति भावः ।

* मनोज्योतिर्जुषतामाज्यं मे' विच्छिन्नं यज्ञं समिमं,
दधातु । या इष्टा उषसो या अनिष्टस्ताः सन्तनोमि
मनसा घृतेन स्वाहा । इति ।

इषमिति । इयं प्रतयुता मनस्वती घोरासु दुर्घटासु आपत्सु
मिलितासु एककालं प्राप्तासु उपयोक्तव्या, नान्यथा । पथोपप्लव-
ऽट्यां होमद्रव्याद्यभावे शरीरापाटवे च प्रसक्तौ । मतान्तरमाह ।
अन्ये आचार्या द्वादशाङ्गतिविच्छेदे मनस्वतीं कुर्वन्ति । तदूर्ध्व-
माधानमेव भवति । इदं स्वल्पापद्विषयमिति मिश्राः । मनस्वती
मन्त्रपाठमाह । मनोज्योतिरिति ॥ ४२ ॥

निमित्तान्तरमाह ।

नाशदाहावरण्योश्चेद्गमिं यत्नेन पालयेत् ॥ ४३ ॥

अन्यारण्योर्यावदेव नारोष्य मथितः पुनः ।

उद्धाने पुनराधानं हृन्दोगपरिशिष्टतः ॥ ४४ ॥

नाशेति । अरण्योश्चेन्नाशदाहौ सः । नाश उपघातः । दाहः
प्रसिद्धः । तदा तावत्कालपर्यन्तं अग्निं यत्नेन पालयेत् । यावदेव
अन्यारण्योरारोष्य पुनर्न मथितः । तत्पूर्वमुद्घाते † अनुगते सति
पुनराधानं हृन्दोगपरिशिष्टतः भवतीति' शेषः ॥ ४३ ॥

अधिकरणप्रसङ्गादाह ।

* अत्र मनस्वतीपाठभाट्टशः । तद्यथा । इत्यधिकं ग० पुस्तके । उ०
पुस्तके मनोज्योतिः, - इत्येतावन्मात्रं वर्त्तते । पुस्तकान्तरेषु नास्त्ययं मन्त्रः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

आत्मारोपे शरीरस्य नाशे नश्यति पावकः ।
 शवदेहे विनष्टेऽपि दक्षिणः पाणिरस्ति चेत् ॥ ४५ ॥
 लोकाग्रौ स्थापयित्वाऽस्य पाणिं पुत्रोजपेद्यजुः ।
 उपावरोह जातेति तूष्णीमग्निं नयेत्ततः ॥ ४६ ॥
 द्वादशोपात्तेनाज्येन तूष्णीकं जुहुयात् सुचा ।
 हस्तस्यातः प्रपद्येत् प्रेतेऽमात्या इतिक्रियाः ॥ ४७ ॥
 सकले कुर्यात् लब्धेऽप्येष एव विधिर्भवेत् ।
 अग्नावरण्योरारूढे प्रमीयेत पतिर्यदि ॥ ४८ ॥
 प्रेतं स्पृष्ट्वा मथित्वाऽग्निं जप्त्वा चोपावरोहणम् ।
 घृतञ्च द्वादशोपात्तं तूष्णीं हुत्वा शवक्रियाम् ॥ ४९ ॥

उपावरोह जातवेद इमं प्रेतं स्यर्गाय लोकाय नय
 प्रजानन् । आयुः प्रजाः रयिमस्मासु धेहि प्रेताहु-
 तीश्चास्य जुषस्व स्वाहा । इत्युपावरोहणमन्त्रपाठः ।

आत्मेति । आत्मारोपे शरीरस्य नाशे सति पावकः नश्यति ।
 नारणीनाशे । अत्र शरीरनाशब्देन शबालाभ उच्यते । स च
 व्याघ्रादिभक्षणैः जलप्रवाहादिना वा भवति । तत्र व्याघ्रादिना,
 शवदेहे शवरूपं देहं * तस्मिन् विनष्टेऽपि चेत् दक्षिणः पाणिरस्ति,
 तदा न नाशः । तत्र किं स्यादत आह । लोकेति । अस्य शवस्य
 पाणिं लोकाग्रौ स्थापयित्वा पुत्रः पुत्रादिरुपावरोहजातेति यजु-
 जपेत् । ततस्तूष्णीमग्निं नयेत् । यस्यां शाखायां अग्निं प्रति नयने

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

मन्त्रान्नानं तन्मा भूदित्यभिप्रायपरं तूष्णीं पदम् । ततः पितृभूमौ
 तस्मिन्नेवाग्नौ द्वादशोपात्तेन द्वादशवीरं गृहीतेनाज्येन स्रुचा तूष्णीकं
 जुहुयात् । प्रोक्तमन्त्रनिषेधार्थं तूष्णीकं पदम् । अतः परं अमात्या
 यष्टृपुरुषाः पुत्रादयः प्रेते इतिक्रियाः * पात्रविन्यासादयः, ताः
 सर्वाः हस्तस्य कुर्युः । यदि सकले कुण्डपे शवे लब्धे* तत्रापि एषएत
 विधिर्भवेत् नाग्निनाशः । हस्तस्य शवस्य चालाभे तु अश्रुतां प्रेता-
 धानपूर्वकोदाहः । तेषामप्यलाभे तत्पूर्वकः पर्णशरहाहः । आत्म-
 समारोपणविषयमेतत् । प्रसङ्गादरणिममारोपविषयमाह । अग्ना-
 विति । अरण्योरग्नावारूढे यदि पतिस्त्रियेत, प्रेतं स्पृष्ट्वा उपावरोहणं
 यजुर्जग्नाऽग्निं मथित्वा तस्मिन्नग्नी द्वादशोपात्तं घृतं तूष्णीं हुत्वा शव-
 क्रियाः कुर्युरिति शेषः । उहप्रज्ञप्त्यर्थं मन्त्रपाठमाह । उपावरो-
 हेति ॥ ४ ४ ॥ ४ ५ ॥ ४ ६ ॥ ४ ७ ॥ ४ ८ ॥ ४ ९ ॥

विच्छिन्नाभ्यादिविषयमाहं । .

विच्छिन्नवह्निमुत्सृष्टपावकं विधुरानलम् ।

आहिताग्निं मृतं दग्धुं चेतामन्युत्पत्तिसिद्धये ॥ ५० ॥

भरद्वाजादयः प्राहुः प्रेताधानविधिं पृथक् ।

विच्छिन्नवह्निं विच्छिन्नाग्निं उत्सृष्टपावकं उत्सृष्टाग्निं विधुरा-
 नलं विधुराग्निम् । एतादृशं मृतमाहिताग्निं दग्धुं चेतामन्युत्प-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यदि सकलः कुण्डपः शवो लब्धः, - इति तु
 भवितुमुचितम् ।

† प्रेता, - इति उ० पुस्तके पाठः । एवं परत्र ।

त्तिसिद्धये प्रेताधानविधिं पृथक् स्वतन्त्रं प्रेताधानमेव भारद्वाजादयः

प्राज्ञः ॥५०॥

तमेवाह ।

प्राचीनावीतिवानुद्धृत्यावोक्ष्यायतनान्यथ ॥ ५१ ॥

प्रेतं स्वाम्यालये क्षिप्त्वा पश्चिमाग्न्यालयेऽरणी ।

सन्निधायानलं मन्येद्दयस्येति यजुषा ततः ॥ ५२ ॥

यस्याग्नयो जुहुतोमांसकामाः सङ्कल्पयन्ते यज-
मानमांसम् । जानन्तु ते हविषे सादिताय स्वर्गं
लोकमिमं प्रेतं नयन्तु । इति मन्त्रः ।

अर्थात् पुत्रादिः प्रेताधानविधिं करिष्ये इति कङ्कल्प्य प्राची-
नावीतिवान् भूत्वा अथ आयतनानि उद्धृत्यावोक्ष्य यजमानस्थाने
प्रेतं स्थाप्य, पश्चिमाग्न्यालये गार्हपत्यागारे अरणी सन्निधाय यस्येति
यजुषाऽनलं मन्येत् मन्यनमन्त्रस्यैकविधत्वात् पाठमाह । यस्येति ।

॥५१॥५२॥

प्रणीय पावकं तूष्णीं द्वादशोपात्तसर्पिषा ।

तूष्णीं हुत्वा ततः कुर्युः प्रेतेऽमात्या इतिक्रियाम् ॥५३॥

ततः पावकं प्रणीय आहवनीयस्थाने निधाय तूष्णीं द्वादश-
वारं गृहीतेनान्येन तूष्णीमेवाहवनीये जुत्वा ततोऽमात्याः पुत्रा-
दयः प्रेते इतिक्रियां कुर्युः ॥५३॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मन्यनमन्त्रस्थानेकविधत्वात्, - इति
पाठः प्रतिभाति ।

अथारण्योरप्यभावे विधिमाह ।

नष्टेष्वग्निष्वथारण्योर्नाशे स्वामी म्रियेत चेत् ।

आहरेदंरणिद्वन्द्वसाधानोक्तविधानतः ॥ ५४ ॥

तद्वदेवाभिमन्त्याथ तन्मन्त्राभ्यां विनिष्टपेत्* ।

निर्मथ्ये पावके यद्वौपासनार्थं† तदस्ति चेत् ॥ ५५ ॥

ततोऽग्निशून्यप्रेतोक्तमन्थनादि प्रपद्यते ।

यत्तु यस्याग्नयोजुहुत्यादिमन्त्रकमीरितम् ॥ ५६ ॥ .

नष्टेष्विति । अग्निषु नष्टेषु अरण्योर्नाशे च सति यदि स्वामी-
म्रियेत, तदा पुत्रादिराधानोक्तविधानेन यथोक्तलक्षणमरणिद्वन्द्व-
माहरेत् । तद्वदेव वक्ष्यमाणनूतनारणिस्वीकारविधिवदेव । तन्म-
न्त्राभ्यां वक्ष्यमाणनूतनारणिस्वीकारविध्युक्ताभ्यां निर्मथ्ये लौकि-
कारणिमन्थनोत्पन्ने पावके लौकिकेऽग्नौ विनिष्टपेत् प्रतपेत् ।
तदरणीद्वयं औपासनार्थं औपासने इत्यर्थः । प्रतपेत् । चेत्तदस्ति ।
सर्वाधानिनस्तु निर्मथ्याग्नौ । ततस्तयोररण्योरग्निशून्यप्रेतोक्तमन्थना-
दि, अग्निशून्यानि यानि आहिताग्निप्रेतानि विच्छिन्नोत्सृष्टविधु-
राहिताग्निप्रेतानीत्यर्थः । तेषु उक्तं मन्थनादि ईरितं पूर्वाक्तं
यत्तत्सर्वं प्रपद्यते प्राप्नोति । मन्थनं विबिनष्टि । यस्येति । यस्या-
ग्नयो जुहुत्यादिमन्त्रो यस्मिन् तथाभूतं, स्वार्थकम् । प्रसङ्गादिदं
विधिद्वयं भरद्वाजप्रोक्तमेव मूलकृतोक्तम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

* विनिक्षिपेत्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† पासनार्थे, - इति क० ख० घ० ङ० पुस्तकेषु पाठः ।

अथानेकपुनराधाननिमित्तानुगतधर्मचक्रान्तर्भूतोपेचारूपनिमित्तं
वक्रुमारभते ।

भार्यायां प्रोषितयाञ्चेदुदेत्यर्कोऽस्तमेति वा ।

तत्र स्यात्पुनराधेयमन्ये ग्राहुरिहान्यथा ॥ ५७ ॥

भार्यायामित्यादिना । सा चोपेचा च प्रवासादि इति पूर्वे-
कलक्षणा । आदिपदात् पत्नीसीमाद्यतिक्रमणादि । भार्यायां पत्न्यां
प्रोषितायां, प्रकर्षेणोषिता प्रोषिता तस्यां, महत्सीमामतीत्यान-
तीत्यवाऽन्यत्राग्निग्राह्यातो गतायामर्कश्चेदुदेति वाऽस्तमेति चेत्, तत्र
तस्मिन्निमित्ते पुनराधेयं भवति । अन्ये आचार्या इह एतादृक्स्थले
अन्यथा प्राहुः । * अत्र सीमाशब्देन गृहसीमा युक्ता । तदुक्तं कन्दो-
गपरिशिष्टे ।

“विहारकाले यदि कार्यलोभात्-

पत्नी तु सीमानमतीत्य गच्छेत् ।

निःसंगयोऽग्निः खलु नाशमेति

गृहस्य सीमाऽत्र विवक्षितोऽर्थः” ॥ *

एकभार्यकविषयमिदमिति वदन्ति । तदुक्तं यज्ञपार्श्वदौ ।

“पत्न्याः प्रवासविधये पुनराधिरुदाहता ।

वाक्यैर्मनीषिभिः प्रोक्तैरेकभार्यस्य सेव्यते” इति ।

तत्र प्रवासोनाम ।

यदि सीमामतिक्रम्य रात्रौ तत्रैव वस्यति ।

* * व्रतचिह्नान्तर्गतः पाठः ५० पुस्तकातिरिक्तपुस्तकेषु नास्ति ।

अगृहस्य प्रयाणं यत् प्रवास उच्यते बुधैः” ।

अत्र शीमाशब्देन गृहग्रामशीमोच्यते । तेनाग्निगृहं विहाय स्वग्रामेऽन्यग्रामे वा रात्रौ वासः प्रवासः । रात्रिपदमुदयास्तमय-
कालोपलक्षकम् । मूलैकवाक्यताऽनुरोधात् ।

“यत्तु नारायणेनोक्तम् ग्रामात्वाग्निममन्वितात्” ।

शीमामतीत्य चेद्रात्रौ वासः प्रवासनं स्यतम् ॥

एकाकिनी यदा पत्नी कदाचिद् ग्राममाव्रजेत् ।

होमकालेऽभिसम्प्राप्ता न सा दोषेण युज्यते ॥

अथ तत्रैव निवसेत् ग्रामं दत्त्वा प्रमादतः ।

लौकिकाग्निः स विज्ञेयः इत्येषा नैगमी श्रुतिः” । इति

वचनाद् ग्रामान्तरे रात्रौ वासः प्रवासः । तेन स्वग्रामे पत्न्याः
रात्रौ वासे न दोषः । अत्रापि रात्रिपदमुदयास्तमयोपलक्षकम् ।
अन्यथा सायंहोमानन्तरं गमने उदयात् प्राक् परावृत्तौ पुनरा-
धानप्रसङ्गः स्यात् । रात्रिवाससद्भावात् । अपिच रात्र्यहर्वासयोर-
विशेषात् । यद्देवमिश्रादिग्रन्थे ।

“ग्रामान्तरे नगर्यां वा पत्न्यां वाऽन्यत्र वा क्वचित् ।

शीमामतीत्य चेद्रात्रौ वासः प्रवासनं स्यतमिति” ॥

तत् पूर्वाक्तप्रवासलक्षणवाक्यैकवाक्यतया व्याख्येयम् । तादृशस्यै-
वार्थस्योपलब्धेर्न लक्षणान्तरमिति । ननु

“प्रवसेद्भूतसप्तत्ये न तीर्थाय कदाचन ।

इति कूर्मपुराणोक्तं तथा बौधायनेन च” इति ॥

बौधायनीयाङ्कनाज्जनस्य प्रवेशप्रयोजकत्वात्पत्न्यास्तु तदभावात्

कथं तत्प्रसक्तिः । चय एवाधनाः स्यूता इति स्यूतेऽश्वेति चेन्न ।
अस्ति चास्या अपि धनवत्ता । सभाष्यते च तद्वतान्धनसमृद्धिर्लौके ।
स्त्रीधनानि षडिति स्यूतेः । किञ्च भवति हि, पितृमातृभ्रातृपुत्र-
दर्शनेन धनोपलब्धिः ।

“दत्तं स्वसृदुहितभ्याभनन्तफलदम्भवेत्” ।

इति दानखण्डे दक्षोक्तेः । दीयते च दूरादागतभ्यः स्वसृप्रभृ-
तिभ्यो वासप्रभृति । यत्त्वधना इत्युक्तं, तदस्वातन्त्र्यपरतया व्याख्ये-
यम् । अतएव न कुर्युरग्न्युपस्थानमिति वक्ष्यते । एवञ्चोपस्थिते
यजमानवत्पत्न्या अपि प्रवासे यदि करोति तदाऽनेन भार्यायां प्रोषि-
तायामिति वाक्येन स निषिध्यते । “अतो बह्वभार्यस्यैकभार्यस्य वा
पत्न्याः प्रवासे पुनराधेयमेवेति मूलकाराः । इदमेकभार्यकविषयं
न तु बह्वभार्यकविषयमित्यन्ये । तत्र स्यात् पुनराधानमिति कुत्र-
चित्पाठः । युक्त एवायम् ॥५६॥

अनेकपत्नीकस्यैकपत्नीकस्य वा नियतपत्नीप्रवासे स्त्रोक्तस्य पुन-
राधेयस्य मतान्तरेण पत्नीनियममाह ।

ज्येष्ठा चेद्ग्निसंयुक्ता गच्छन्त्यन्या यथारुचि ।

यजमानेन सहिता यद्वा ता एव केवलाः ॥ ५८ ॥

ज्येष्ठेति । ज्येष्ठा पत्नी अग्निसंयुक्ता चेत्, संयुक्तशब्दः सामीप्यव-
चनः । मुख्यार्थासम्भवात् । अन्याः कनिष्ठाः यथारुचि, क्रिया-
विशेषणमिदम् । यथेच्छं, उदयास्तमयकालपर्यन्तमपि गच्छन्ति ।
दोषाभावज्ञापनार्थं लट् । गच्छन्त्यन्या इति लोटन्तोऽपि कश्चित्पाठः ।

बद्धभार्यस्य ज्येष्ठा चेत् प्रवसेत् पुनराहिति रिति ।

वाक्यान्तरात् । कौटुम्बिकोऽन्याः । यजमानेन भर्ता सहिताः । यद्वा, केवला यजमानरहितास्ता एव यवीयस्य एव यथाकामं गच्छन्तु । तेन ज्येष्ठामन्निधाने भर्तुः सन्निधाने सत्यस्यसति वा इतरासां प्रवासोनिमित्तं न भवतीति भावः । अत्र ज्येष्ठप्रवास एव पुनराधाननिमित्तमिति पूर्वस्माद्भेदः ॥५८॥

कदाचित् कनिष्ठामहकृतप्रवासयष्टुः कतिचिन्नियमान् प्रसङ्गादाह ।

प्रोषितः स्याद्धः शायी चतुपायी त्वमैथुनम् ।

वदन् बौधायनस्त्वेवमेका चेदग्निमन्निधौ ॥ ५९ ॥

इतरासां यथाकामं प्रवासमनुमन्यते ।

इत्युक्तं भवभाष्येऽपि तातस्त्रोकेषूपीरितम् ॥ ६० ॥

प्रोषित इति । प्रोषितः पत्नीमहितकृतप्रवासः अधः शायी स्यात् । अधःशब्देनाग्निस्थानान्नौचत्वमुच्यते । खद्वाव्युदामार्थं, न त्वास्तरणनिषेधार्थम् । चतुपायी स्यात् । चतौ पौयतेऽसौ चतुपायी चतुजायोपयायी स्यात् । तु यस्माद्मैथुनम् । मैथुननिषेधः प्रोक्त इति शेषः । यद्वा, चतुगमनं अमैथुनं प्रोक्तमिति । उक्तं चतुगमनस्यामैथुनत्वन्दानधर्मेषु भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे । अधुना ज्येष्ठाया अपि प्रवासे बौधायनमतेन दोषाभावमाह । वदन्निति । बौधायनस्तु, एका कनिष्ठा ज्येष्ठा वा अग्निमन्निधौ चेद्विद्यते, एवं वदन्

इतरासां अन्यासां यथाकामं यथाहृत्ति प्रवासं अनुमन्यते । अतएव
ज्येष्ठाप्रवासेऽपि न पुनराधानमिति देवग्रन्थे सङ्गहवचनम् ।

“ज्येष्ठा चेद्वज्रभार्यस्य ह्यतिचारेण गच्छति ।

पुनराधानमत्रैके दृच्छन्ति न तु सूरयः” ॥

इति सङ्गच्छते । ज्येष्ठाप्रवासेऽपि दोषाभावस्य प्राशस्त्यं सूरि-
पदादिज्ञायते । न तु गौतमः,—इति मिश्रग्रन्थधृतवैकल्पिकपाठस-
माश्रयणे ज्येष्ठाप्रवासे पुनराधानं स्यान्नवेति विकल्पः । तथाच बज्र-
भार्यस्यान्यतरपत्नीसन्निधाने पुनराधानमेति पूर्वस्माद्भेदः । एतदेव
बज्रवादिसम्प्रदाया द्रढयति । इत्युक्तमिति । भवभाष्यसञ्ज्ञके ग्रन्थेऽपि
इति अनेनैव प्रकारेण उक्तम् । तथा तातस्योक्तेष्वपि कारिकास्यपि
ईरितं उक्तमिति ॥ ५८ ॥ ६० ॥

अधुनैकभार्यस्थानेकभार्यस्य वा स्वाभिनोऽग्निषन्निधाने सर्वथैव
पुनराधानं नेत्यपरमतेनाह ।

एकस्यामप्यतिष्ठन्त्यामग्निहोत्रसमीपतः ।

पतिस्तिष्ठति चेदाग्निनाशोनेत्यपरे विदुः ॥ ६१ ॥

एकस्थामिति । एकस्यामपि ज्येष्ठकनिष्ठान्यतरपत्न्यामपि अग्नि-
होत्रसमीपतः समीपै इत्यर्थः । अतिष्ठन्त्यामविद्यमानायां सत्यां,
पतिः स्वामी चेत्तिष्ठति विद्यते । अग्निहोत्रसमीपत इत्यनुषङ्ग्यते ।
चेत्, नाग्निोऽग्निनिष्ठसंस्कारनाशोनेत्यपरे आचार्याविदुरिति । तच्च

* एतच्चिद्धान्तर्गतः पाठो ङ० पुस्तके भयः ।

रुद्रदत्तरामाण्डारभाष्यपर्यालोचन्याऽनेकभाष्यस्यैकभाष्यस्य वा प्रवा-
सो भवति । तत्रैव पूर्वं पूर्वपक्षीकृत्य पत्न्यास्तुल्यस्वामित्वं वा-
धित्वाऽङ्गत्वमापाद्य तत्समर्थनाय पुंस्त्वविशिष्टचोदनाऽभिधानपू-
र्विका कल्पान्तरोक्तिः प्रदर्शिता । तदर्थमेव दाशरथिभौशादिमह-
त्तमानामाचारं दर्शयित्वा जैमिनिसूत्राच्चोपसंहृतम् । तस्मात् सि-
द्धमभावेऽपि पत्न्या न कर्मणो निवृत्तिरिति । एवमेव मौमांसक-
शिरोमणिनीलण्डादिभिरपि कर्मजन्यफलेच्छावत्पत्न्यास्तुल्याधिका-
रोऽन्यथापात्राज्यन्नीहियवपश्चादिवदङ्गत्वमुक्तम् * । सर्वासामसन्नि-
धानेऽपि न पुनराधानमिति बौधायनमतात् पूर्वमतादपि चेभेदः ॥
६१॥

एवं स्वामिपत्योरन्यतरसन्निधाने मतभेदैर्दोषाभावमुक्त्वाऽधुनो-
भयासन्निधाने मतभेदेनाह † ।

सन्ध्यावदन्यदाऽप्यग्नीन् हित्वा चेद्दम्पती गतौ ।
ग्रामान्तं वाऽथ सीमान्तं तत्रैकेऽग्निशमं विदुः ॥ ६२ ॥
अन्ये ग्रामान्तवसनात् ‡ न त्वतिक्रममाचतः ।
सीम्नि त्वतिक्रमादेव केवलान्नाशमब्रुवन् ॥ ६३ ॥
यदोभावप्यतिक्रम्य सीमां प्रत्यागतौ पुनः ।
उदयास्तमयात्पूर्वं न नाशोऽचेति केचन ॥ ६४ ॥

* अत्र, आद्भवयूखे, - इत्यधिकः पाठः ख० घ० पुस्तकयोः ।

† मतभेदानाह, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

‡ ग्रामान्तरं गत्वा, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

सन्ध्यावदित्यादिभिः । दम्पतौ पत्नीस्वामिनावुभौ अन्यदा यस्मिन् कस्मिन् कालेऽग्नौन् हित्वा चेद्गतौ गमनं कुरुतः ग्रामस्य स्वावसथग्रामस्थान्तं यावत्पर्यन्तं जनानां व्रसतिः तत्पर्यन्तमित्यर्थः । वेत्यथ वा । ग्रामसीमान्तं स्वावसथग्रामसीमापर्यन्तं, तत्र तस्मिन्निमित्ते सन्ध्यावत् अग्निशमं नाशं विद्ः । यथाऽस्तोदयकाले उभयोरसन्निधानेन नाशः प्रसिद्धोऽस्ति, तद्वदुभौ यदा कदाचित् जनदमतेरूर्ध्वं सीमोर्ध्वं वा गतौ चेत्, पुनराधानमिति सन्ध्यावदित्युक्तम् । अत्र सीमाशब्देनाग्निमंश्रितग्रामसीमेति नारायणवृत्तौ । अग्न्यगारसीमेत्याशार्कः । ग्रामसीमाग्न्यगारसीमेति शतन्दयीभाष्ये* । अत्र कैमुतिकन्यायेन तत्सिद्धौ पुनर्ग्रहणं तस्यापि निमित्ततां प्रतिपादयितुम् । अन्ये आचार्या ग्रामान्ते वसनात् पुनराधानं न पुनरतिक्रममात्रेण सीम्नि तु केवलाद्वासरहितादतिक्रमादेव नाशमब्रुवन् । अत्र ग्रामान्तवामसीमातिक्रमणे निमित्ते इति पूर्वस्माद्भेदः । सीमातिक्रमणेऽपि दोषाभावमाचष्टे । यदेति । यस्मिन् काले उभावपि स्वामिनौ सीमामतिक्रम्यापि पुनः उदयास्तमयात् पूर्वं स्वगामं प्रत्यागतौ अत्रास्मिन्निमित्ते नाशोनेति केचनाञ्जरिति शेषः । अयमेव पूर्वमताद्विशेषः ॥ ६२ ॥

६३ ॥ ६४ ॥

• उदयास्तमयोत्तरमपि अपरावृत्तौ स्वमतेन दोषाभावमाह ।

* शतन्दयाभाष्ये, - इति क० पुस्तके पाठः । शतभाष्ये - इति ख० पुस्तके पाठः । 'शत' शब्दात् परं रक्षितं किञ्चित् स्थानं घ० पुस्तके ।

छन्दोगपरिशिष्टोक्तहोमकालात्यये ऽनलः * ।

सीमातिक्रमणान्नश्येन्नोदयास्तमयादर्पि † ॥ ६५ ॥

छन्दोगेति । उभयोरित्यध्याहारः, सीमातिक्रमणोत्तरं, छन्दो-
गपरिशिष्टं कर्मप्रदीपस्तदुक्तोयोनवघटिकात्मकोहोमकालस्तदत्यये
सति अनलो अग्निर्नश्येत्, उदयास्तमयहेतुना नेति । तदुक्तं देवया-
ज्ञिकैः सङ्गहवचनैः ।

“विहायाग्निं सभार्थश्चेत् सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ।

होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते इति ॥

यजमानश्च पत्नी च उभौ प्रवसितौ यदा ।

आ होमान्ननिवर्त्तते पुनराधानमर्हति” ॥

यदोभावप्यतिक्रम्येति मूलवत् पूर्वाद्धि पठित्वा ।

“होमकालमतिक्रम्य तदा नश्यन्ति वक्त्रयः” — इति च ॥

“पत्नी सीमामतिक्रान्ता यजमानोऽगृहे यदि ।

आ होमाद्यदि नागच्छेत् पुनराधानमर्हति ॥

एकाकिनौ यदा पत्नी कदाचिद्गाममाव्रजेत् ।

होमकालेऽभिमम्राप्ता न सा दोषेण युज्यते ॥

अथ तत्रैव निवसेद्गामङ्गत्वा प्रमादतः ।

लौकिकोऽग्निः स विज्ञेय इत्येषा नैगमी श्रुतिः” — इति ॥

तस्मात् नवनाडिकोत्तरं सीमातिक्रमणेनोभया

• सन्निधाने•पुनराधानमिति निर्गलितोर्थः ॥ ६५ ॥

* पुनः, — इति क० ख० घ० ङ० पुस्तकेषु पाठः ।

† सीमातिक्रान्तयोर्नश्येन्नोदयास्तमयादिति, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

सीमातिक्रमसङ्गत्या नद्यतिक्रमणेऽप्याह ।

विनाऽग्निभिर्यदा पत्नी नदीमम्बुधिगामिनीम् ।
अतिक्रामेत्तदाऽग्नीनां विनाशः स्यादिति श्रुतिः ॥ ६६ ॥

विनेति । पत्नी आधानसंहृता अग्निभिर्विनाऽम्बुधिगामिनीं समुद्रगामिनीं खेनैव नाम्ना न तु गङ्गादिसहायेन, सर्वेषां जल-प्रवाहानां तादृशत्वात् । नदी, नदीलक्षणं त्वये वक्ष्यते, अतिक्रामेदुत्तीर्य गच्छेत्, तदाऽग्नीनां विनाश इति श्रुतिः वेदश्रवणमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

इदानीमसमुद्रगामिनीविषयमाह ।

पत्न्यन्तरेऽथवा पत्यौ हुताशनसमीपगे ।
अन्या पत्नी यथाकाममतिक्रामेन्नदीमपि ॥ ६७ ॥
न कुर्युरग्न्युपस्थानं प्रवसन्त्योऽपि योषितः ।
प्रोषिता न जपं कुर्युरग्न्येव सधर्मकम् ॥ ६८ ॥
आगतोपस्थितिश्चापि स्त्रीणां नेच्छन्ति स्वरयः ।

पत्न्यन्तरेति । पत्न्यन्तरे ज्येष्ठाकनिष्ठयोऽन्यतरस्मिन्, अथवा पत्यौ हुताशनोऽग्निस्तस्य समीपगे सति पत्नी यथाकामं यथेच्छं नदीमपि अतिक्रामेत्तदोष इति यावत् । एतेन पतिपत्न्यन्तरसन्निधाने समुद्रगाऽतिक्रमेण पुनराधानमितरस्यास्त्वतिक्रमेणोभयोरसन्निधाने पुनराधानं सन्निधाने नेति भावः । अत्र पत्नीग्रहणात् सीमा-

तिमक्रणे नद्यतिक्रमणे प्रवासे वा यजमानेन हृते न दोष इति । तथा ।

“रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा ।

प्रवसन्नग्निमान्विप्रः पुनराधानमर्हति ॥

बह्वीनामपि चेकस्यामुदक्याद्यान्तु न व्रजेत् ।

एकादशे चतुर्थेऽङ्गि गन्तुमिच्छेन्निति ततः ॥

त्रयीं मुक्त्वा तु यो लोभात् प्रवसेत् पर्वसन्धिषु ।

करोति पुनराधानं प्रायश्चित्तमृणादृते ॥

नाग्निकार्यस्य वेलायां प्रवसेन्न च पर्वणि ।

न विना च निमित्तेन क्रीडाद्यर्थन्तु न व्रजेत् ॥

प्रवसेद्भ्रनसम्पत्त्यै न तीर्थाय कदाचन ।

इति कूर्मपुराणोक्तं तथा बौधायनेन च ॥

सहस्रिवां सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि मानवः ।

पुराणवचनात्साम्नेः प्रवासोऽस्तीति केचन” ॥

इत्यादिवचनेरेतद्भूतिरिक्तस्थले बोध्यम् । पूर्वाक्तमतभेदैर्ज्यैष्ठायाः कनिष्ठाया वा प्रवासोपस्थितौ तुल्य एवाधिकारः स्यादिति स्वयमेव साधिते बुद्ध्याधिकारे यजमानवत् प्रवासोपस्थानादिकं स्यादत-
आह । नेति । प्रवसन्त्योऽपि योषितोऽग्न्युपस्थानं न कुर्युः । प्रोषि-
ताः सन्त्यः जपन्त्यागोपस्थानरूपं न कुर्युः । तर्हि कर्मजन्यफलभो-
क्तुत्वं न स्यादत आह । सधर्मकं समानधर्मकं फलं अश्रान्त्येव ।
शृङ्गरीशिकान्दायेन प्रवासोपस्थानमेव न स्यादत आह । आग-
तेति । आगतस्य प्रवासादागतस्य या यजमानस्योपस्थितिरूपस्थानं
साऽपि स्त्रीणां सूरयोनेच्छन्ति । न भवतीति भावः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

सीमातिक्रमप्रसङ्गादाह ।

पत्नी सीमामतिक्रामेद्विना भर्त्साग्निभिः सह ॥ ६६ ॥
 तत्र नाशोऽपरे त्वाहुर्भयाद्याने न दुध्यति ।
 किन्तु साग्निर्विना भर्त्सा गत्वा संस्कृतसर्पिषा ॥ ७० ॥
 हावयेच्चतुरात्तेन प्राप्ते देशे मनस्वतीम् ।
 सायंप्रातस्तनौ हामावेवं स्याद्गमनेऽन्वहम् ॥ ७१ ॥

“पत्नीति । पत्नी भर्त्सा विनाऽग्निभिः सहाग्निं गृहीत्वैत्यर्थः ।
 सीमामतिक्रामेत्, तत्र नाशः । अपरे तु भयाद्याने विद्वराहादिना
 गमने न दुष्यतीत्याहुः । तथाच यष्टरि प्रवसितेऽप्रवसिते वा अ-
 कस्मात् परचक्रादिप्राप्तौ अग्नीन् गृहीत्वा सीमातिक्रमणादिके
 पत्न्या विहिते न दोष इति भावः । तदुक्तं देवयाज्ञिकैः सङ्ग्रह-
 वाक्यम् ।

“एकाकिनी यदा पत्नी वङ्गमादाय गच्छति ।
 तत्र नाशोऽपरे त्वाहुर्भयाद्याने न दुष्यतीति ॥
 न रूच्यैकाकिनी पत्नी प्रयायादग्निभिः सह ।
 राष्ट्रभ्रंशादिगमने उचितं धानमीदृशमिति च ।
 अन्यथा हि प्रवसन्त्यां वङ्गयोलौकिकाः खलु” ।

पत्न्याः साग्निप्रवासे यावत्प्रवासं प्रात्यहिकं प्रतिहोमं ग्रायश्चि-
 त्तमाह । किन्त्विति । किन्तु परन्तु एवं यजमाने प्राप्त्रिते
 चेदेकाकिनी पत्नी ग्रामादद्विरग्नीन् नयेत्, स्वयं वा वह्निर्गत्वा
 होमकाले नागच्छेत्, तदा पुनराधानम् । एवं पत्न्यां प्रोषितायां

यदि यजमानादुक्तापराधद्वयं भवति । एवं बद्धपत्नीकस्यापि कस्याञ्चित् प्रोषितायां पुत्र्यन्तरं धिद्यमानमपि अपराधद्वये पुनराधानमिति अर्थाद्ब्रुवगम्यते । ग्रन्थान्तरेऽप्युक्तमस्ति । भर्त्रा विना साग्निः पत्नी गत्वा अग्निभिः सह गमनं कृत्वा देशे तद्दिनप्राप्तदेशे संस्कृतसर्पिषा संस्कृताज्येन । किं भूतेन ? चतुरात्तेन चतुष्टहीतेन, मनस्वतीं तत्सञ्जकामाहुतिं हावयेदध्वर्युद्वारा जुहुयात् । णिञन्तोऽयम् । तदुक्तम् ।

“राष्ट्रभ्रंशादिगमने प्राप्ते देशे मनस्वतीम् ।

जुहुयाच्चतुरात्तेन स्मार्त्तैःस्रौ सर्वसंज्ञितम्” ॥

इति याज्ञिकग्रन्थे । श्रीज्यमंस्कारस्य नादात्वाच्चोक्त इति । ततः सायंप्रातस्तनौ सायंप्रातर्भवौ होमौ ऋत्विजा कार्यौ न स्वयम् ।

“न वै कन्या न युवतौ नात्पविद्यो न वालिशः ।

होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तानासंस्कृतस्तथेति” ॥

स्मरणात् । अन्वहङ्गमने प्रत्यहमेवं स्यात्, मनस्वतीहोमं कुर्यादिति भावः । सायंप्रातस्तनावित्यत्र तुटः प्रागनादेशः ॥ ६८ ॥ ७० ॥

७१ ॥

साग्निप्रवासवदत्र वास्तोष्पतीयहोमा अपि भवन्तीत्याह ।

वास्तोष्पतीयहोमाद्या भवन्त्यत्राप्यशेषतः ।

आपंच्यपि च कष्टायां विना पत्न्या * नरान्तरः ॥ ७२ ॥

* पत्नी, - इति ख० घ० पुस्तकयोः पाठः । पत्नीं, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

सीमाऽतिक्रमणेऽग्नीनां न कथञ्चिदनुग्रहः ।

अत्रापि यद्यारंभते पत्न्याः साग्निप्रकसेऽपि अशेषतोऽविशेषेण वास्तोष्यतीयहोमाद्याः पदार्थाभवन्ति । भयाद्धानेऽपि किञ्चिद्विशेषमाह । आपदीति । कष्टायामपि महत्यामिति यावत् । आपदि, पत्न्या नरांन्तरैः ऋत्विग्भिर्विना अग्नीनां सीमातिक्रमणे कथञ्चित् केनापि प्रकारेणानुग्रहोदोषाभाव इति यावत्, न भवति । अतएव यष्टुः प्रवासोपस्थितौ,

“निचिष्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा ।

प्रवसेत्कार्यवान् विप्रो न मृषैव चिरं वसेदिति” ॥

वाक्योक्ता ऋत्विक्कल्पना कृतार्था भवति ॥ ७२ ॥

साग्निप्रवासप्रसङ्गादाह ।

प्रत्यक्षेण नयन्नग्निमुच्छसेच्चेद्विनश्यति ॥ ७३ ॥

यदि वाऽनुच्छसन् गत्वा निधायोच्छस्य तं पुनः ।

हरेदनुच्छसन्नेव नश्येत्तिर्हरणेऽनलः ॥ ७४ ॥

प्रत्यचेति । अग्निं प्रत्यक्षेण समारोपादृते शिक्वादिना नयन् यजमानस्तत्पुरुषोवा चेद्यदि उच्छसेच्छासन्यजेत्, तर्हि विनश्यति संस्कार इति शेषः । स्वग्रामविषयमेतत् ।

“ग्रामात्सीमान्तरं गच्छेत् प्रत्यचोहव्यवाहनः ।

शिक्वेनोद्वाहयेदग्नीन् पुनराधानमर्हतीति” ॥

स्मरणात् ।

“अनोविना समाहूढ ऊर्ध्वं ग्रम्यापरासनात् ।

द्वतोऽग्निर्लौकिकोज्ञेयः श्रुतौ सर्वत्र दर्शनात्” इति च ॥

“कुरुत्वेवादितीर्थानां गमने देशविज्ञप्ते ।

समारोपं विनैवाग्नीन्नोद्वहेयुर्विपश्चितः ॥

आरोप्याग्नीनरण्योस्तानुदवस्येत्सहाग्निभिः”—इति च ।

यदि वा अथवाऽनुच्छसन् श्वासोच्छ्वासमकुर्वन् गत्वा स्थलान्तरमिति शेषः । निधाय प्राप्तदेशे स्थापयित्वाच्छस्य पुनस्तमग्निमनुच्छसन्नेव हरेन्नयेत् । तदूर्ध्वं पुनः स्थलान्तरनयने लौकिकत्वमाह । नश्येदिति । एवं स्थाप्यस्थाय नयनेऽपि त्रिहरणे त्रिवारहरणे अनलोऽग्निर्नश्येदिति ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

मीमान्तरादतिदूरं साग्निप्रवासे विशेषमाह ।

शकटेनातिदूरं वा हरेद्देशं यथारुचि ।

स्वाङ्गेनैवाथवा शम्यापरासात् प्राङ्गयेच्छसन् ॥ ७५ ॥

कर्मार्थहरणोऽग्नीनां नानुच्छासादि चोद्यते ।

शकटेति । यथारुचि यथेच्छन्देशं अतिदूरं वा देशं शकटेमानसा आहरेन्नयेन्न स्वाङ्गेन शिष्यादिना । तथाच दूरप्रवासे समारोप्याग्नीन्नयेत्, प्रत्यचनयनपक्षे शकटेन नाङ्गेनेति । शिष्यादिना स्वाङ्गेन नयनेऽभिहितस्थानुच्छ्वासस्यापवादमाह । अथ वा शम्यापरासात्प्रचेपात् प्राक् देशं श्वसन् स्वाङ्गेनैव नयेत् । शम्यापरासलक्षणे तु ।

“द्वाधिशदङ्गुला शम्या जवात् क्षिप्ता परापतेत् ।

यावद्देशमसौ देशः शम्याप्राप्त उदीर्यते” इति ॥

शम्यापरासादूर्ध्वन्तु श्वासगतिर्निरुध्यते । चोदनागतहरणे नैष

दोषं इत्याह । कर्मार्थमिति । कर्मणे इति कर्मार्थम् । शामित्र-
धिषण्यादिषु अग्नीनां हरणे शम्यापरासाद्भ्रूमपि नयने अनुच्छा-
सादिकं, न उच्छासोऽनुच्छासस्तदादिकं, शकटादि न चोद्यते
नोच्यते । स्वाङ्गेनोच्छ्रमताऽपि हरणं भवतीति, भावः । तदुक्तं
कुन्दोगपरिशिष्टे ।

“कात्यायनमतात् केचिच्छ्रमन्तोऽप्यतिदूरतः ।

प्रत्यक्षेण नयन्त्यग्नीन् शकटेन विनाऽपि तु”—इति ॥

“स्वगृहस्य प्रयाणं यत्तत्पत्यग्निमन्वितम् ।

क्लिष्टश्चेत्तत्प्रवृत्त्यर्थं मनसा सह गच्छति ॥

अनस्यारोपयेद्ग्रींस्तथात्राण्यापि तत्र वै” ।

एतेनाहिताग्नेरनस्यारोहणं प्रत्युक्तं भवति । गोयानत्वात्तस्य ।
रथस्य तु न निषध इति ।

“स्वाङ्गेन वा नयेद्भिं कात्यायनमतादपि ।

नयेद्वा ब्राह्मणस्वन्योजवेन सह गच्छति” ।

अत्र जवपदोपादानादनुच्छ्रमन्नवाहरेत् । नानुच्छासादि चोद्यते
इति तु कर्मायांहरणविषयमिति दिक् ॥ ७५ ॥

प्रत्यक्षस्यारूढस्य वाऽग्नेर्नयनेऽन्वारम्भोभवतीत्याह ।

नदीमन्तरणेऽग्नीनां सीमातिक्रमणे तथा ॥ ७६ ॥

सर्वत्राद्यन्तसीम्नोर्वा स्वामिस्पृष्टाः स्यरग्नयः ।

नदीति । अग्नीनामनोगतानामरणगतानां वा नदीमन्तरणे
समुद्रगाऽसमुद्रगासाधारणनदीपदवाच्यजलसहोत्तरणे, तस्मिन् काले

इति यावत् । अग्नयः स्वामिसृष्टाः स्युः, स्वामित्वस्योभयनिष्ठत्वाद्-
भाभ्यामपि अनोऽन्वारम्भः कार्यः । समारोपणपक्षे त्वरण्योः । अन्यत-
रेणेति दौपिका । प्रव्यास्वङ्गत्वेन स्वामिन एवेत्यन्ये । तथैव सौमा-
तिक्रमणे स्वाम्यन्वारम्भिताः स्युः । अथ वा आद्यन्तमीश्वोरधुषित-
यामाधिष्ठातव्यग्रामसीचोः स्वामिसृष्टिताः स्युः ॥ ७६ ॥

अत्राग्निपदेन प्रत्यचनयनएव प्राप्नोत्यत आह ।

प्रत्यक्षमरणि * द्वारमन्यथांऽग्निविनाशनम् ॥ ७७ ॥

प्रत्यचमिति । प्रत्यचं माचात्त्वेन प्रसिद्धं, अरणिद्वारं अरणिरूपं
द्वारम् । शाकपार्थिवादिना समामः । यतोऽस्ति, ततः ते अपि
स्वामिसृष्टे स्याताम् । अन्यथा यदि स्वामिसृष्टे न स्तदाऽग्निवि-
नाशनम् । पुनराधानमिति यावत् ॥ ७७ ॥

आत्मारोपणपक्षे किं स्यादत आह ।

आत्मारोपणपक्षे तु नान्वारम्भणमिष्यते ।

न क्वाप्यारम्भणं केचिन्नौगाद्याद्यनिबन्धनात् † ॥ ७८ ॥

आत्मारोपणपक्षे तु, आत्मनि पाणिद्वारा समारोपणपक्षे
नान्वारम्भणं नेष्यते । अर्थलोपादिति भावः । केचिदाचार्या नौगा-

* प्रत्यचं वाऽरणि, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† किञ्चिन्नौगाद्याद्यनिबन्धनात्, - इति क० ख० घ० ङ० पुस्तकेषु पाठः
परन्वसमीचीनः टीकाविरुद्धश्च ।

० चिप्रभृतीनां निवन्धनं वचनं, तस्मात्^(१) कापि कुत्रापि अन्वारम्भणं
नेद्यन्त इति शेषः * ॥७८॥

प्रसङ्गान्नदीलक्षणमाह ।

कूलद्वयान्तरालन्तु नदीशब्देन नोच्यते ।
किन्तु तद्देशवर्त्येव जलसङ्घो नदी भवेत् ॥ ७९ ॥
अष्टौ धनुःसहस्राणि न प्रस्रवति यज्जलम् ।
नदीशब्दाभिधेयत्वं तस्येच्छन्ति न सूरयः ॥ ८० ॥
एकेन नामधेयेन शतयोजनगामि यत् ।
उदकान्तन्नदीशब्दवाच्यमित्यपरे जगुः ॥ ८१ ॥

कूलेति । नदीशब्देन कूलद्वयस्यान्तरालं मध्यो नोच्यते किन्तु
तद्देशवर्त्येव कूलद्वयान्तरालवर्ती जलसङ्घो नदीपदवाच्यो भवेत् ।
जलसङ्घं विशिनष्टि । अष्टावेति । अष्टौ अष्टमह्याकानि धनुषां
सहस्राणि, तत्परिमितदेशपर्यन्तमिति यावत् । यज्जलं न प्रस्रवति
न वहति, तस्य जलस्य नदीपदवाच्यत्वं नेच्छन्ति । अपरे सूरयो-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । अन्वारम्भणं नेच्छन्तीति शेषः, - इति तु भवि-
तुमुचितम् ।

† संस्रवति, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

(१) लौगाक्षिप्रभृतीनां वचनात् नान्वाग्भ्रमणं, तेषां तन्निधेकवाक्यादिति
भावः । तथाच लौगाक्ष्याद्यनिवन्धनादिति मूले लौगाक्ष्याद्यानां निवन्-
धनादित्याद्यपदं न त्वादपदम् । तथात्वे ह्यनिवन्धनादवचनादिति
व्याख्यातुमुचितं स्यात् । तदेव तु समाचीनमिति प्रतिभाति ।

ऽभियुक्ता यत् जलमेकेन नामधेयेन यमुनादिनाम्ना शतथाजनगाम्,
चतुःशतक्रोशगामि, तदुदकं नदीशब्दवाच्यमिति जगुः । क्रोशल-
क्षणन्तं मत्स्यपुराणे ।

“क्रोशोद्धनुःसहस्रे द्वे गव्युतिद्विर्गुणा ततः ।

द्विगुणं योजनन्तस्मात् प्रोक्तं सङ्ख्याविशारदैः” ।

धनुर्लक्षणं तत्रैव । चतुर्हस्तोधनुर्दण्ड इति ॥ ७८ ॥ ८० ॥ ८१ ॥

प्रजार्थिनः कामार्थिनो वां दारान्तरमङ्गहणेष्वोर्विषयमाह^(१) ।

कर्त्तव्यं पुनराधानं पुनः परिणये सति ।

अग्न्याधेयमुशन्तीह केचिदुद्वाहकर्मणि ॥ ८२ ॥

लौगाक्ष्याद्यनिबद्धत्वादुभयन्नेति केचन ।

तत्रौपासनिनी पत्नी परा पूर्वाऽग्निहोत्रिणी ॥ ८३ ॥

कर्त्तव्यमिति । पुनः परिणये विवाहे कृते सति तदुत्तरं पुन-
राधानं कर्त्तव्यम् । केचिदाचार्या इहोद्वाहकर्मणि जीवत्यद्वीकस्य
पुनर्विवाहोत्तरमग्न्याधेयमपूर्वाधानमुशन्ति वदन्ति । यदा, अग्न्याधेयं
पुनराधेयम् । केचनाचार्या लौगाक्ष्यादिभिरनिबद्धत्वादनुरूत्वादुभयं
पूर्वाक्तं नेति ब्रुवन्ति । यदोभयमपि लौगाक्ष्यादिमतेन नानुष्ठीयते,
तदा परा पत्नी द्वितीया औपासनिनी विवाहाग्निसंयोगात् ।
पूर्वा प्रथमा अग्निहोत्रिणी । तथैव* सहाग्नीनामाधानात् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

* अर्थं सपत्नीकस्य पुनः परिणये मतान्तरेण विशेषमाह ।

* तथैव, - इति क० उ० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) विशेषमाह, - इति भवितुमुचितम् ।

पुनः परिणयेऽग्नीनामुत्पत्तावीदृशोविधिः ।

पुनः इति । पुनः परिणये स्वस्य पुनर्विवाहे कृते द्वितीयाया-
अपि आधानसंस्कारसंस्कार्यताऽर्हत्वात्, अग्नीनां त्रेताग्नीनामुत्पत्ता-
वीदृशोवक्ष्यमाणोविधिः प्रयोगविधिः कर्त्तव्य इति शेषः ॥

तत्रादौ पुनः परिणये हेतुमाह ।

आहिताग्निः प्रजाहीनां योषाऽपत्यां मृतप्रजाम् ॥८४॥

दशमे द्वादशे पञ्चदशे संवत्सरे स्त्रियम् ।

त्यक्त्वाऽन्यामुद्वहेत् कन्यां सद्यस्त्वप्रियभाषिणीम् ॥८५॥

आहितेति । आहिताग्निरग्नय आहितायेनासावाहिताग्निः ।
वाऽऽहिताग्न्यादिषु परमिति सूत्रात् पूर्वनिपातः । प्रजाहीनां केव-
लबन्ध्यां योषाऽपत्यां कन्याप्रसूं मृतप्रजां नृतापत्यां स्त्रियमनुक-
मेण दशमे द्वादशे पञ्चदशे संवत्सरेऽप्रियभाषिणीं तु सद्यस्त्वक्त्वाऽन्यां
कन्यामुद्वहेत् पुनर्विवाहं कुर्यादित्यर्थः । कन्यापदमचतयोनिपाणि-
ग्रहणार्थम् । स्मर्यते विंशतिप्रसूतायाः पुनर्विवाहः ।

“यदा विंशतिधाऽपत्यं प्रसूयेताङ्गनाजनः ।

पुनर्विवाहं तस्यास्तु कुर्यात् स्वकुलशान्तये” इति ।

दशमवर्षादिग्रहणं परीचार्थम् । न हि विज्ञायतेऽकस्माद-
न्धेति * ॥८४॥८५॥

विधिमाह ।

* न हि बन्धा विज्ञायतेऽकस्मादन्धेति, - इति ख० घ० पुस्तकयोः
पाठः । न हि बन्धा विज्ञायतेऽकस्मादन्धेति, - इति क० पुस्तकं ।

आरोष्याग्नीनरयोः स्वानुद्वस्येत्सहाग्निभिः* ।
 उदासनेष्टिङ्गत्वाऽथ समारोष्य हविर्भुजम् ॥ ८६ ॥
 कृत्वा ब्रह्मौदनाग्निञ्च तथौपासनपावकम् ।
 ब्रह्मौदनादिकं सिद्धं कृत्वाऽग्न्याधिं विधानतः ॥ ८७ ॥
 पवित्रेष्टिं तन्तुमतीं त्रैधातव्यां क्रमाद्यजेत् ।
 ऐन्द्राग्नेनैव पशुना यष्टव्यं केवलेन वा ॥ ८८ ॥

अरण्योः स्वान् पूर्वभार्यया महाहितानग्नीनारोष्य समारोष्या-
 ग्निभिरग्न्यधिकरणीभूतारणीभ्यां महोद्वस्येत् । अत्रोत्पूर्वकौवसति-
 र्देशान्तरलक्षकः । तत्र विहरुणादिकं कृत्वा उदासनेष्टिं कुर्यात् ।
 ततोहविर्भुजमग्निं समारोष्य । तथा, पूर्ववदौपासनपावकमौपास-
 नाग्निमेकदेशेन साकल्येन वा ब्रह्मौदनाग्निङ्गत्वा तस्मिन् ब्रह्मौद-
 नादिकं सिद्धङ्गत्वा, विधानतः पूर्वोक्तेन विधानेन । सार्वविभक्तिक-
 स्तम् । अग्न्याधिं आधानं कुर्यात् । तदुत्तरं क्रमादनुक्रमेण पवि-
 त्रेष्टिं तन्तुमतीं त्रैधातव्येष्टिं यजेत् कुर्यादित्यर्थः । वेत्यथवा ।
 दष्टित्रयस्थाने ऐन्द्राग्नेन पशुना केवलेनैव एकेनैव यष्टव्यम् ॥ ८६ ॥
 ८७ ॥ ८८ ॥

मतभेदेनाह

अथवा पुनराधानमेवात्रेष्टं न चेतरेत् ।
 शिष्यगां गुरुगां गर्भहन्वीं । त्यक्तैतदाचरेत् ॥ ८९ ॥

* सदाग्निभिः, - इति ५० पुस्तकं पाठः ।

। गर्भहन्वीं, - इति ३० पुस्तकं पाठः ।

धर्मप्रजासमृद्धेषु दारेषु यदि कामतः ।

अन्यान् समुद्देहद्दारांस्तदा पूर्वोदितं विधिम् ॥ ६० ॥

अनुष्ठाय मृगारेष्या यजेतात्मविशुद्धये ।

अथवाऽत्र पुनः परिणये पुनराधानमेवेष्टस्तेतरत् । पवित्रेष्वा-
दिकं न भवतीति भावः । एवमेवाप्रियभाषिणीवच्छिष्यगामिनीं
गुरुगामिनीं गर्भहन्त्रीं मद्यस्त्यक्त्वा एतत् पूर्वोक्तामाचरेत् । यदि
दारेषु धर्मप्रजासमृद्धेषु णतिव्रत्यधर्मेण प्रजाभिः समृद्धेषु मत्सु
कामतः कामार्थमेव अन्यान् दारान् समुद्देहत् पुनर्विवाहं कुर्यात्,
तदा पूर्वोदितं विधिं अनुष्ठायतात्मविशुद्धये स्वपावित्रार्थं मृगा-
रेष्या यजेत सकृत् । एकविंशतिवारमावृत्येति बौधायनसूत्रे ॥ ८६ ॥
६० ॥

पचान्तरमाह ।

नादध्यादा मृगारेष्टिं पूर्वपत्न्या सहाचरेत् * ॥ ६१ ॥

नादध्यादिति । वा नादध्यात् पूर्वोक्तविधिनाऽधानं न कुर्यात् ।
आत्मविशुद्धये पूर्वपत्न्या सह मृगारेष्टिमात्रमाचरेत् ॥ ६१ ॥

यदा कनिष्ठया सहाधानं न कृतं, तत्पक्षे विशेषमाह ।

नित्याग्निहोत्रं प्रेतायै न स्त्रियै दातुमर्हति ।

नाप्यादधीत पूर्वान्निष्ठाग्निहोत्रं समाचरेत् ॥ ६२ ॥

* समाचरेत्, - इति ग० पुस्तकं पाठः ।

नित्याग्निहोत्रं, नित्यमग्निहोत्रं क्रियते यस्मिन् तन्नित्याग्निहोत्र-
मग्निमिति यावत् । पूर्वप्रेतायै कनिष्ठस्त्रियै द्रातुं नार्हति । इमे
प्रेताग्रथ इति हृदिलेखेन नापि आदधीत पुनराधानमपि न
कुर्यात् । किन्तु पूर्वाग्निषु अग्निहोत्रं समाचरेत् कुर्यात् । अग्नि-
होत्रपदं प्रकृतिविहृत्युपलक्षकम् । अविशेषात् ॥८२॥ .

यथा प्रेताऽग्नीन्नार्हति तथा जीवन्त्यपि कनिष्ठाऽऽधानासहकृता
सती कर्मजन्यफलभाक् नेत्याह ।

ज्येष्ठायां विद्यमानायां कनिष्ठायै स्वयोषिते ॥
काम्यं नित्याग्निहोत्रं वा न कथञ्चित् प्रयच्छति ॥ ८३॥

ज्येष्ठेति । ज्येष्ठायां ज्येष्ठपत्न्यां विद्यमानायां सत्यां कनिष्ठायै
स्वयोषिते, काम्यं कर्म नित्याग्निहोत्रमुभयजन्यमदृष्टमिति यावत् ।
कथञ्चित् किमपि न प्रयच्छति । नानादृष्टभाग्भवतीति भावः ॥
८३॥

मतभेदेनाह ।

स्त्रीमाचमविशेषेण दग्ध्वाऽन्ये वैदिकाग्निभिः ।
विवाह्यादधते यद्वाऽऽधानमेवास्ति चेद्दधुः ॥ ८४ ॥

अन्ये आचार्याः स्त्रीमाचं अविशेषेण ज्येष्ठत्वादिविशेषमन्तरा
वैदिकाग्निभिर्दग्ध्वा विवाह्य पुनर्विवाहकृत्वाऽऽदधते । यदा वधूर्व-
ध्वन्तरमस्ति तदाऽऽधानमेव । अग्नौनां प्रेतायै दत्तत्वात् ॥८४॥

यदि न स्याद्विवाहस्तदा किमित्याह ।

एकाकी वाऽऽदधीताग्नीन् विवाहश्चेन्न सिध्यति ।
नित्येष्ट्याग्रयणान्ब्रह्मिहोत्रं कर्मास्य नेतरत् ॥ ६५ ॥

एकाकीति । चेद्यदि विवाहो न सिध्यति न भवेत्, तर्हि
एकाकी वाऽग्नीनादधीत । एतेन कुशपत्यादिकल्पनां विनैव विधु-
राग्निहोत्रं सिद्धम् । तत्र किङ्कमित्याह । अस्य विधुराग्निहोत्रिणः
तेष्वग्निषु नित्येष्ट्याग्रयणानि । नित्येष्टी दर्शपूर्णमासौ । यद्यप्येत-
योर्जीवननिमित्तेन नैमित्तिकत्वं प्रतिभाति, तथापि साधितं नित्यत्वं
सिद्धान्ते । यद्वा, नैमित्तिकमपि नित्यमेव । यतोऽस्याकरणे प्रत्य-
वायजनकत्वमुत्पत्त्यमानदुरितप्रतिबन्धकत्वञ्चाप्नोति दिक् । इष्टिग्र-
हणात्पश्चादिकं न भवति । नित्योपादानात्काम्येष्वनधिकारः ।
आग्रयणं अग्रस्यान्नस्यायनं प्राप्तिरिति बह्वृचब्राह्मणभाष्यम् । अतस्त-
दप्यवश्यं कर्त्तव्यमन्यथा जीवनविरोधात् । स्मर्यन्ते च तद्विनाऽन्नाग्ने
बहवोदोषाः ।

“अनिष्टा तु नवैः मस्यैः देवानथ ऊताग्ने ।

प्राणनेवात्तुमिच्छन्ति यऽग्नन्ति काममोहिताः” इति ।

तदत्र मस्यग्रहणात्सर्वेषां यागसाधनार्थत्वप्राप्तौ । व्रीहीन् यवान्
वा हवींषि, व्रीहिभिर्यजेः यवैर्वा यजतेति सूत्राभ्यामुभयोरेव
यागसाधनत्वावगमादुभाभ्यामनुष्ठाने तत्तत्सहभावजनितमस्थानाम-
नुग्रहे यैश्चवार्षिकमस्थानुग्रहायं श्यामाकवेणवनामपि सङ्ग्रहः ।
न त्वाग्रयणात्पूर्वं नूतनगुल्मलतादीनां तत्तत्कालौनानामभक्ष्याणामि-
त्यभियुक्ताः । मस्थानामेवेत्यन्यं । व्रीहियवानामित्यपरे । अग्नौ ऊयते

यत्, तदग्निहोत्रं पयः* तद्यच्च साधनत्वन विद्यते, तदाग्नहात्रु
कर्मनामधेयम् । तत्सज्जं कर्म भक्तीति इतरत् चातुर्मास्यादिकं
न ॥६५॥*

मतान्तरमाह ।

एकाक्याधानपक्षस्तु † कर्मदीपे निराकृतः ।

जुह्वन्यन्ये मृतस्त्रीकाः कुशपत्नीसमन्विताः ॥ ६६ ॥

जुहोति न मृतस्त्रीक एकाकी पूर्ववह्निषु ।*

भरद्वाजमतञ्चैतत् कर्मदीपे निरूपितम् ॥ ६७ ॥

एकाकीति । एकाक्याधुनपक्ष एकाकिनोविधुरस्याधानपक्षः
पूर्वाक्तः कर्मदीपे कुन्दोगपरिशिष्टे निराकृतः कात्यायनेनेति भावः ।
कर्मण्युभयमाकाङ्क्षात्परार्थानाम् । कुशपत्नीविधानमाह । अन्ये
आचार्याः मृतस्त्रीकाः कुशपत्नीसमन्विताः मन्तः जुह्वन्ति । ब्रह्म-
ब्राह्मणाभावयोरिव श्रौतादिकर्मश्राद्धयोः । अत्रैव भरद्वाजमतमाह ।
मृतस्त्रीक एकाकी पूर्ववह्निषु न जुहोति । एतद्भरद्वाजमतं
कर्मदीपे निरूपितम् । तेनैतन्मते पूर्वपदग्रहणात् पूर्व एवाग्नयो-
नाधानम् ॥६६॥६७॥

• मृतपत्नीकस्य विवाहोत्तरं पुनराधानमेव स्वमतेनाह ।

आहित्वाग्निमृतस्त्रीक आदधानोऽन्यथा सह ।

क्षत्वारम्भादिधर्मेऽपि क्षतसोममखोऽपि वा ॥ ६८ ॥

* अग्निहोत्रं पयः, - इत्येतावन्मात्रपाठः ख० घ० ङ० पुस्तकेषु ।

† एकस्याधानपक्षस्तु, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

अहंतारम्भसोमेज्यां भार्यामेवानुमन्यते* ।

नास्ति माहेन्द्रसन्नाय्यं सन्ति सारस्वतादयः ॥ ६६ ॥

आहिताग्निरिति । मृतस्त्रीको मृतपूर्वपत्नीक आहिताग्निरन्य-
या परिणेतया सह आदधान अपूर्वाधानं कुर्वाणः कृता अनु-
ष्ठिता आरम्भधर्माः सारस्वतहोमाद्यायेन तथाभूतः, कृतः सन्नादितः
सोममखोयेनैवभूतोपि सन् । अकृते आरम्भसोमेज्ये यथा एवभू-
ताम् । पूर्वमस्था अविद्यमानत्वात् । भार्यां पत्नीमेवानुवर्त्तते अनु-
लक्ष्यीकरोति । अपूर्वाधानमेव भवतीति भावः । अतः माहेन्द्रसा-
न्नाय्यं नास्ति न भवति । कृतसोमवतो यजमानस्यैव तत्राधिकारात् ।
यजमानत्वञ्च व्यासज्यवृत्ति । उक्तञ्चैतत् चौमे वसानावग्निमाद-
धीयातामित्यत्र ।

“कर्त्तृरूपस्य चैक्येऽपि तदधिष्ठानर्भेदतः ।

युक्तन्दिवचनं यद्वदग्नीषोमौ हि देवते” इति ॥

अतएवोक्तं तुल्य एवाधिकार इति । सारस्वतादयः शाखावि-
शेषेणाभिहितास्तत्सञ्ज्ञका होमास्तेऽपि भवन्ति अपूर्वत्वादेतस्याः ॥

८८॥८८॥

मतान्तरमाह ।

केचित्पत्युः प्रधानत्वाभ्राद्रियन्ते तु योषितम् ।

तेनेष्टौ स्यान्महेन्द्रेज्या न स्युः सारस्वतादयः ॥ १०० ॥

आहिताग्नेर्मृतस्त्रीकस्याधानं सव्यसिष्यतः ।

सव्यासं वारयन्त्यन्धे यावज्जीवाग्निहोत्रिणः ॥ १०१ ॥

* भार्यामेवानुवर्त्तते, - इति टीकामम्मतः पाठः ।

केचिदिति । केचिदाचार्याः प्रत्युः पुरुषस्य प्रधानत्वात् साक्षा-
दङ्गत्वाद् घोषितं पत्नीं पुरुषाङ्गत्वादप्रधानत्वात्प्राञ्चियन्ते आदरं
न कुर्वन्ति । पुनराधानमेव कुर्वन्तीति भावः * । तदुक्तं रामाण्ड-
रभाष्ये । यज्ञपाचाणीव पत्नी न यज्ञाङ्गमिति । किन्तु यद्गङ्गम् ।
अतः पत्न्यधिकारेऽपि † न निवर्तते भार्यम् ‡ । स्त्रीणां पति-
प्रयुक्ताधिकारोपजीवनात् । तथाच चञ्चियायाः अग्नीषोमीये नाधि-
कारदर्शनमप्रधानत्वाच्च । यदा चाङ्गेन विधुरतां नैयादिति यज-
मानस्याङ्गं पत्नीति दर्शनात् । अतएवैयमभियुक्तोक्तिः सङ्गच्छते ।
यदा हि पत्युः पत्न्याश्च आहवनीयादिकामनयाऽऽधानेऽधिकारः
सिद्धस्तदा कृतविद्ययैव कर्मन्निर्वाहे तस्या अकृतविद्यापरिकल्पन-
परिजिहीर्षया सहाधिकार उपपद्यते । तस्यां आहवनीयाद्यकाम-
नायान्तु न सहाधिकारः भर्त्सधिकारे ज्ञेवलाज्यावेक्षणादौ कर्तव्य-
मात्रं तस्याः । अध्वर्यादेरिव धोमादौ । एवमाहवनीयादिषाधेषु
दर्शपूर्णमासादिष्वपि पत्न्याः फलकामनायां सहाधिकारः । तदभावे
तु पत्युरेवाधिकारः । पत्न्यास्तु केवलमाज्यावेक्षणादौ कर्तव्यमात्रं
नाधिकार इति । अतएवावोचत् ।

“रजोदोषे समुत्पन्ने नित्यं नैमित्तिकं कार्यम्”—इति ।

• काम्यमपीष्यते कैश्चित् । तेन कररणेनेष्टौ प्रकृतौ महेश्वर्या

* आदरं न कुर्वन्तीति भावः,— इति क० पुस्तके पाठः ।

† पत्न्यधिकारेऽपि,— इति ख० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ साध्यं,— इति क० पुस्तके पाठः । साम्नायं,— इति तु प्रतिभाति ।

स्यात् सन्न्यायं भवति । सारस्वतादयो होमाः प्रारम्भकालीया न
स्युः कृतप्रारम्भसोमेज्यावत्त्वाद् यजमानस्य । पत्न्यास्तु यजमानपदान-
भिधेयत्वात् ।

आश्रमादाश्रमान्तरं गच्छेदिति क्रमप्राप्तस्याऽनुवादमाह । मृत-
पत्नीकस्याहिताग्नेः सन्न्यामिष्यतः सन्न्यासं कर्तुमिच्छतः पुरुषस्याधानं
नेत्यनुषङ्गः । भरद्वाजेनैकाकिन आधानस्य निराकृतत्वात् । मता-
न्तरमाह । अग्रे यावज्जीवाग्निहोत्रिणः सन्न्यासं वारयन्ति निषेध-
यन्ति । यतोहि यावज्जीवमग्निहोत्रमन्वस्य विवक्षितत्वात् । आगूः
कृत्वा न क्रियते स पाप्मा भवतीत्यर्थश्रवणाच्च ॥ १०१ ॥

कर्मलोपे नैमित्तिकमाह ।

हुतेषु पक्षहोमेषु पक्षत्रयमनन्तरम् ।

कर्त्तव्यं पुनराधेयं मथ्यमानो हुताशनः ॥ १०२ ॥

दृष्टमात्रोऽनुगच्छेत्तत्र तस्य विनाशनम् ।

शतशोऽनुगमे चान्यैः पुनर्निर्मथ्य ज्ञप्यते । ॥ १०३ ॥

नष्टे मथितमात्रे वा समारोपयजुर्जपेत् ।

पुनर्निर्मथ्य जप्तव्यं यजुस्तूपावरोहणम् ॥ १०४ ॥

पक्षाणान्त्रयं पक्षत्रयं, *मन्तं पक्षहोमेषु हुतेषु सत्सु अनन्तरं
चतुर्थपक्षेऽपि पक्षहोमे कृते मत्यनन्तरशब्दार्थः । । पुनराधेयं कर्त्त-

* अर्थवादश्रवणाच्च, - इति भवितुमुचितम् ।

† शतशोऽनुगमेवाक्यैः पुनर्निर्मथ्य ज्ञप्यते, इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ मतीत्यनन्तशब्दार्थ इति भवितुमुचितम् ।

व्यम् । षडापन्निरूपितनिमित्ततावच्छेदकावच्छिन्नकारणताककायस्य
 पक्षहोमस्य तन्नित्तिरेव पक्षहोमप्रयोजिकेत्यन्ये । तेन, आप-
 देवावधिस्तत्र न पक्षगणनावधिरिति मङ्गच्छते । एकप्रयोजकत्व-
 प्रमङ्गादाह । मथ्यमानोमथ्यतेऽभौ मथ्यमानः । मन्यनसमाना-
 धिकरणकालोद्धताशनीऽग्निः दृष्टमात्रः मन् अरणस्य एव यन्त्र-
 विमोके कृतेऽकृते वा चेदनुगच्छेत्, तत्र तस्मिन्निमित्ते तस्याग्ने-
 र्विनाशनम् अग्निनिष्ठसंस्कारनाशः, पुनराधेयमिति यावत् ।
 मतान्तरमाह । अन्यैराचार्यैः शतशोऽनुगमेऽपि अरणस्यस्याग्नेरेव-
 प्रकृतत्वात् पुनर्निर्मथ्य जप्यते । यस्यां शाखायामग्निजननोत्तरमुं-
 पावरोहणजपोऽभिहितोऽस्ति नञ्जपः कार्य इत्यर्थः । पचान्तरमाह ।
 वेत्यथवा, मथितमात्रे, खरस्यापनात् प्रथमेवेति मात्रशब्दार्थः ।
 नष्टे सति, समारोपवजुर्जपेत् । समारोपणमन्त्रजपं यत्राग्निरूप-
 शान्तस्तत्स्थानमभिमृश्य जपेदित्यर्थः । पुनर्निर्मथ्य उपावरोहणं
 तत्सजकं यजुर्मन्त्रं जप्रथं जपेदित्यर्थः । विध्यर्थे तव्यत् । तथाच
 पुनराधेयं नेत्यर्थः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

उपघाते नैमित्तिकमाह ।

जलेन हेतुना वह्निरुपशान्तो यदा भवेत् ।

कर्त्तव्यं पुनराधेयं * यज्ञपार्श्वे निरूपितम् ॥ १०५ ॥

तद्देवः† पुनराधेयमग्नावनुगते सति ।

असमाधायचेत् स्वामी सौमामुल्लङ्घ्य गच्छति ॥ १०६ ॥

* पुनराधानं, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† तद्देव, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

जलेनेति । जलेन हेतुना जलरूपकारणेन वज्जिर्यदोपशान्तः
सामर्थ्येणैकदेशेन वा, तदा यज्ञपार्श्वीकं पुनराधानं कर्त्तव्यम् । एत-
त्सर्वसम्मतम् । पुनराधेयनिमित्तमाह । अग्नाविति । अग्नौ अनुगते
सति चेद्यदि असमाधाय मन्यनेन अन्युत्पादनपूर्वकमुपसमा-
धानमकृत्वा खामी यष्टा पत्नी वा, उभयोरपि खामिन्नात्साम्येन,
सीमासुलङ्घ्य अग्रे किञ्चिदपि गच्छति । तदैव पुनराधेयं, भव-
तीति शेषः ॥ १०५ ॥ १०६ ॥

उपघाते नैमित्तिकमाह ।

सूकररासभकाकशृगालैः

कुकुरकुक्कुटमर्कटशूद्रैः * ।

अन्यजपातकिभिः कुण्णपैर्वा

सूतिकयाऽपि रंजस्वलयया वा ॥ १०७ ॥

रेतोमूत्रपुरीषैर्वा पूयाश्रुश्लेष्मशोणितैः ।

दूषास्थिमांसमज्जाभिरन्यैर्वाऽपि जुगुप्सितैः ॥ १०८ ॥

आरोपितारणीस्पर्शे कृतेऽग्नेः † स्पर्शनेऽपि वा ।

आत्मारुढेषु मज्जेद्वा वदेद्वा पतितादिभिः ॥ १०९ ॥

अथ वा योषितं गच्छेद्दन्तौ काममोहितः ।

वदन्त्येषु निमित्तेषु केचिदग्निविनाशनम् ॥ ११० ॥

* कुक्कुटमर्कटशूद्रैः, - इति द्वितीयधरणपाठः न० ख० पुस्तकयोः ।

टीकासम्मतोऽप्ययं पाठः ।

† कृतेऽग्नौ, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

सूकरेति । सूकरोद्विविधोऽपि वराहः । रासभकाकौ प्रसिद्धौ ।
 गृगालः क्रोष्टा । कुकुटुस्ताम्रचूडः । मर्कटोज्जेकजातीयो वानरः ।
 उपलक्षणयथा आऽपि सद्गृह्यते । अस्सूकरेत्यपि पाठः । शूद्रः सच्छूद्रो-
 ऽसच्छूद्रः तत्सद्गृहाश्च समानन्यायात् । अन्यजः सप्तविधः ।

“रजकश्चर्मकश्चैव सटोवुरुडं एव च* ।

कैवर्त्तमेदभिलाश्च सप्तैते अन्धजाः स्मृताः” ॥

पातकिन उपपातकियतिरिक्ताः । सर्वेषामपि अतदिनाभावि-
 त्वात् । कुणपं शवम् । सूतिकया दग्गरात्रादर्वाक् । तदुत्तरं
 सूतिकाऽव्यवहारात् । रजःखलया पुष्पवत्याऽऽचतुर्थाहः । तदुत्तं-
 रमतद्व्यवहारात् । रेतसा पुंशः स्त्रियो वा, रेतःसामान्यात् । सूत्र-
 पुरीषमप्युभयोः, सामान्यात् । पूयः मलविशेषः चतादिजन्यः ।
 अश्रु आर्त्यनार्त्तिभेदाद्द्विविधमपि । श्लेष्मा नासिकामलः कफश्च ।
 इदं लालाया उपलक्षणम् । अतएव, मुखविप्रुषपातभयाद्भ्रमने
 नलिकादिकं धार्यम् । शोणितं प्रसिद्धम् । एतज्जीवमात्रस्य ।
 अस्थि जीवजातस्य, ह्यमातिरिक्तम् । मांसमपि तथैव । मज्जा
 धातुविशेषः शुभ्रं घनं जलम् । जीवमात्रस्यैतत् । एतैः सूकरादि-
 भिस्तथा अन्यैः उक्तेभ्योव्यतिरिक्तैर्जुगुप्सितैर्निन्द्यैर्वसाघर्मकर्णमलादि-
 भिरारोपितारणीस्यर्गं समारूढारणिस्यर्गं । वेत्यथवा, अग्नेरसमारो-
 पितस्वरस्याग्नेः स्यर्गने कृते । तथा, आत्मारोपितेषु मज्जेद्भ्रजा-
 दिषु मज्जनं कुर्यात् । तच्च सशिरस्कम् । अशिरस्कन्तु कार्यमेव,
 स्नानस्थाधिकारिविशेषणत्वात् । पतितादिभिः, आदिपदादन्व-

* नटोवुरुड एव च, - इति यस्यान्तरधृतः पाठः ।

जादिभिश्च, सान्निध्यात् । तथा, काममोहितः सन् चतुर्व्यतिरि-
क्तकाले योषितं स्वस्त्रैमपि गच्छेत् * एषु पूर्वोक्तेषु निमित्तेषु सत्सु
केचिदाचार्या अग्निविनाशनमिच्छन्ति । अग्रे पक्षान्तरस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् केचिदित्युक्तम् । तत्रात्मारोपणपक्षे मञ्जनादिकं निमित्तम् ।
असमारूढारणिसमारूढपक्षे तु जुगुप्सितान्तानि निमित्तानि ।
तत्रार्तवमैथुनस्य, ऋतुस्त्रातान्तु यो भार्यामित्यादिधर्मसंहिताभिश्चो-
दितत्वाच्च दोषः ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥

तत्र विशेषमाह ।

तत्रारणीगते वङ्गौ नष्टे † स्यात् पुनराहितिः ।
इतरेषु निमित्तेषु त्वग्न्याधेयं प्रचक्षते ॥ १११ ॥

तत्रेति । तत्र तेषु निमित्तेषु अरण्यगतं वङ्गौ अर्थात् समा-
रोपितारण्योजातेषु सत्सु अङ्गौ नष्टे पुनराहितिः पुनराधानम् ।
यद्वा, नष्टे इति वङ्गविशेषणम् । इतरेषु प्रत्यक्षात्मारोपितेष्वग्निषु,
निमित्तेषु जातेषु अग्न्याधेयं पुनराधेयं प्रचक्षते ॥ १११ ॥

पक्षान्तरमाह ।

यद्वा सर्वोपघातेषु पुनस्त्वेति समिन्धनम् ।
द्रव्यस्याग्न्युपघाते च ‡ द्रव्यशुद्धिसमिन्धने ॥ ११२ ॥

* स्वस्त्रैमभिगच्छेत्, - इति घ० पुस्तके पाठः ।

† दुष्टे, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ द्रव्यस्याग्न्युपघातेषु, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

यद्वेति । सर्वापघातेषु पूर्वोक्तेषु, पुनस्त्विति मन्त्रेण समिन्धन्नं समिदाधानम् । समृद्धस्याग्नेः पुनः समिप्रक्षेपेण प्रदीप्ततरकरणमित्यापस्तम्बीयात् ।

प्रसङ्गादाह ।

द्रव्यस्येति । द्रव्यस्याग्न्युपघाते, द्रव्यस्यश्चरूपात्रादिस्थोऽग्निस्तदुपघाते, यथोक्ता द्रव्यशुद्धिः पात्रशुद्धिः समिन्धनं पूर्वोक्तं भवति । यथा तप्तचरूपात्रे श्वादिस्पृष्टे सति अन्नादिना पात्रशुद्धिः तद्वृत्त्यग्न्यवयवस्पर्शाः समिन्धनञ्च ॥ ११२ ॥

अरणीसमारोपप्रसङ्गादाह उपघात प्रसङ्गादाह ।

आरोपितारणी चोभे एका वा यदि नश्यति ।

तत्राग्न्याधेयमिच्छन्ति पुनराधानमेव वा ॥ ११३ ॥

आरोपितेति । आरोपितारणी, कृतसमारोपारणी उभे द्वे वा अथ वा एका यदि चेन्नश्यति । तस्मिन् निमित्ते पुनराधेयं पुनराधानमेव वा भवति । इच्छाविकल्पोऽयम् ॥ ११३ ॥

बौधायनमतेनाह ।

एकारण्यां विनष्टायामस्ति चेदितराऽरणिः ।

तां छित्वा मन्यनं प्रोक्तं भाष्ये बौधायनीयक्रे ॥ ११४ ॥

एकैति । एकारण्यां एकस्यामधरोत्तरयोरन्यतरस्यामरण्यां विनष्टायां सत्यामितराऽन्यतराऽरणिरस्ति चेत् । तामदुष्टामेकारणिमेव छित्वा भागद्वयं कल्पयित्वा मन्यनं कार्यं यथोक्तम् । इति बौधाय-

ज्ञीयते, बौधायनेन प्रोक्तं बौधायनीयं तदेव बौधायनीकं, स्वार्थे
कप् । एवम्भूते भाष्ये भाष्यन्ते वेदार्थायैव तद्भाष्यं सूत्रं, तस्मिन्
प्रोक्तम् ॥ ११४ ॥

एतस्य बद्धवादिषमत्या प्राशस्त्यमाह ।

एतद्भङ्गीकरोतीह भवनागोऽपि बद्धचः ।

नष्टायाः प्रतिपत्तिः स्यादुभयारणिनाशवत् ॥ ११५ ॥

बद्धचः भवनागोऽपि इहास्मिन् एतत् पूर्वाक्तं बौधायनोक्तं
अङ्गीकरोति । नष्टाया अन्यतरारण्याः प्रतिपत्तिः उभयारणिनाशे-
वक्ष्यमाणा या प्रतिपत्तिः तद्वत् कार्यतिशेषः । भवतन्न इति
मन्त्रेण नष्टामेकामप्यु निमज्जयेदित्यर्थः ॥ ११५ ॥

प्रसङ्गादप्रकृतमप्याह ।

अरणी मन्यनाशक्ते जन्तुभिर्मन्यनेन वः ।

स्याताञ्चेदरणी तूभे ग्राह्ये शास्त्रोक्तलक्षणे ॥ ११६ ॥

अरणी इति । अरणी उभे अपि मन्यनाशक्ते जन्तुभिः कीटै-
र्मन्यनेन वा हेतुना लयवशान्मन्यनाशमे स्याताञ्चेत्, तदा तु पुनः
शास्त्रोक्तलक्षणे तूले नूतने ग्राह्ये । अत्र हेत्वर्थकत्वतीयोपान्तकीटपदो-
पादानान् मन्यनेऽशक्तौ हेतुभूतकठिनत्वग्रन्थिमत्त्वसुषिरवत्त्वादीनाम-
प्युपलक्षणया सामान्यप्रत्यासत्त्या सङ्ग्रहः । यथा काकेभ्योदधिरक्ष्यता-
मित्यादिषु ॥ ११६ ॥

तद्विधिमाह ।

श्रोभूतेऽनुष्ठिते दर्शे तस्मिन् जीर्णारणिद्वयम् ।

शकलीकृत्य पाश्चात्ये वक्रौ निःक्षिप्य दीपयेत् ॥ ११७ ॥

ते उभे अरणी तत्र दीप्तेऽग्नौ धारयन् जपेत् ।

उद्बुध्यस्वाम्नइत्येतदयन्ते योनिरित्यपि ॥ ११८ ॥

ततो दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिम् ।

गृहीत्वा सव्यहस्तेन गृहीत्वा चाधरारणिम्* ॥ ११९ ॥

श्रोभूत इति । प्रातरनुष्ठीयमानदर्शयागात्पूर्वादिनेऽमायां प्रा-
तरग्निहोत्रं कृत्वा अश्वत्याद्व्यवाहेत्यादिमन्त्राभ्यामाहरणं पूर्ववद्य-
थोक्तायामविस्तारयोनिजारण्योरिति श्रोभूतपदेन व्यज्यते । अत्र
दर्शग्रहणात्पौर्णमास्यां न भवति । दर्शपूर्णमासयोरेककर्मत्वादाह ।
तस्मिन् प्रारब्धे दर्शे अनुष्ठिते सति यागे जीर्णारणिद्वयं मन्थ-
नाशक्तं पूर्वारणिद्वयं शकलीकृत्य खण्डशः कृत्वा, अमृततद्भावे च्चिः,
पाश्चात्ये वक्रौ गार्हपत्ये निःक्षिप्य दीपयेत् ॥

ततस्तदनन्तरं दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिं गृहीत्वा, परि-
शेषादामेनाधरारणिमित्यध्याहारः । ते नूतने उभे अरणी
तस्मिन्निष्ठिते तत्र दीप्तेऽग्नौ धारयन् सन् जपेत् ॥

किं जपेदित्याह । उद्बुध्येति । उद्बुध्यस्वाम्न इति प्रकारेण
एतद्यजुः, अयन्ते योनिरित्यपि यजुः, जपेदित्यन्वयः ॥ ११७ ॥

११८ ॥ ११९ ॥

* सर्वेषामेकरूपत्वात्मन्त्रस्वरूपमाह ।

* एतदङ्गं ग० पुस्तकातिरिक्तपुस्तकेषु नास्ति । नापि टीकासम्मतम् ।
परन्तु सङ्गतत्वात् ग० पुस्तकानुसारेण निवेशितम् ।

उद्बुध्यस्वामे प्रविशस्व योनिमन्यां देवयज्यां वोढवे
जातवेदः । अरण्योररणीमनुसङ्गमस्व जीर्णान्तनुम-
जीर्णया निर्णुदस्वेति प्रथमोमन्त्रः ।

उद्बुध्यस्वामे इत्यादि निर्णुदस्वेत्यन्तोमन्त्रः ।

ततः किं कुर्यादित्याह ।

मन्यनस्यावृता सम्यङ्मथित्वाऽग्निं विहृत्य च ।
विलाप्योत्पूय दर्भाभ्यां सुच्याऽऽदाय चतुर्घृतम् ॥१२०॥
जुहोत्याहवनीयाम्नौ मनस्वत्या घृतान्तया ।
इष्टिं तन्तुमतीं कुर्याच्छरावं दक्षिणां ददेत् ॥ १२१ ॥

मन्यनस्येति । मन्त्रजपानन्तरं मन्यनस्यावृता इतः प्रथममि-
त्यादि मन्यनं कृत्वा ततः सम्यक् मन्यनावृताऽग्निं मथित्वा प्रकृ-
टीकृत्य, विहृत्य विहरणं कृत्वा, विलाप्याज्यस्यान्यामाज्यनिर्वापं
कृत्वा, दर्भाभ्यामुत्पूय, अचि जुह्वां चतुर्दारं घृतं चतुर्घृतं आदाय,
घृतान्तया घृत इति शब्दान्तया मनस्वत्या ऋचा आहवनीये अग्नौ
जुहोति । शाखान्तरे अन्यथा अव्रणात् घृतान्तयेत्युक्तम् । ततस्तन्तु-
मतीं तसंज्ञकामिष्टिं कुर्यात् । शरावं दक्षिणां दद्यात् । अन्वा-
हार्येण ममुच्चित्य दद्यात् । शाखान्तरे तु केवलं शरावं दद्यात् ।
तस्यचणन्तु,

वृत्तं प्रादेशमात्रन्तु शरावं निगमोदितम्,—इति ।

तन्तु धान्यपूर्णं दद्यादित्येके ॥१२०॥१२१॥

इत्यनारोपितारण्योः क्षये ग्राह्यं नवे पुनः ।

तदलाभे यदोद्वायेत् तदा स्यात् पुनराहितिः ॥ १२२ ॥

इति अमुना प्रकारेण अनारोपितारण्योः क्षये नाग्रे अपहार-
गृहदाहादिजन्ये, जन्वादिमथनाक्षमे वा, पुनः नवे नूतने ग्राह्ये
स्वीकार्यम् । यदि नूतने न लभ्येते, तदा किमित्यत आह ।
तदिति । तदलाभे नूतनारण्योरलाभे यदा उद्वायेदनुगच्छेत्, तदा
पुनराधानं स्यान्नतु पूर्वोक्तोविधिः । अरण्योरपहारादौ यावदग्नि-
रक्षणं तावन्न पुनराधानम्, मध्यएव नूतनारण्यस्वीकारे नाधानम्,
अकृते च तस्मिन्नग्न्युपशमे आधानमिति ॥ १२२ ॥

प्रसङ्गादरण्यौनाशनमित्तन्याह ।

शूद्रोदक्यान्त्यकाकश्चपतितामेधरासभैः ।

अनारूढारण्यस्पर्शं ते विहायान्ययोर्ग्रहः ॥ १२३ ॥

शूद्रेति । शूद्रांश्चरमवर्णाः प्रतिलोमजाश्च । उदक्या रजस्वला ।
अन्त्या अन्यजाः पूर्वोक्ताः । काकश्चानौ प्रसिद्धौ । पतिताः पातित्य-
प्रसङ्गकर्मकारिणः । अमेध्यं मूत्रादि । रामभक्षकौवान् । एतैरना-
रूढारण्यस्पर्शं ते विहायान्ययोररण्योर्यथोक्तयोर्ग्रहः स्वीकारः
पूर्वोक्तः कार्य्य इति ॥ १२३ ॥

नष्टारण्यप्रतिपत्तिमाह ।

भवतन्नः समेत्यसु मज्जयेद् दूषितारणी ।

एकाऽरण्येव दुष्टां चेत्तामेवासु निमज्जयेत् ॥ १२४ ॥

भवतं न इति । भवतं नः समनसेति मन्वेण असु दूषिता-

रणी युगपन्मञ्जयेत् । सिंहावलोकनन्यायेन पूर्वोक्तमेवानुवदति ।
 एकारण्येव दुष्टा दोषयुक्ता चेत्, तामेव दुष्टामेव अप्सु निमञ्जयेत्,
 न तु साहार्यादुभे ॥१२४॥

अत्रान्यारणिलाभात् प्राग्द्वाने* पुनराहितिः ।

काष्ठशुद्ध्या विशोधये वा त्यजेद्दोषेऽतिसन्तते ॥ १२५ ॥

अल्पदोषे शुद्धिरेव त्यजेद्दोषेऽपि नारणी† ।

तत्रान्यारणिलाभात् प्राग्द्वाने, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† एतस्मात् परं ग० पुस्तके थोऽधिकः पाठोऽस्ति, स इह प्रदर्शयते, -

उद्धाने पुनराधानं कृत्वोगपरिशुद्धनः । आत्मारोपे शरीरस्य नाशे
 नश्यति पावकः । शवदेहे विनष्टेऽपि दक्षिणः पाणिरस्ति चेत् ।
 लोकाग्रौ स्थापयित्वाऽस्य पाणिं पुत्रो जपेद्दयजुः । उपावरोह जातेति
 तूष्णीमग्निं नमेत्ततः । द्वादशोपात्तेनान्येन तूष्णीकं जुहुयात् खुचा । हस्त
 स्यातः प्रपद्येत प्रेते मातृजातिक्रियाम् । सकले कुणपे लब्धे एष एव
 विधिर्भवेत् । अन्नावरणोरारूढे प्रमीयेत गतिर्यदि । प्रेतं स्पृष्ट्वा मथि-
 त्वाऽग्निं जप्त्वा चोपावरोहणम् । घृतं च द्वादशोपात्तं तूष्णीं ऊत्वा शव-
 क्रियाम् । उपारोह जातवेद इमं स्वर्गाय लोकाय नय प्रजानन् ।
 आयुः प्रजां रथिमस्मासु धेहि प्रेताऊतौश्वास्य जुषस्व स्वाहा ।
 इत्युपारोहमन्त्रपाठभेदः । विच्छिन्नवह्निमुत्सृष्टपावकं विधुरानलम् ।
 आह्विताग्निं मृतं दग्धं प्रेताऽग्न्युत्पत्तिसिद्धये । भरद्वाजादयः प्राजः
 प्रेताधानविधिं पृथक् । प्राचीनावीतवानुद्धृत्यावोक्ष्यायतनान्यथ । प्रेतं
 स्वाम्यालये क्षिप्त्वा मश्रीयात् स्वाम्येऽरणी । सन्निवायानलं मग्नेद्
 यस्येति यजुषाऽनलः । यस्याग्नयो जुह्वतो मांसकामाः सङ्कल्पयन्ते
 यजमानमांसम् । जायन्तु ते हविषस्तद्धिताय स्वर्गं लोकमिमं प्रेतं

अत्रास्मिन् निमित्ते सति क्षिप्रं नूतनारणिस्वीकार उचितः ।
यदि विलम्बयेत्, तदा अन्यारणिसंभात् स्वीकारात् प्राक् पूर्वं
उदाते अग्नौ पुनराहितिः । तदुक्तम्,

जष्टायामरणौ यावदग्निष्ठिति वेष्मनि । .

तावद्धोमादिकं कृत्वा तत्राग्निं पुनराहरेत् ॥ .

इति देवयाज्ञिकग्रन्थे । स्वसूत्रानुरोधेनैव पञ्चान्तरमाह ।
काष्ठशुद्धेति । पूर्वपञ्चनिरामार्थो वा शब्दः । केच्यथा, काष्ठ-
शुद्ध्या विशोधे, न पुनराधानम् । काष्ठशुद्धिः सत्यन्तरादौ
प्रसिद्धा तत्रणादिः । इयञ्च शुद्धिः सकृद्दोषविषया । अतिसन्तते
दोषे त्यजेदेव । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् । अल्प-
दोषे तु शुद्धिरेव । सकृद्दोषे अरणौ न त्यजेत्, मूले सन्तत-
ग्रहणात् ॥ १२५ ॥

क्रियालोपस्वरूपान्तरमाह ।

प्रागादित्योदयाद्योमं सकृदल्पं न जुहोति चेत् ॥ १२६ ॥

अग्न्याधिः पुनराधिर्वा नोभयं स्वामिसन्निधौ ।

नयन्तु । इति मन्थनमन्त्रः । प्रणीय पावकं तूष्णीं द्वादशोपात्तसर्पिषा ।
तूष्णीं ऊत्वा ततः कुर्यात् प्रेते मात्स्यक्रियाम् । नष्टेष्वग्निध्या-
रण्योर्नाशे स्वामी म्रियेत चेत् । आह रेदरणीद्वन्द्वमाधानोक्तविधा-
नतः तदुच्यते । तद्वदेवाभिमन्व्याशु तन्मन्त्राभ्यां विनित्तिपेत् । निर्म-
ण्यं पावके यद्वैपासनार्थं तदस्ति चेत् । ततोऽग्निशून्यप्रेतोक्तमन्थनादि
प्रपद्यते । यत्तु यस्याग्नयो जुह्वेत्यादिमन्त्रकमौरितम् ।

अयमंशः पुस्तकान्तरेषु पूर्वमेव गतः ।

आदित्योदयात् प्राक् होमं सङ्कल्प्य चेत्, न, जुहोति । तदाऽऽधानमाधेयं वा भवति । स्वामिनो यजमानस्यासन्निधौ तु नोभयम् । अनुदितहोमपरिग्रहं कृत्वा यदि निमित्तं धिना उदिते जुहोति तदा पुनराधानं न तु सति निमित्ते । दैवान् मानुषाद्वाऽपराधादनुदितहोमिनोऽपि गौणकाले होमान्नात् । स्वाम्यसन्निधौ तु वचनान्न भवति । यद्वा । निमित्तसद्भावपरतया न व्याख्येयम् । अनुदिते होमपरिग्रहिणा उदयात् पूर्वमकृते होमे पुनराधानमेव । गौणकालकथनं तु यजमानासन्निधाने । स्वामिसन्निधाविति पाठे तु, यजमानासन्निधाने न गौणकालविधानम् । किन्तु स्वामिसन्निधाने गौणकाल इत्यर्थः समायाति ॥ १२६ ॥

क्रियालोपस्यैव स्वरूपान्तरमाह ।

अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्यैर्ध्वं देहिकम् ॥ १२७ ॥
प्रायश्चित्तमसौ स्मार्त्तं कृत्वाऽग्नीनादधीत च ।

यष्टरि प्रवसितरि अमृतं यष्टारं मृतमाकर्ण्य पुत्रादिना यस्य यष्टुरैर्ध्वं देहिकं पर्णशरविधिना कृतम् । पश्चात् क्रियता कालेनागतेन यष्टा किं कार्यमत आह ।

प्रायश्चित्तेति । अमौ स्मार्त्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा अग्नीन् पुनरादधीत च ॥ १२७ ॥

बौधायनोक्तं निमित्तान्तरमाह ।

नाशापहारावग्नीनां यद्वाऽऽरूढारणेर्यदा ॥ १२८ ॥

तदात्मारोपमार्गेण* लोकाग्नावर्वरोहणम् ।
 कुर्यान्न पुनराधानमिति बौधायनोऽब्रवीत् ॥ १२६ ॥
 अत्यन्तसङ्कटे कापि पशोऽयमुपयोऽप्यते ।
 तत्रैतेषु निमित्तेषु नष्टानां पुनराहितिः ॥ १३० ॥
 स्थितानुत्सृज्य चान्येषु पुनराधानमिष्यते ।
 तत्रोत्सर्गनिमित्तेषु यदाऽग्नीनां विनाशनम् ॥ १३१ ॥
 नष्टेषूत्सर्गहेतुद्वाधायोत्सृज्याहितिस्तदा ।

अग्नीनां यदा आरूढारणेः समारोपितारणेऽरित्यत्रैकत्वमविवं-
 चितम् । नाशापहारौ यदा स्युतां, तदा आत्मारोपणप्रकारेण लो-
 काग्नी अवरोहणं कुर्यात् न पुनराधानमिति बौधायनोऽब्रवीत् ।
 अयं पक्षः अत्यन्तसङ्कटे महापदि कदाचित् उपयोगाय भवति
 न सर्वदा । उपसंहरति । तत्रेति । तत्र सर्वनिमित्तेषु मध्ये एतेषु
 पूर्वोक्तेषु निमित्तेषु मत्सु नष्टानां पुनराहितिः । अन्येषु उत्सर्गपूर्वक-
 पुनराधाननिमित्तेषु जातेषु, स्थितान् खरे विद्यमानान् अग्नीनुत्-
 सृज्य पुनराधानमिष्यते । तत्रोत्तरार्द्धस्थितमुत्सर्गनिमित्तेऽस्त्विति
 पदमन्येऽस्त्वित्यनेन विशेषणीयम् । तत्रेति । तत्रापि उत्सर्गहेतुषु
 उत्सर्गपूर्वकपुनराधेयनिमित्तेषु केषु चिज्जातेषु, नष्टेषु सत्सु अग्नि-
 स्त्विति शेषः । तदा अधायोत्सृज्य पुनराधेयम् । यथा, पुनराधेय-
 माधानाप्रतिज्ञातस्य राज्यशस्त्रामस्येत्युपक्रम्य त्रिरात्रावरमग्नीनुत्-
 सृज्येति उत्सर्ग आम्नातः । तत्राग्नयः स्थिताश्चेत्तदा स्थितानामेवाग्नी-

* तदात्मारोपमार्गेण, - इति सटीकपुस्तकेषु पाठः ।

नामुत्सर्गपूर्वकमाधेयम् । यदा तु केनचिन्निमित्तेनाग्निनाशे जाते
 अनुत्सर्गविशिष्टाधेये । आधाने वा प्रसक्ते आधानाप्रतिज्ञात इत्या-
 दिना उत्सर्गविशिष्टाधेये च प्रसक्ते तदा नष्टानग्नौनाधेयेनाधानेन
 वा सम्पाद्योत्सृज्य पुनराधेयमिति भावः ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥
 १३१ ॥

तथा येषु निमित्तेषु सर्वैर्नाशोऽभिधीयते ॥ १३२ ॥

नष्ट एव भवेत्तत्र येषु नाशो विगीयते ।

तत्र किन्तु* भवेत्तावद्विकल्पो न हि सम्भवेत् ॥ १३३ ॥

पूर्वाक्तेषु येषु निमित्तेषु सर्वैर्नाशः अभिधीयते, तत्र तस्मिन्
 निमित्ते नष्ट एव भवेत् । पक्षान्तरश्रवणाभावात् । येषु निमित्तेषु
 नाशो विगीयते परैर्निन्दितो भवति तत्र किन्तु भवेदिति प्रश्नः ।

तत्र पक्षान्तरे सत्यपि तदाश्रयणं न कार्यमित्याह तावदादौ ।
 विकल्पो न हि सम्भवेत् । यथा

ज्येष्ठा चेत् वज्रभार्यस्य ह्यतिचारेण गच्छति ।

पुनराधानमत्रैक इच्छन्ति न तु सूरयः ।

इत्यादावभिहितस्याग्निनाशस्य, न तु सूरय इत्यनेनापवादः
 कृतः । तत्र किमनुष्ठेयमिति विशये विकल्पेन इच्छावशाद् भवि-
 तथ्यमिति । तद्वेच्छाविकल्पोन भवति । तस्याष्टदोषदूषितत्वेना-
 नुपादेयतया व्यवस्थाविकल्पं युक्तं वक्तुम् † ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

* सर्वत्रैवं पाठः । किन्तु, - इति तु प्रतिभाति ।

† इत्यमेव सर्वत्र पाठः । व्यवस्थितविकल्पो युक्तो वक्तुम्, - इति तु
 भवितुमुचितम् ।

म यथा ।

विनाशस्याविधेयत्वाद्दत्त एवं* विवेचनम् ।

आदराद्रक्ष्यमाणस्य सर्वेष्टैरेव नाशनम् ॥ १३४ ॥

न विगीतैरुपेक्षायां विगीतैरपि नाशनम् ।

विनाशस्येति । विनाशस्याविधेयत्वाद्द्विधेयभिन्नत्वाद्दत्त एवं वि-
वेचनं विवेकः कार्यः । आदरात्परमभक्त्या रक्ष्यमाणस्य पुंसः सर्वेष्टैः
सर्वमस्मत्तैरेव पुनराधाननिमित्तेर्नाशनमग्नौनामिति शेषः । विगीतैः
मापवादकैर्निमित्तेर्न । उपेक्षायान्तु विगीतैरपि मापवादकैरपि
निमित्तेर्नश्यति । यथाकालक्रियं सावधानस्य परमश्रद्धावतः पुंसः
सर्वमस्मत्तैरेव पुनराधाननिमित्तैः पुनराधानं, उपेक्षावतो ऽश्रद्धाव-
तश्च येन केनापि निमित्तेन पुनराधानमिति भावः ॥ १३४ ॥

अथ यदहरेवेनं श्रद्धोपगमेदित्युदिना श्रद्धावत्त्वस्थाधिकारिवि-
शेषणत्वादममञ्जसामंमुं व्यवस्थां मन्वान आह ।

यदा† ऽग्निरक्षणे मार्गो यादृशोऽङ्गीकृतः पुरा ॥ १३५ ॥

तदत्यये विनाशः स्यान्नान्यैः पाक्षिकहेतुभिः ।

यदेति । यदाशब्दः पूर्वपक्षनिरामार्थः । अग्निरक्षणे मार्गः प्रकारः
यादृशः पुराऽङ्गीकृतः, तदत्यये पूर्वाङ्गीकृतपक्षनाशे विनाशः स्यात् ।
अन्यैः पाक्षिकहेतुभिर्वैकल्पिकपक्षेन स्यात् । यथा नदीसौमति-

एव, - इति क० ख० ड० पुस्तकेषु पाठः ।

† यदा, - इति पाठः ग० ड० पुस्तकयोः ।

कर्मणे अग्निसंहरणार्थमग्न्यन्वारभो स्वीकृते कदाचित् लौगा-
च्यादिमतेनाकृते पुनराधानमेव । यदा तु आदित एव लौगाच्यु-
क्तप्रकारेणानुष्ठाने*ऽन्वारम्भणाभावेऽपि न चतिरिति ॥ १३५ ॥

अथैतस्यापि रूपमित्यादिष्वदर्शनादपरितुष्यमाणद्वय व्यवस्था-
न्तरमाह ।

यद्वाऽग्न्यर्जनशक्तस्य पाश्चिकैरपि नश्यति ॥ १३६ ॥
निमित्तैर्न दरिद्रस्य पाश्चिकैरग्निनाशनम् ।

यद्वेति । यद्वेति पूर्वपचापवादार्थं वचनम् । अर्जनशक्तस्य द्रव्यार्ज-
नशमर्थस्य पाश्चिकैरपि निमित्तैर्नश्यति । सर्वेण निमित्तमात्रेणापि
नश्यतीति भावः । दरिद्रस्य पाश्चिकैरग्निनाशनं नेति भावः ॥

१३६ ॥

अथैतदपि प्रभुसंमितशब्दोपसंगृहीतानां कर्मणां दरिद्रादरिद्र-
साधारण्यात् यत्किञ्चिद्दोषदूषितत्वेनाग्नीनां तेष्वनुष्ठितकर्मणामफल-
प्रदत्वेन फल्गुतया भग्नाच्चिदुर्वले पुंसि काणव्यवहाराच्चापेशलं मन्वान-
आह ।

यद्वाऽग्नीन् जनयेद्देव निमित्तैः सर्वसम्मतैः ॥ १३७ ॥
पाश्चिकैर्जनने श्रेयो नैनस्तेष्वेव जुह्वतः ।

यद्वेति । यद्वेति पूर्ववत् । सर्वेषामाचार्याणां संमतैर्निमित्तैर्निर-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यदा तु आदित एव लौगाच्युक्तप्रकारेणा-
नुष्ठानं, तदा, - इति तु भवितुमुचितम् ।

पवादकैरिति यावत् । अग्नीन् जनयेदैव पुनराधानं कुर्यादैव ।
पाचिकैर्निमित्तैर्जनने सति श्रेयः अधिकतमफलदातारोऽग्नयोभवेद्युः ।
अथ तेष्वेव जुहुतो यष्टुरेनो दोषो न । पाचिकनिमित्तेन नैमि-
त्तिकेऽनुष्ठिते फलाधिक्यमिति भावः ॥ १३७ ॥

ननु पाचिकानुष्ठानकथनं व्यर्थमित्यत आह ।

अनेकाचार्यसिद्धान्ताः सौकर्याय निरूपिताः ॥ १३८ ॥
देशकालवयोऽवस्थाशक्तिभेदाद्यवस्थिताः ।

अनेकावहवोये आचार्याः कल्पकृतस्तेषां सिद्धान्ताः, न तु पूर्व-
पचाः । तेषामनुष्ठानानहंत्वात्, सिद्धान्तग्रहणम् । सौकर्याय सुखेन
स्वकर्माचरणाय निरूपिता उक्ताः । ननु तर्हि खेच्छाविकल्पाः स्युः,
इत्यत आह देशेति * देशकालवयोऽवस्थाशक्तिभेदात् व्यस्थिताः
व्यवस्थां प्राप्ताः । तथा च नैतेषां खलीकपोतन्यायेन प्रवृत्तिः । किं
तु अधिकारिणमालोच्यैवेति । यथा एकाकिनौ पत्नी अग्निभिः
सह न यायादित्येकाचार्यसिद्धान्तः । देशोपस्रवे तु तादृशं यान-
मदुष्टमित्यपराचार्यसिद्धान्तः । अत्र देशकृता व्यवस्था । कालपरत्वेन
व्यवस्था, कालान्त्ये निर्मथ्यत्यादिष्विव बोध्या ॥ १३८ ॥

पुनरूपसंहरति ।

पुनराधिप्रसङ्गेन किञ्चिद्च निरूपितम् ॥ १४० ॥

प्रायश्चित्तान्तरं वक्ष्ये स्वस्थाने बहुविस्तरम् ॥ १४१ ॥

पुनरिति । पुनराधिः पुनराधानं, तत्प्रसङ्गेन प्रसङ्गसङ्गत्या

अस्मिन् पुनराधाननिमित्तनिर्णयाधिकारे किञ्चित्प्रायश्चित्तं समि-
न्धनादिरूपं निरूपितम् । एतेनान्यप्रायश्चित्ताकथनाद्यूनत्वं नाशङ्क-
नीयम् । स्वस्थाने प्रायश्चित्तनिर्णयाधिकारे बहुविस्तरोविस्तारोयस्य
एवम्भूतं प्रायश्चित्तान्तरं प्रणौतास्कन्दनादि वक्ष्ये वदिष्यामि ॥

इति श्रीवादिभटमुद्गरकुठार श्रीकुमारस्वामिस्वरिसुत-
त्रिकाण्डमण्डनभास्करमिश्रसोमयाजिकृतापस्तम्ब-
सूत्रध्वनितार्थकारिकासु पुनराधेयनिमित्त-
निर्णयोनाम तृतीयकाण्डम् ॥

इतीत्यादि पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

इति त्रिकाण्डमण्डनविवरणे पुनराधेयनिर्णयं नाम
तृतीयं काण्डम् ॥

प्रकीर्णककाण्डम् ।

—•••—

नौम्यहङ्गिरिजाजानि गिरिजामातरं परम् ।

यत्प्रामादाद्रजोजालत्रसैर्विघ्नैः पलायते ॥

अथोक्तानामेव सर्वधर्माणां प्रायश्र आवसथ्येऽग्नौ .सम्भवात्कि-
ञ्चिदवशिष्टं केवलावसथ्यविषयकमेव वक्तुमुपक्रमते ।

सकृत् करणमिच्छन्ति पाकयज्ञेषु केचन ।

आवृत्तिं केचिदिच्छन्ति तत्रावृत्तिस्तु सम्मता ॥ १ ॥

सकृदिति । पाकयज्ञेषु, पाकसंस्थासु केचन सकृत् करणमि-
च्छन्ति । केचिदावृत्तिमिच्छन्ति । एतमाह । तत्रोभयपक्षमध्ये
आवृत्तिः सम्मता ॥ १ ॥

तत्र हेतुमाह ।

यस्मात् विधिविशेषेण फलमप्यतिरिच्यते ।

अष्टकानान्तु नावृत्तिः संस्कारः स हि निश्चितम् ॥ २ ॥

यस्मादिति । यस्मात् कारणाद्विधिविशेषेण, विध्यते अनेनेति
विधिः लिङादिस्तद्विशेषेण विशेषानुष्ठानेन फलमप्यतिरिच्यते
अधिकं भवति । यथा, आधानं प्रकृत्य शाखान्तरेऽभिहितं, षट्
दक्षिणा प्रतिविभज्य ददाति द्वादश चतुर्विंशतिर्वा भूयसीश्च
यथासङ्गमित्यादिषु दक्षिणादिविकल्पे विधिविशेषस्य चतुर्विंशति-
गोदानपक्षस्य दानेऽतिरिक्तं फलं, तथेहापीति भावः । एककर्मणि .
गुणविशेषे फलविशेष इति कात्यायनाचार्योक्तेः । प्रकृतेऽपि सकृत्-

पूचात् विधिविशेषरूपेऽसकृदनुष्ठाने कृते फलातिशय इति न
दृष्टान्तदार्ढान्तयोर्वैय्यधिकरणम् । पाकसंस्थास्तु चतुर्विधाऽङ्गतादि-
भेदात् । तदुक्तं पारस्कराचार्यैः । चत्वारः पाकयज्ञाङ्गतोऽङ्गतः
प्रङ्गतः प्राशित्त इति । एतल्लक्षणानि च विस्तरभीत्या नोच्यन्त इति
सङ्केपः ।

अष्टकानामप्यावृत्तौ प्राप्तायामाह ।

अष्टकानामिति । अष्टकानान्तु एतत्संज्ञकानां कर्मणां
नावृत्तिः ।

हेतुमाह ।

हि यस्मात् कारणात् स अष्टकारूपकर्मविशेषोनिश्चितं सर्व-
सम्मतं संस्कारः । आत्मसंस्कार इत्यर्थः । एकदा संस्कृतः पुरुषः
सर्वोपयोगाय भवतीत्युक्तत्वात् । यथोपनयनादेः * आत्मसंस्काराणाम् ।
पार्वणादीनां तु नित्यत्वश्रवणादावृत्तिः ॥२॥

सकृत्करणेऽपि अधिकारिणमाह ।

अन्वष्टक्यं भवेत्कर्म यदि माता न जीवति ।

जीवत्पितृकविग्रस्य पिण्डयज्ञोभवेन्न वा ॥ ३ ॥

यदीति । यदि माता न जीवति तदैव भवतीत्यर्थः ।

प्रसङ्गादाह ।

जीवत्पितृकस्य तु पिण्डयज्ञो भवेन्न वा भवेत् । उभयस्या-
प्याम्नातत्वात् । तथाहि सूत्रम् । होमान्तमनारम्भोवेति ॥३॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । उपनयनादीनां, - इति तु भवितुमुचितम् ।

एवमाभ्युदयिकेऽपि विकल्पः स्यादन आह ।

पित्रोस्तु जीवतोः कुर्यात् पुनः पाणिग्रहं तदा ।

पितुर्नान्दीमुखं श्राद्धं न तु स्वस्य मनीषिभिः ॥ ४ ॥

पित्रोरिति । पित्रोर्जीवतोः पाणिग्रहं यदा कुर्यात् तदा स्वस्य पितुर्नान्दीमुखं नान्दीमुखदेवताकं पुनः श्राद्धं कुर्यान्न तु स्वस्य । इति मनीषिभिः प्रोक्तमिति शेषः ।

नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः ।

अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकमिति वचनात् ।

पाणिग्रहपदमात्मसंस्कारोपलक्षणम् । जीवत्पितुः सुतसंस्कारेषु तत्तद्गर्गपरित्यागेनोचितत्वाभिधानात् । जीवद्गर्गत्रयस्य तु लोपस्यैवाभिहितत्वाच्च । अत्र० वज्र वक्तव्यमस्ति, विस्तरभियोपरस्यते ॥ ४ ॥

शाखान्तरविषयमाह ।

नोद्धरेदावसथ्याग्निमेकाग्नित्वाद्नाहितः ।

वैश्वदेवादिकं कर्म तस्मात्तत्स्ये हविर्भुजि ॥ ५ ॥

उद्धृतो भूरिपाकार्ये यदि किञ्चित् तनूनपात् ।

पूर्वेण योजयित्वा तु वैश्वदेवो विधीयते ॥ ६ ॥

अनाहितः साग्निकः एकाग्नित्वादावसथ्याग्निं पाकार्यं नोद्धरेत् । यत् एक एवास्यास्ति । आहिताग्निस्तु पाकार्यं उद्धरणं कुर्यादेव । यदि नोद्धरेत्तदा लौकिकाग्निसिद्धपाकेनैव तत्स्ये हविर्भुजि । खरस्थाम्नौ, वैश्वदेवादिकं कर्म कार्यम् । आदिपदादग्नौकरणादिक-

सपि । यदि चोद्धरेत्तदा भूरिपाकाथे यदि किञ्चिदेकदेशेन तगून-
पादुद्धृतस्तदोद्धृतैकदेशेऽङ्गरस्थाग्निना योजयित्वा वैश्वदेवः कार्य-
इति ॥५॥६॥

स्मार्तानुगमे स्थापनप्रकारमाह ।

प्रमादादाग्निनाशश्चेन् मन्यनादरणेस्ततः ।

पञ्चभृसंस्कृतिं कृत्वा स्थापयेद्दग्निमेधितम् ॥ ७ ॥

प्रमादेति । प्रमादादग्निनाशश्चेत्, ततोऽरणेर्मन्यनादेधितं मसृ-
द्धमग्निं पञ्चभृसंस्कृतिं परिममूहनादिकां कृत्वा खरे स्थापयेत् । नात्र
प्रायश्चित्तमिति ॥७॥

प्रमादान्नित्याकरणे विशेषमाह ।

कालातिक्रमणे कृत्वा प्रायश्चित्तं विधानतः ।

ततो होमोर्दिकं कर्म कुर्यान्नित्यं विचक्षणः ॥ ८ ॥

कालेति । कालातिक्रमणे मुख्यकालातिक्रमणे विधानतः यथा-
विध्युक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा होमादिकं नित्यं कर्म गौणकालेऽपि
कुर्यात् । तदुत्तरं प्रायश्चित्तमात्रं न कर्म । वैश्वदेवस्य तु रात्रेः
प्रथमयामपर्यन्तं गौण एव ।

द्वित्रोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत् ।

रात्रेः प्रहरपर्यन्तं कर्तव्यान्वेव सर्वथा ।

ब्रह्मयज्ञश्च भौरश्च वर्जयित्वाविशेषत इत्युक्तेः । ८ ॥

एवञ्च सति मायं होमात् प्रागेव भवति, न तदनन्तरमित्याह ।

अकृते वैश्वदेवे चेदस्तमेति.गर्भस्तिमान् ।

वैश्वदेवं ततः कृत्वा सायं होमं सूमान्वरेत् ॥ ९ ॥

अकृतेति । अष्टार्यम् ॥ ९ ॥

एवमेव मवेत्तु माधारणन्यायमाह ।

कालातीतेषु कार्येषु प्राप्तवत्स्वपरेषु च ।

कालातीतानि कृत्वैव दिदध्यादुत्तराणि तु ॥ १० ॥

कालातीतेष्विति । कालातीतं कर्म कृत्वोत्तरं कार्यम् । न तु मुख्यकाललोभेन कालातीतात् प्रागनुष्ठानम् । तच्च प्रायश्चित्तमकृत्वा कृत्वा वा कार्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १० ॥

प्रायश्चित्तं कृत्वैव कार्यमित्येवं पञ्चोज्यायान्, अत आह ।

पक्षादिः पिण्डयज्ञश्च प्रमादादकृतं यदि ।

प्रायश्चित्तं ततोहुत्वा कर्त्तव्यं तद्दिनान्तरे ॥ ११ ॥

पक्षादिरिति । पक्षादिः स्थालीपाकः, पिण्डयज्ञश्च, यदि प्रमादादकृतः, तदा प्रायश्चित्तं ततोहुत्वा तत्पक्षादिकर्म दिनान्तरे कर्त्तव्यम् । आगामिपक्षादिकर्मणः प्राक् । प्रायश्चित्तस्य तु नानात्वोक्तम् । तत्र गौणकाले पथिकृत्पूर्वकं भवतीति केचित्, परे तु गौणातिक्रमे दार्शपौर्णमासिकोभयपक्षादिकर्मलोपे तत्स्थाने पथिकृदित्यन्यत्र विस्तरः । पिण्डयज्ञस्य गौणकालोनास्तौति भाष्यकृतः । तल्लोपे वैश्वान्धस्वरुरेव भवति । रामाण्डारभाष्ये तु स्वकालादुत्तरो-गौण इति वचनादागामिदर्शानुष्ठानं प्रायश्चित्तपूर्वकं पिण्डयज्ञस्येत्युक्तम् ॥ ११ ॥

सर्वथैव नित्यकर्मलोपो न कार्य इत्याशयेनाह ।

लुप्ते कर्मणि सर्वत्र प्रथिश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

प्रायश्चित्ते हुते पश्चान् नित्यं कर्म विधीयते ॥ १२ ॥

लुप्तेति । स्यष्टार्थम् ॥ १२ ॥

श्रौतारणिवत् स्मार्तारण्योः श्रादीनां सर्गं त्यागः पूर्ववद्भवतो-
त्यनुवदति ।

श्वशूद्रपतितोदक्याकाकवानररासभैः ।

स्युष्टा मूत्रपुरीषेण नाशमेत्यरणिः स्फुटम् ॥ १३ ॥

श्वशूद्रेति । व्याख्यातपूर्वम् ॥ १३ ॥

अरणीनाशोत्तरं नूतनारणिस्वीकारोऽविशेषेण विधेयः । अन्यथा
अग्न्युपगमे पुनराधानं प्रसज्येत । अत आह ।

नष्टायामरणौ यावदग्निस्तिष्ठति वेश्मनि ।

तावद्धोमादि तत्र स्यात्तन्नाशे पुनराहरेत् ॥ १४ ॥

नष्टायामिति । जीर्णारणिप्रतिपत्तिस्तु पूर्वोक्ता ॥ १४ ॥

जीवत्पत्नीकस्य द्वितीयविवाहादौ वैवाहिकहोमाधिकरणा-
ग्निमाह ।

भार्यायां विद्यमानायां द्वितीयामुदहेद् यदि ।

तदा वैवाहिकं कर्म कुर्यादावसथेऽग्निमान् ॥ १५ ॥

भार्यायामिति ॥ १५ ॥

अपूर्वाधानप्रथममन्यनेऽरणिस्वरूपमाह ।

उत्ताना प्राक्शिरा वेदिर्यथा वेदिस्तथाऽरणिः ।

अर्धर्युः प्राङ्मुखीमन्येत् प्रत्यक् सुचरणा हि सा ॥१६॥

उत्तानेति । यथा वेदिस्तथारणिरिति वक्तव्यत्वे प्रथमं वेदि-
स्वरूपमाह ।

उत्ताना प्राक्शिरा वेदिः । तद्वदरणिस्वरूपं धेयम् । अर्धर्युः
प्राङ्मुखोमन्येत् । हि यस्मात् सा ऽरणिः प्रत्यक् सुचरणा ऋत्ति ॥
१६॥

प्राङ्मुखेनैव मन्यनं कार्यमिति निरुक्त्यन्तराण्याह ।

प्राङ्मुखोविततो यज्ञः प्राङ्मुखेनैव ह्ययते ।

प्राक् प्रणीतादिपात्राणि पश्चादग्निस्तु मथ्यते ॥ १७ ॥

हव्यवाड्वरुणं दृष्ट्वा भीतः प्रत्यगुदुद्रवत् ।

तमिच्छेत् पुनराधातुं तस्मात् प्रत्यङ् मथीत वै ॥ १८ ॥

अनुलोमा भवेद्योनेः पार्श्वभेदेन भिद्यते ।

अनुलोमेन मथितः सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥ १९ ॥

प्राङ्मुख इति । यज्ञः प्राङ्मुखः विततः । तथाविधेनैव ह्ययते ।

प्रणीतादिपात्राणि प्राक् प्राक्संस्थानि । तस्मादग्निः पश्चान् मथ्यते ।

तथा च सति मन्थनमपि प्राङ्मुखेनैव भवतीत्यभिप्रायः । हव्यवाट्

प्रत्यक् वरुणं दृष्ट्वा भीतः सन् उदुद्रवत् पलायते, तं पलायमान-

मग्निं पुनराधातुं निश्चलौकितुं इच्छेत् । तस्मात् प्रत्यङ् पश्चात्

स्थित्वा मथीत । वै इति निश्चयेन । अग्निवर्णयोर्मध्ये जवनिका-
रूपोऽध्वर्युर्भवतीति भावः ॥

किञ्च । यः प्राङ्मुखोमन्येत्स योनेरनुलोमा भवति । पार्श्वभेदेन
भिद्यतेऽरणिरिति शेषः । अनुलोममन्यने फलमाह ।

अनुलोमेनेति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

योनिस्वरूपमाह ।

मूलादष्टाङ्गुलान् त्यक्त्वा अग्राच्च द्वादशाङ्गुलम् ।

मूलेति ।

अग्निविच्छेदे प्रायश्चित्तमाह ।

अग्निहोव्युपविधायीन् ब्राह्मणः कामकारितः ॥ २० ॥

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत्* ।

अग्निहोत्रीति । आहिताग्निर्ब्राह्मणः कामकारितो न तु
निमित्तेन । अग्नीनुपविध्य विच्छिन्नान् कृत्वा, मासे अतीते चान्द्रा-
यणद्वरेत् । हेतुः । हि यस्मात्तद्वीरहत्यासमं प्रोक्तम् । एतेनेच्छया
ऽग्नित्यागे यावन्तोमासा अतीतास्तावन्ति चान्द्रायणानि कुर्यादित्युक्तं
भवति । ततश्च मासं प्रातश्च द्विवसगणनयः यावतौराज्जतोः परि-
मञ्ज्वाय तावत्पर्याप्तं धान्यं धममन्यद्वा घृतादि द्विजातिभ्यो दद्यात् ।
अत्र द्विजातिपदेन ब्राह्मणा एवोच्यन्ते । वैवर्णिकग्रहणे वाक्य-
भेदापत्तेः । शेषं यावन्त्यब्दान्यतौतानीत्युक्तं कृच्छ्रं प्रायश्चित्तमपि
आचरेत् ॥ २० ॥

* अत्र क्रियानपि ग्रन्थस्मृतित इति टीकापर्यालोचनया सम्भाव्यते ।

ऋत्विगात्मा धनं जाया शुद्धं यस्य चतुष्टयमित्याद्युक्तस्यासं-
शौचस्य प्राणस्यमाह ।

सर्वेषामपि शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ॥ २१ ॥

सर्वेषामिति । स्पष्टार्थम् ॥ २१ ॥

यष्टरि प्रवमिते गृहे ऋत्विगादिना होतव्यमित्याह ।

अग्निहोत्रं हुतं स्वामी प्रोषितो मन्यते यदा ॥

अपोऽश्रीयादिति कठैर्होमः स्पष्टमनूदितः ॥ २२ ॥

अग्निहोत्रमिति । प्रोषितोयष्टा अग्निहोत्रकाले मायप्रातः अग्नि-
होत्रं हुतं यदा मन्यते, तदा ऽपोऽश्रीयात्, न तु तदानीमेव ।
कुतः । सर्वथैव नाव्युदकवर्जनमास्नातमस्ति । तन्निरुक्तिः श्रुताव-
भिहिता । एषा वै, नौ स्वर्गस्येति । कठैः कठशाखिभिर्होमः
स्पष्टमनूदितः प्रोक्तः ॥ २२ ॥

पक्षहोमे कृते गृहे मता प्रवमता वा द्रव्यत्यागः कार्य एवेत्याह ।

सर्वेषु पक्षहोमेषु द्रव्यत्यागोऽस्ति सर्वदा ॥

कर्मान्यदस्तु वा मा भू ज्जपोवा स्यान्न सोऽस्ति वा ॥ २३ ॥

सर्वेष्विति । सर्वेषु पक्षहोमेषु, सर्वदा द्रव्यत्यागं कुर्यात् अन्यत्
कर्म सञ्चरग्रहणादि अस्तु वा मा भूज्जपः उपस्थानादिः स्यात् ।
सोऽपि वा नास्ति ॥ २३ ॥

हेतुमाह ।

त्यागाभावाद्भूतं न स्यात् समक्षमपि केवलम् ।

अतोहोमानुवादेन त्यागोऽस्त्येवेति कल्प्यते ॥ २४ ॥

त्यागेति । केवलं त्यागहीनं प्रक्षिप्तमपि ज्ञतं न स्यात् ।
अतो होमानुवादेन कंठाङ्कुनेन सर्वदा त्यागोऽस्त्येवेति कल्प्यते ।
असन्निधौ पत्यप्यधिकारिणी ।

असन्निधौ तु पत्नी स्यादुद्देश्यागकरिका ।

इत्युक्तेः । प्रसवादिषु अश्वर्युरपि ॥ २४ ॥

आद्यत्वस्य अधिकारितावच्छेदकत्वमित्याह ।

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत* अद्धानो जितेन्द्रियः ।
न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥ २५ ॥

पुण्यानीति । अद्धानः यज्ञादिषु अद्धानपि जितेन्द्रियः
शुद्धात्मा अन्यानि पुण्यानि तीर्थसेवनादिरूपाणि कुरुते कुर्यात् ।
लिङ्गर्थे लट् । कुर्वीतेति वा पाठः । परन्तु इह अल्पदक्षिणैर्यज्ञैः
कदाचिदपि न यजेत ॥ २५ ॥

हेतुमाह ।

इन्द्रियाणि यशः कीर्त्तिमायुः स्वर्गं प्रजां पश्यन् ।
हन्यल्पदक्षिणो यज्ञो तस्मान्नाल्पधनोयजेत् ॥ २६ ॥

इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि यशः स्वर्गं आयुः कीर्त्तिं प्रजां
पश्यन् अल्पदक्षिणो ऽयथोक्तदक्षिणो यज्ञोहन्ति । तस्मादाद्यप्यधिक-
कारीति । दानादिजन्यं यशः । त्यागादिजन्या कीर्त्तिः ।

अर्थहीनोद्देश्याङ्गं मन्त्रहीनस्तथर्विजम् ।

आत्मानं दक्षिणाहीनोनास्ति यजममोरिपुरिति ॥

* कुरुते,—इति टीकासम्मतः पाठः ।

मात्स्ये दोषस्मरणाच्च । इदञ्च काम्ययज्ञविषयम् ।

यस्य नित्यानि लुप्तानि तेथैवाप्स्यन्तुक्तानि च ।

विपद्यपि न म स्वर्गं गच्छेत्तु पतितो हि म इति ॥

तस्मात् कन्दैः फलेर्मूलैर्मधुनाऽऽज्यरसेन वा ।

नित्यं नित्यानि कुर्वीत न तु नित्यानि लोभयेदिति च ।

बौधायनवचोभ्यां विज्ञायते । श्रूयते च । यदि व्रीहौन्न विन्देरन्
केन जुहुयादित्यादि । ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना राजन्यस्य जया-
दिनेत्याद्युपायेनार्जितधनेनाऽऽत्त्वमपि काम्यपरमेव ।

अथोग्राह्योगजोग्राह्योग्राह्या चोभयतोमुखौ ।

कुरुचेत्रे प्रगृह्यापि भजेतावश्यकैर्मखैः ॥

इत्यादिस्मरणात् । नित्येषु यथाशक्तिन्वार्यस्य काम्येषु सर्वाङ्गो-
पसंहारन्यायस्य च षष्ठीध्याये जागरुकत्वाच्चेति दिक् ॥२६॥

धनाद्यर्जनमन्तरा प्रवासो न कर्तव्य इत्याह ।

सर्वाणि तौर्यानि वसन्ति वेद्यां

सर्वे च देवायजतेऽग्निहोत्रे ।

• उल्लङ्घ्य तानेकनिषेवणार्थं

व्यर्थं प्रयाणं दुरितञ्च यातुः ॥ २७ ॥

सर्वेति । यतः सर्वाणि तौर्याणि वेद्यां वसन्ति, सर्वे च देवा-
विष्णुः इत्योऽग्निहोत्रे यजते इज्यन्ते । कान्दमं साधुत्वम् । तथाच
आग्नावैष्णवपुरोडाशस्ताविका श्रुतिः । अग्निर्देवानामवमोविष्णुः
परम इत्यादिः । अतस्तान् तौर्यानि देवांश्च उल्लङ्घ्य एकनिषेवणार्थं

न्यम् । कालादिमन्त्रौ कृतप्रायश्चित्तैर्घृत्तदंभावे पूर्णाङ्गत्यसंभवा-
पातात् । न चेष्टापत्तिः । व्यवस्थाशास्त्रसुसमञ्जसं स्यात् । किञ्च,
तत्रापि गन्धत्वाद्दिकमपि परिगृह्येतं सुदुस्त्वयं स्यात् । समिद्-
द्रव्यादिष्वपि पूर्णमयत्नादीनां पूर्वपरिग्रहापत्तेश्च । तथाच सर्वमश-
क्यारम्भणीयञ्च स्यात् । देवतायाः पुनर्विधानाच्च । न्याय्यस्य त्वगति-
कगतिकत्वात् सर्वेभ्य इत्यत्रैव दध्ना तण्डुलैरक्षतैर्वत्यादिपारस्करगृ-
ह्योक्तदोमद्रव्येषु गोभिलोक्तेषु च परिगृह्येतलाभेऽपि कादाचित्कत्वं
व्याह्रयेत् । न च मिद्धमिष्टम् ।

भायंहोमेषु यद्द्रव्यं प्रातर्होमेषु तद्भवेदिति ।

यज्ञपार्श्वीयमण्डनादिधृतवचनानर्थक्यापाताच्चेति दिक् । अन्येतु
रूपमित्यनेन क्रियारूपम्, अग्निष्ट इत्यङ्गिरभिष्टगति सकृत्
त्रिर्वत्यादि । कालरूपम्, उदितामुदितहोमिनोरपि अपूर्व-
चरणरूपम् । मन्त्ररूपम्, प्रत्यष्टमित्यादि । देशरूपम्, प्राक्संस्थ-
मुदकसंस्थादि । द्रव्यरूपम्, आज्यपुरोडाशादि । बर्हीरूपं, कुश-
काशादि । समिद्रूपम्, पलाशोदुम्बरादि । एवमन्यत्सर्वमाचमने
प्राङ्मुखोऽङ्मुखत्वादिकं वदन्ति । ते परास्ताः । कालादीनां
पृथगुपदेशवैयर्थ्यात् । अशक्यानुष्ठानप्रसङ्गाच्च ।

पूर्वैव योनिः पूर्वावृत् पुनराधानकर्मणि ।

इत्यादि वचनवैयर्थ्याच्चेति सङ्क्षेपः ॥

इति त्रिकाण्डमण्डनविवरणे प्रकीर्णकनिरूपणम् ॥

- . नो दृष्टं न च वा श्रुतं न कथितं केष्वित् कदाचित् कश्चि-
 श्चो भूतं न भविष्यतीत्युपहृते जान्यत् परम्भावुकम् ।
 . अत्रामौ मदनानलस्य विधुराः श्रीकण्ठवैकुण्ठकाः
 सूर्याचन्द्रमणौ दधौचिविटपाम्भोजाश्च ते साक्षिणः ॥

THE KUPPUSWAMY CASTLE
RESEARCH INSTITUTE,
MILAFURE, MADRAS-4.

17126